

A

MAGYAROK ŐSELEI, HAJDANKORI NEVEI

ÉS

LAKHELYEI.

EREDETI ÖRMÉNY KÚTFÖK UTÁN

IRTA

LUKÁCSY KRISTÓF,

SZAMOSUJVÁRI PLÉBÁNOS.

A SZAMOSUJVÁRI ÁRVÁHÁZ TULAJDONA.

KOLOZSVÁR 1870.

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAROK ŐSELEI,

HAJDANKORI NEVEI

ÉS

LAKHELYEI.

EREDETI ÖRMÉNY KÚTFÖK UTÁN

IRTA

LUKÁCSI KRISTÓF

SZAMOSUJVÁRI PLÉBÁNOS.

Requievitque arca super montes
Armeniae Genes. cap. VIII. v. 4.

Annuntiate regibus Ararat, Menni
et Ascenez Jeremiae. 51. v. 27.

Bévezetés.

Scytháknak és Scythák ivadékinak hirdeti a Magyarokat az összes történelem; csak hogy a Scythia nevezet oly bizonytalan, oly határozatlan jelentésű, miként azzal, ha a Magyarokat a történetírók nyomán Scytháknak mondjuk, még mit sem mondóttunk. A Görögök ugyanis, Strabo tanusítása szerint, az éjszaki népeket általában Scytháknak és Celto-Scytháknak nevezték. „Veteres Graecorum Scriptores universas gentes Septemtrionales Scytharum et Celto-Scytharum nomine affecerunt ¹⁾).

Éjszak és éjszaki népek nevezete alatt azonban a Görögöknél korántsem kell a mai magas éjszakot és annak népeit érteni, mert az általuk ismert világ éjszaki határai ily magasra soha sem hatottak; szélső éjszak, örökös tél és fagy miatt lakhatlan, ismeretlen föld volt szerintök mind, mi csak Thracián felül, vagy az Ister balpartján feküdt ²⁾).

A földleirási ismeretek ezen korlátolt korszakában Európa és Ázsia ama roppant terjedelmű része, mely az Alpeseiken túl: a Dunán, a Fekete és Caspi tengeren felül esik

¹⁾ Strabo de Situ Orbis. I. 1.

²⁾ Quod autem hujus (Thraciae) regionis ad Aquilonem vergit, nemo potest pro comperto referre, quinam homines eam incolant; sed illam quae trans Istrum plaga est, constat vastam esse atque ignotam... Verum ut Thraces ajunt apes loca transistrana obtinent, et ob illas ulterius pergi non posse... mihi tamen loca quae Septemtrionibus subsunt, videntur ab gelu inhabitabilia esse. Herodot. L. 5.

és ezen utóbbinak keleti oldalán le Indiáig terjed, Scythiának neveztetett s európai és ázsiai, kül- és bel-Imausi Scythiára oszlott ¹⁾).

A leirt Scythiát lakta számos különféle fajú és eredetű népek pedig valamenynyien azon egy és közös Scytha nevezet alatt foglaltattak és ismertettek ²⁾).

Az egykor Scytha névvel illetett népek közt nem utolsó helyet foglaltak a Geták vagy Gothok ³⁾), meg a Sarmaták ⁴⁾). A Gothokról és rokon fajú dák, trák, vandal néptörzsekről jól tudjuk, miképp azok a german népesaládhoz tartoztak, a fenmaradt nyelv emlékek ez iránt kétkedni nem engednek. A goth-german nyelvnek egy ily nagy becsű emlékét birjuk a 367-ben Kr. ut. Moesiában goth püspök Ulphilas által híveinek használatára goth nyelvre fordított Evangeliumokban ⁵⁾).

A Gothoknak german nép voltukról egyébaránt nyilván tanuskodik Valafridus Strabo, IX-dik századi író: „Gothi (ugymond) qui et Getae, eo tempore, quo ad fidem Christi licet non recto itinere perducti sunt, in Graecorum provinciis commorantes, nostrum, id est, Theotiscum sermonem habuerunt“. De rebus Ecclesiae ⁶⁾).

¹⁾ Ad laevam Hyrcani sive Caspii maris sunt Scythae versus orientem; qui usque ad Indiam et mare orientale porriguntur. Strabo L. XI, cf. Ptolem. Cosmographiae L. V.

²⁾ De priscorum Graecorum sententia hoc dico, quod notae versus Septentrionem gentes uno prius nomine vel Scythae vel Nomades ut ab Homero appellabantur Strabo L. 1.

³⁾ Σκυθῶν οὗς οἱ μὲν πάλαι Γέταις οἱ δὲ νῦν Γόττοις καλοῦσι. Philostorgius Scythae autem, hoc est pars Gothorum Asiam vastabant. Trebellius Pollio in Gallieno cf. Procop. de B. G. L. IV.

⁴⁾ Interius vero Sarmatae atque ii Scythae. Strabo L. XI. Σάρμαται ἔθνος Σκυθικόν. Stephanus Byzantinus.

⁵⁾ Pinkerton. Recherches sur les Scythes ou Goths. pag. 173.

⁶⁾ Pinkerton. Recherches sur les Scythes ou Goths. p. 176.

A Sarmatáknak szláv nemzetisége kétséget szintén nem szenved. „Non me fugit Triballos, Mysios, Illyrios, Polonos et Sarmatas sive Moschos eadem inter se lingua uti. . . existimo unum hominum genus esse nec diversum“, mond Laonicus Chalcondilas ¹⁾).

Scythák voltak e szerint s Scytháknak hívtak hajdan a Németek, Szlávok, Hunmagyarok és kezemenél az adatok, melyek hasonlót tanusítanak a perzsa, örmény, török, tatár, celta, iber és egyéb nyelv- és nemre köztudat szerint egymástól merőben különböző népekről. Csak miután a kereskedelem és hajózás gyarapodásával az egymástól távol eső népek érintkezésbe kezdettek jönni; miután a Görögök, főképp a Milesiusok, a Fekete tenger éjszaki partjainak hosszában különböző, részint virágzó gyarmatokat alapítottak, miután Nagy Sándor és más görög, római és perzsa hadvezérek és világhódítók győzedelmes fegyvereiket az akkor ismert világ-részekben körülhordozták; csak akkor, mondám, a geo- és ethnographiai ismereteknek hasonló útközi terjedése után, és nem előbb, kezdett oszlani az éjszakot borította cimmeriai sötétség s tágujni a láthatár; csak akkor tűntek fel saját nemzeti neveiken és vonattak az ismert népek körébe Európa és Ázsia számtalan, a korábbi időkben csupán Scythia néven nevezett népei ²⁾).

¹⁾ De rebus Turcicis l. 1.

²⁾ De prisorum Graecorum sententia hoc dico, quod notae versus Septemtrionem gentes uno prius nomine omnes vel Scythae, vel Nomades ut ab Homero appellabantur. Ac postea temporis cognitio regionibus occiduis Celtae Iberi aut mixto nomine Celtiberi ac Celto-Scythae, cum prius ob ignorantiam singulae gentes uno omnes nomine afficerentur. Strabo. L. 1.

Alexander magnam Asiae partem nobis aperuit, et Boreae incolas omnes usque ad Istri ripas. Romani vero quae ad occasum vergunt Europae singula usque ad flumen Albim qui duo in spatia

A föld- és népisme ezen hatalmas eszközei mellett is azonban, a Scytha név, ha nem is többé mint fő, de mint melléknév még sokáig fentartotta magát a Görögök és Rómaiaknál, kiknél mi sem közönségesebb, mint az újon felmerült, saját neveikről nem ismert népek jelelésére használt eme kitételek: „Scythae, Scythica gens, Σκυθικὸν ἔθνος ¹⁾).

Ugyancsak az érintett nemzeteket, főképp a Görögöket terheli és nem alap nélkül azon vád is, hogy ők nem sokat törődve a felett: miképp nevezi magát saját nyelvén valamely nemzet, miveltségi felsőbbbségök érzetében, és azon nemzeti büszkeségüknél fogva, melylyel minden nem görög, szerintök barbar népet lenéztek; úgy a népek, mint tartományok, városok és egyéb helységek neveit, vagy görög formára csigázva egészen elferditették, vagy azoktól merőben eltekintve, a népeket valamely feltűnő körülményről, például: életmódjuk, ruházatjuk, lakukról, fegyverök neméről stb. nevezték el; így születtek a „Scythae Aratores, Scythae Hippomolgi, Scythae Abii, Galactophagi, Melanchleni“ s más hasonló elnevezések, melyekkel telvék föld- és történet-irataik ²⁾).

Germaniam dividit, quaeque trans Istrum usque ad amnem Tyram. At vero ulteriora usque ad Maeotidem et novissimam Colchorum maritimam Mithridates cognomento Eupator cognita fecit, ejusque praefecti, Parthi autem Hyrcanos et Bactrianos, et ultra eos Scythas notiores nobis reddiderunt, cum antea majoribus nostris minus noti fuissent. Strabo, de Situ Orbis l. 1.

¹⁾ Scytharum nomen usque quaque transiit in Sarmatas atque Germanos, neque aliis prisca illa duravit appellatio, quam qui extremi gentium harum ignoti prope ceteris mortalibus degunt. Plinius. Hist. nat. L. IV. C. XII.

²⁾ Propriam appellationem ipsi (Scythae) utique sua lingua norunt, qui vero Graecis nominibus eos appellant, alias aliter suo quisque arbitrato illos vocant. Nicephorus Gregoras Hist. L. 2.

Porro gentium quaedam adhuc servant derivatam a suis conditoribus

Ezen önkényszerű eljárás, melyet a Görögök a velök közvetett vagy közvetlen érintkezésbe jött népek nevei irányában tanusítottak, s általában a Scythia névnek határozatlan jelentése végetlen zavart okozott az összes történelemben s nem egy régiségbúvárt vezetett tévútra, ki vizsgálódásaiban a Görögökre támaszkodva, nyomdokaikon tárgyalt népét a Scythák közt csakhamar föltalálta, és a fölfedezés ezen első sikerétől bátoríttatva, elfogultságában a scythia népek eredeti különbözését szem elől vagy vesztette, vagy kellő figyelemre nem méltatta; hanem a Scythia név nyomán Európát es Ázsiát minden irányban keresztül barangolván, a Scythák különböző népeit tárgyalt népével azonosítani, és azok viselt dolgait elkezdve 28 évi ázsiai uralkodásukon, Cyrus, Darius, Nagy Sándor scythiai hadjáratain le, a világ színheyléről végképp letüntökig annak részére elsajátítani mitsem kétkelkedett. Így történt, hogy Pelloutier a Scythákban általában Celtákat ¹⁾, Pinkerton Gothokat ²⁾, Helmold Szlávokat ³⁾, Bonfin és Deseritz Hunnokat és Magyarokat ⁴⁾, mások mást, a ki t. i. mit akart és keresett, azt lelt és látott.

A következetlenségek érdekelt tömkelegét, mibe a Scythia név követőit menthetlenül bonyolítja, az újabb kor történetirói, névszerint, kikről itt szó van, a magyar régiségek kutatói kikerülni ohajtván, a Scytháktól merőben elvonva, a Ma-

appellationem, quaedam etiam mutaverunt... Graecis potissimum talis nomenclaturae auctoribus. Hi enim posterioribus saeculis veterem locorum gloriam sibi usurpaverunt, dum gentes nominibus sibi notis insigniunt, tanquam ad suum jus attinerent... Nomina ista decoris causa in Graecorum formam mutari ad aurum voluptatem. Josephus Flavius Antiquitatum L. I. C. VI et VII.

¹⁾ Histoire des Celtes, a la Haye 1701.

²⁾ Recherches sur l' origine des Scythes ou Goths.

³⁾ Chronica Slavorum.

⁴⁾ Bonfinii Decades. Desericii de initiis et majoribus Hungarorum.

gyarok ősapáit majd Deguignessel a Hiongnukban ¹⁾, majd a Chanaanaeusok hét nemzetségében ²⁾, majd a Medusok és Örményekben ³⁾, majd a pontusi népekben ⁴⁾ keresték és vélték föllelhetni.

Már pedig igénytelen nézetem szerint nem kevésbbé tévednek azok, kik az elővilág minden Scytháiban Magyarokat hisznek lappangani; mint kik a Magyarok hajdankori dolgai-ról emlékezvén, a Scythákról tudni mitsem akarnak; itt is szintugy, mint egyébbe, az ismeretes arany szabály szerint a középút az egyedül biztos, egyedül célra vezető.

A Scythia név határozatlansága t. i. az avval való óvatoss élesre inkább, mint annak merőben mellőzésére int bennünket. Mert ha áll egyfelől az, hogy nem valamenynyi Scythák Magyarok; áll másfelől, és ha minden egyéb esetben érvényes irói tekintélyeken és nemzeti hagyományokon tuladni nem akarunk, állani kell és nem tagadhatjuk: miszerint a Magyarok csakugyan Scythák ivadéki.

A kérdés tehát e helyt nem lehet más, mint a nagy számu és különbféle faju és nevü scythia néptörzsek közül kijelölni azt, melyben Magyarjaink hajdan lihetően rejlettek; de épp ez ám, minek megoldása temérdek nehézségekkel van öszszekötve, és a mire az ezen érdemben tett nagy számu kísérletek után ítélve, a maig ismert föld- és történetirati források elégtelenek; teljes lehetetlen lévén, egy ily nagy fontosságu és sokképpen bonyolódott kérdést egy pár görög, vagy latin magában is kétes adattal megfejteni, anynyival is

¹⁾ Pray. Annales.

²⁾ Horváth István. Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből.

³⁾ Kis Bálint: Magyar régiségek.

⁴⁾ Fejér Georg. Aborigines et Incunabula Magyarorum ac Gentium cognatorum: Populi Pontici, Pontus. Budac. 1840.

inkább, hogy a Görögöket fennebb érintett léhaságuk, a Rómaiakat roppant távolságuk teszi képtelenekké, miszerint keleti népei őskori viszonyairól hiteles tudósításokat adhatnának. Közleményeik mindazáltal több tekintetből felette fontosak és érdekesek; minthogy a valót nem ritkán bámulatosan megközelítik, miről természetesen csak úgy szerezhetünk magunknak meggyőződést, ha alkalmunk lehet előadásaitak valamely keleti, tőlük függetlenül működött és vizsgálódásaink színhelyéhez közelebb esett nemzet történetiróinak megfelelő helyeivel egybevetni és párhuzamba állítani.

Tisztelet tehát és becsület Hellás és Róma íróinak, de én őszintén megvallom, miként Ázsia régi történeteit illetleg, a kútfői elsőséget hajlandó vagyok Ázsia íróinak adni, mint a kik földterületi helyzetöknél fogva, honjuk és nemzetük, meg az azt környező népek ősrégi állapotaival a külföldieknél ¹⁾ minden esetre ismeretesebbek lehettek, e felett a keleti hangzásu hely- és népneveket is legtöbb esetben jobban megtartották és hivebben adják nyelvökön vissza a Görögöknél; minélfogva valójában végzetetlen nyereség, ha valamely ázsiai népet tárgyazó vizsgálatainkban ázsiai, még pedig eredeti kútfőkre támaszkodhatunk; áll ez kiváltképpen arra nézve, ki a magyar régiségeket tűzte ki történelmi búvárkodásai tárgyául, ki jól tudván egyfelől azt: miszerint teljes lehetetlen, hogy oly nemzetnek története, milyen a Magyar, mely minden Ázsiából bevándorlott népek közül, egyedül vala képes magának Európa miveltebb nemzetei közt tekintélyes helyet foglalni, a kilenczedik század szinte végével kezdődjék; másfelől pedig látván, miképp a Magyarok ázsiai multja kinyomozhatása érdekében, az eddig ismert tör-

¹⁾ Les anciens peuples de l'orient connaissaient beaucoup mieux les temps reculés; ils avaient leurs traditions, leurs annales. Tresson, la mythologie comparée avec l'histoire.

ténetirói sereg nyomán tett minden fáradozásai sikertelenek voltak; kimondhatatlanul jól érzi magát, ha a keleti nyelvek tanulmányozása által valamely ázsiai, a magyarral egykor szorosabb viszonyban állott nép historiai kútforrásihoz útat törhetett magának, melynek segédelmével tudásvágyát bár némi részben kielégíthesse.

A keleti kútfők egy ily neme áll előttem feltárva Armenia irodalmában, mely magyar régiségek érdekében tudtomra még senki által sem bányásztatott ki.

Nem szükség emlitenem, hogy az Örmények hajdan Elő-Ázsia felföldén évezredekken keresztül uralkodó nép voltak, s tetteleg részt vettek Ázsia sorsára eldöntőleg hatott ama világtörténeti nevezetességű eseményekben, melyek Babylonia, Assyria és Perzsia világbirodalomká emeltetését vagy enyészését elősegítették ¹⁾. Az őshajdan ezen első rendezett álladalmával polgárosodás és műveltségben lépést tartottak; a mi pedig reánk nézve érdekesebb, a kereszténység első századaiban már szépen virágzott irodalomnak örvendettek, gazdag ez különösen föld- és történetirati munkákban, melyek szerzői jöllehet jobbára saját hönjuk és nemzetükkel foglalkodnak, mindazáltal az egykor Örményországban és körülötte lakott népekről több nagy becsü emlékeket tartottak fen, és számos olyan tudósításokat közölnek, miket más írókban hiában keresünk. Az Elő-Ázsia szivét képező Armenia pusztaleírása a régiségtannal komolyan foglalkodóra nézve több tekintetből felette érdekes és tanulságos. Ki nem tudja a nagy

¹⁾ *Adiabene quamquam proprium principem habeat, non nunquam Armeniae adhaerescit. Nam Medi, Armenii, Babylonii praeter omnes alias gentes quae hic sunt, ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorirentur, ut cuique opportunum videbatur, rursum conciliarentur, quod usque ad Parthorum imperium permansit. Medis itaque atque Babyloniis Parthi imperant. Armeniis autem nunquam.* Strabo L. XVI.

emlékezeteket, melyek Tigris és Euphrates meg a nagy Ararat neveihez kötvek. Története ha nem is épp oly ragyogó, mint más első rendű ázsiai nemzetéi, de fénypontok nélkül nem szűkölködik.

Mi azonban az örmény irodalmat a jelen tárgyra vonatkozólag kiváltképpen becsessé teszi előttünk, az azon körülmény, miszerint általa a hun-magyar régiségek eddig nem ismert világába vezettetünk; vezérfényénél kutatva Örményországban kivált annak felső és északi részeiben szinte minden lépten, az emberi nem eme bölcsőjében egykor ringatott Magyarok emlékeire akadunk, hasonló eredménynyel koszoruztatnak kalauzolása mellett tett nyomozásaink Kaukaziában, de kiváltképpen benső Ázsiában, csak hogy az érintett siker biztosítására kettőt szükséges mindenek előtt jól tudnunk, először t. i. azon neveket, melyeken a magyar ajku népek hajdan az Örmények és egyéb keletiektől jelöltettek; másodszor azokat, melyek a Görögök és Rómaiaknál jelentésben a keletiektől használtaknak megfelelnék, hogy magunkat vizsgálatainkban tájékozhatassuk, hogy valamint a minden más nemzet életében, úgy a Magyaréban mindenkör főszerepet játszó és régiségei kifürkészhetésében iránytűül szolgálni lehető névnek, különböző időkben és különböző népeknél különbözősége bennünket ne tévútakra, hanem a magyar népre vonatkozó történeti emlékek könnyebb fellelésére és megértésére vezéreljen, mi a fenforgó kérdést illetőleg annál nagyobb nehézségekkel van egybekötve, minél bizonyosabb az, hogy a magyar faj kezdet óta különböző rokon ágazatokra szakadt, melyek mindegyike különböző időkben és különböző népeknél különböző nevet viselt; de a mily nehéz egyfelől a feladat, a különféle alaku és hangzásu elnevezésekben a magyar főtörzsre és annak egyes ágaira ráismerni, az itt-ott elszórt s őt tárgyazó adatokat egybegyűjteni, összeállítani, és

öszhangzásba hozni, szintoly meglepő az eredmény, szintoly magasztos az öntudat, melylyel egy ily bonyolódott kérdés megoldása körül tett tudományos buvárkodás a vizsgáló és historiai igazság után szomjuzó elmét jutalmazza.

A Magyaroknak Armenia évkönyveiben előforduló minden nevei közt, akár a hozzá kapcsolt emlékezeteket, akár a belőle folyó következtetéseket tekintjük, kétségkívül legfontosabb és legnevezetesebb a Chus, Chusaeus, Chusán, Chusita nevezet, mely midőn egyfelől az eredeti ősapára vezet vissza, másfelől az örmény kútforrások nyomdokin a nagy számu scytha népek azon ágát fedezi fel és ismerteti meg velünk, melyben hajdan a Magyarok rejlettek. Az Örményektől, és a mint maga helyén látni fogjuk, a Chinaiak és Perzsáktól Chus, Kus, Chusán, Kusán, Kusita, az araboktól Ghuz, Ghouz, Oghouz néven jelölt Hun-Magyarok tudniillik nem mások, mint a Görögök és Rómaiaktól Sacae, Dahae, Massagetae néven nevezett Scythák, kik az elősorolt keleti népektől hasonlólag Chusaeusok vagy Chusoknak mondatnak és a Hun-Magyarokkal azonosíttatnak.

A Hun-Magyarok őselei körül örmény kútfők szövétnekénél tett vizsgálódásaim eredménye az előadottak szerint a következő tételekben központosul:

- 1-ször a Hun-Magyarok, Chusok, Kusok,
- 2-or a Saca, Daha, Massageta-Scythák, Chusok,
- 3-or a Hun-Magyarok, Saca, Daha, Massageta-Scythák.

A Magyarok, mondám, Chusok és nem megfordítva, mert valamint nem minden Scythák Chusok, ugy nem minden Chusok Magyarok.

Szokatlannak tessék. bár és hihetetlennek első tekintetre állításom, kivihetetlennek felfejtett rendszerem, de nem alap nélküli. Forrásaink nyomán Ázsia három különböző pontján találkoznak Magyarokkal: Közép-Ázsiában az Oxus körül, Észak-Kaukaziában és az Araxes mellékén Örményországban, s ott ta-

láljuk mind a három kijelelt helyen a nevezett Scythia törzseket, még pedig oly bélyegző emlékek, oly jellemző körülmények kíséretében, melyek azoknak a Magyarokkal azon egy nép voltát kétségtelenné teszik.

Az érintett, hajdan Scythia-Magyarok lakta három tájék, mely Ázsia ugyanannyi különböző pontjára teszi át vizsgáldásaim színhelyét, határozza egyszersmind jelen munka felosztását három külön részre eme czimek alatt:

I. a Hun-Magyarok benső Ázsiában,

II. a Hun-Magyarok Kaukaziában,

III. a Hun-Magyarok Armeniában.

A felosztásban nem anynyira a chronológiát, mint a felfejtett elvek és felállított rendszer sikeresebb megállapíthatása igényelte rendet tartottam szem előtt, azon nagyon is természetes oknál fogva, hogy: jóllehet Örményországot jelelik ki emlékeink a Magyarok szülőföldéül, itt laktuk azonban, mint szintén kiköltözésök minden historiai emlékezetet megelőzőtt korszakba csván, a fenmaradt emlékek gyérebbek, az adatok kétesebbek, sem hogy azokból a különféle neveknek azon egy faju és ajku népre vonatkozására historiai bizonyossággal lehetne következtetni, sőt inkább azok is másfelől várnak felvilágosítást. A tudósítások ellenben, melyek a Kaukaziában és főképp Közép-Ázsiában lakott magyar népekre vonatkoznak, nem csak az őszszes történetírás korához közelebb esnek, de oly időből és íróktól származnak, melyben az örmény irodalom legszebb virágzásnak örvendett, és kik maguk az általuk elbeszélt eseményekben részt vettek, vagy azoknak szemtanúi voltak, mely tulajdonságaiknál fogva legalkalmasabban, kiknek közleményeire, a Magyaroknak a kérdéses Scythia népekkel ugyanazonsága felőli meggyőződésünket alapítsuk.

ELSŐ RÉSZ.

A Hun-Magyarok Közép-Ázsiában.

I. F e j e z e t.

A Hun-Magyarok Chusok, Kusiták.

A legrégibb idők óta több ágakra szakadt, különféle nevet viselt és Ázsia különböző részeiben lakott magyar ajku népek egyik virágzó felekezetét képezték a Perzsiával északkelet felől határos Euthalita- vagy Cidarita-Hunok, kiket a Görögök e néven csak is az V-ik század közepe táján kezdtek ismerni, azelőtt általában Scytháknak, névszerint Saca-, Daha- és Massageta-Scytháknak nevezvén.

Az Örmények ellenben, geographiai helyzetök de főképen azon sokszoros viszonymál fogva, melyben a Parthusok és Perzsákkal s általuk benső Ázsia népeivel állottak, jóval korábban ismerték; csak hogy a név, melyen az örmény kútfőkben előfordulnak, nem anynyira a Hun vagy Euthalita, és még kevésbbé valamelyike a fenn érintett Scythá neveknek; inkább az, eddig legalább magyar fajú népség jelölésére hallatlan és azért nagy mértékben érdekes és feltűnő: Chus, Chusita, Chuschán nevezet, de a mi nálunk a Hunnal tökéletesen egy értelmű, és avval egy és ugyanazon nép jelölésére felváltva synonym gyanánt használtatik, minek bém bizonyítására szolgáljanak a következő adatok.

1-ör. Eliseus, ki II-ik Isdegerd perzsa királynak a keleti Hunok elleni hadjáratában az örmény csapatok kíséreté-

ben részt vett, a Hunokat nyilván Chusoknak nevezi, Isdegerd — úgy mond — táborba szállott a Hunok ellen, kik Chusoknak neveztetnek, és nagy szorultságba ejté a Hunok királyát ¹⁾).

2. Ugyancsak Eliseus: Isdegerd — mond — országlása tizenkettődik esztendejének kezdetén ismét ráütött számtalan haddal az Euthalitákra, de a Chusok királya ekkor nem mert vele szembe szállani, hanem a nagy sivatagba vonult ²⁾).

3. Chorenei Mózes „Azon időben (320 Kr. ut.) hozzá (Tiridates Armenia királyához) jött Kamszar nevű rokona, Berozamadnak idősebb fia. Berozamad pedig azon gyermek, kit Purz, a Kareni Bahl nemzetségnek Artaxerxes (perzsa király) parancsolatjára történt felkonczoltatása alkalmával a közveszélyből kiragadott, s a kit midőn felserdült, Artaxerxes, atyja méltóságába, a hadvezéríbe helyeztetvén, ama barbar népek (Hunok) ellen küldött, álnokul őt törbe ejteni és elveszteni szándékozván, de a ki erős és bátor férfi levén, hadvezéri képességének és vitézségének számos ütközetekben bámulatos jeleit adta; a vezérrel, kit Chagannak hívnak, több versen megütközött, utóbb annak leányával egybekelvén vője lön és ipja segítségével azon végszéli tartománynak (Bahl) ura lett. Artaxerxes látogatására többé ugyan nem ment, de míg ő élt, főhatóságát elismerte; hanem halála után fiának Sapornak az engedelmességet megtagadta, és rajta nem egyszer diadalmaskodott; kit végre a ravasz Sapor, mint-hogy fegyver erejével meghódítani nem tudott, bizonyos hívei által nyujtott méreggel vesztett el. Ez alatt más lön vezér Chagan, ki Berozamad fia Kamszar iránt ellenséges in-

¹⁾ Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 1 k. 9 l.

²⁾ Eliseus. Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 2 k. 15 l.

dulattal viseltetett; ő tehát jól bélátván, mikép két hatalmas birodalom és két egyaránt vesztére törő uralkodó között magát sokáig fen nem tarthatja, anynyival is inkább, mivel fivérei sem igen egyeznek vala vele, nagy számu családjával és ingó vagyonával Tiridates királyunkhoz menekült, fivérei ellenben Saporhoz menének ³⁾).

Chorenei Mózes tudtomra első és legrégibb író, kinél a vezér és chagan szók előjőnek. Vezérk, kétségkívül nem más, mint a Törököknél és Magyaroknál most is fő hadi parancsnokot jelentő „vezér“ szó, a k végbetű, mint a mássallhangzóknban bővelkedő örmény nyelv természetéből folyó végzet, a szó értelmén mit sem változtatván. A magyar fajú chazar és avar népek történeteiben számtalanszor előforduló, királyt, főnököt jelentő „Chagan“ szó tehát magyar ajku scytha népre mutat: *Χαγάνος, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Σκυθῶν*. Suidas. A magyar ajku nép, melynek Chagan vezéréről itt szó van, viszont nem más, mint az Oxus jobb parti Chus vagy Euthalita Hun felekezet; megtart ebben bennünket az idézett soroknak gondos vizsgálata, és azoknak ugy Chorenei, mint egyéb örmény történetíróknak ide vonatkozó helyeiveli egybevetése.

Az előadottakban láttuk, miként egy Purz nevű hű szolga Berozamadot, a veszélyből, mely a kareni Bahl nemzetséget érte, kiragadta, azt pedig, hogy Purz hol keresett és talált magának s a megmentett kisednek biztos menedéket, Chorenei következő soraiban találjuk feljegyezve „utólérván Artaxerxes a Chosroeshez (örmény királyhoz) futamló kareni Bahl családot, azt egy lábíg levágatta, kardra hányatván annak minden férfi ivadékát a korostól le a csecsszopóig, egyetlen kisedet kivéve, kit Purz nevű gyámnoka elrejtett és ve-

³⁾ Chorenei Mózes. Örmények történetei. 2 k. 87 f.

le a Chusok földre menekült, azt vérei kezére juttatandó. Kit, miután életben maradását és hollétét Artaxerxes megtudta, csakis úgy nyert magának kiadatni, hogy gyámatyja fiainak ünnepélyesen felfogadta, miszerint a serdülő Berozamadnak nála legkisebb bántalma sem leend, sőt atyja tisztibe és ősi örökségébe visszahelyeztetendi ⁴⁾).

Kétséget nem szenved, miképp a Chusok földé, hová a hű szolga a gondviselésére bizott gyermekkel menekült, nem Parthia, sem Báhl város s tartomány, mely, mint látni fogjuk, az örmény íróktól hasonlólag Chus földnek neveztetik; de a mely a parthus Arsacida dynastiának Perzsiában megbukása után Perzsiához csatoltatván, a futamlóknak Artaxerxes dühe ellen menhelyül nem szolgálhatott, hanem a független, Perzsáktól rettegett, Parthusokkal rokon Chusok, vagy euthalita Hunok földé és illetőleg annak az oda szöktetett Arsacida házbéli kisdéddel vérségi kapcsolatban álló vezér-chagan háza.

Egy másik a jelen kérdésre némi világot vető helye Choreneinek ekképp hangzik: „Azon időben (325 Kr. ut.) Tiridates levelet vett Constantin császártól, melyben őt és Szent Gergelyt a nicaei szent gyülekezetre meghívta; hanem a király nem látta tanácsosnak, országát magára hagyni, attól tartván, hogy Sapor a békekötést megszegi, — mi a hitetleneknél éppen nem szokatlan dolog — országába ront, anynyival is inkább, mivel értésére esett, hogy Sapor az Indusok királyával meg a keleti chagannal házasság által szorosabb vérségi viszonyba lépett ⁵⁾). Kit az író fennebb vezérchagannak nevezett, azt itt keleti chagannak hívja; már pedig „Kelet, Kelet földé, Kelet országa“ nevezetek alatt az

⁴⁾ Chorenei Mózes: Örmények története. 2. könyv. 73. fejezet.

⁵⁾ Chorenei Mózes: Örmények története. 2. k. 89. f.

Örmények, mint szintén a Perzsák, a Chusok országát értették. „Szándékunk (mond Isdegerd Eliseusnál) kelet földére menni es Isteneink segítségével a Chusok országát hatalmunk alá hódítani ⁶⁾).

Sőt Zenob, a keleti Chusok vezér-chaganjának nevét is fentartotta, midőn Armenia apostola Szent Gergely atyjáról, — az Arsacidák Sureni Bahl nemzetségéből származott, de a perzsa Artaxerxes pártjára kelt s annak érdekében saját rokonát, Armenia Chosroes nevű királyát, körül-belül 240-ik évben Kr. ut. orozva meggyilkolt és gaztettéért méltó halállal lakolt — Anakról és családjáról szólván, többek közt így ír: „Világosító Gergelynek nagyapja nevére Surennek nevezett fivére pedig, kit gyámnoki Perzsiába szöktettek vala, atya testvérénél, Csovansirnak az Euthaliták királya Tigran nevű fiának nejénél nevelteték ⁷⁾“ . Viszhangozza e sorokat Vartan: „Suren, mond, Artaxerxeshez vitették, neveléséről pedig atyjának nővére, Csovansirnak, az Euthaliták királya fiának, neje gondoskodott ⁸⁾. A hol tudniillik a parthus Arsacidák Kareni Bahl ágának ivadéka Berozamad, ugyanott talált menedéket és neveltetett az Arsacidák Sureni Bahl ágának sarjadéka Suren, a Choreneitől Chusoknak, Zenobius és Vartantól Euthalitáknak nevezett nép királyánál, a mi ismét tagadhatlanul a Chusok és Euthalita-hunok azonsága mellett bizonyít.

Bahl várost és vidékét a parthus országlás alatt az uralkodó Bahli, vagy Bahlhav-Arsacida nemzetség örökségét, melyet, mint fennebb láttuk, a két szomszéd nagyhatalmas-ság ellenében megtartani magát elégtelennek érzett Kamszar

⁶⁾ Eliseus. Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 1. k. 7. lap.

⁷⁾ Zenob. Daronia tartomány története.

⁸⁾ Vartan: Örmények történetei.

odahagyott, s a melyet aztán a Hunok elfoglalván, székvárosukká tettek; az Örmények, Chusok, a Görögök ellenben Hunok városának és vidékének nevezik, p. o. az örmény Byzanti Faustnál olvassuk: „Azon időtájban nem háborgaták a Perzsák az Örményeket, mert a Chusoknak Bahlban székelő Arsacida királya háborút viselt Sassanida Sapor, perzsa király, ellen⁹⁾).

A görög Priscusnál a megfelelő hely ekképp hangzik: „Advenit etiam legatio a Persis nuntians Hunnos Cidaritas ab ipsis devictos et Balaam Hunnorum urbem expugnatam a).

Az idézett helyek egybevetéséből lehetetlen el nem ismerni, miszerint valamint egyfelől Bahl és Balaam név azon egy városra vonatkozik, úgy másfelől az ezen várost lakta, Örményektől Chusok, Görögöktől Hunoknak nevezett nép nem különböző, hanem azon egy népfelekezet volt. Következésképpen Chus és Hun azon egy jelentésü.

A Hunok Chus voltát tanusítja továbbá számos örmény és görög kútfőkben előforduló és a benső ázsiai magyar népeket tárgyazó történeti adatoknak párhuzamba állítása; hol tért, időt, személyeket és egyéb lényeges körülményeket tekintve, kétségekivül egy és ugyanazon eseményről van szó, csakhogy az abban szereplő népet az Örmény Chusnak meg Euthalitának felváltva, a Görög ellenben Hunnak nevezi, annak félreismerhetlen jeléül, miképp Chus és Hun csakugyan egy nép; legyen elég állításom igazolására egy pár hasonló adatnak e helyt párhuzamba állítása, úgy is e tárgyra még vizszatérünk: Priscus a perzsa követségnek első Leo császárnál 457-ben eljárásáról értekezvén, többek közt írja: „Venit et legatio a Persarum rege, quae multos e Perside

⁹⁾ Faustus Byzantinus: Örmények történetei 5. könyv.

a) Priscus apud Stritterum Hunnicorum Cap. XI. §. 164.

ad Romanos Eoos confugere querebatur. Addebant... oportere se adjuvari pecuniis ad bellum contra Hunnos Cidartas gerendum, alább: At Persae qui jam dudum bello (cum Hunnis Cidaritis) occupabantur, hac occasione arrepta legatos ad Romanos miserunt *a*). A perzsa király, kinek Byzántba küldött követségéről Priscus értesít, II-ik Isdegerdes volt, ki 441-től 459-ig uralkodott *b*), és éppen ezen időszakba esnek Isdegerdnek a Chusok elleni táborozásai, melyek elbeszélésével telvék az azokban részt vett és szemtanu Eliseus, és az egykoru Pharbi Lázár történeti iratai. Az első, miután előadta, miképp II-dik Isdegerd szemlét tartván az általa kitűzött helyen. Abar országban egybesereglett örmény, iber, alban és más keresztény hadak felett; azokat, hogy vesztökre törő szándékát annál jobban eltitkolhassa és annak idejében sikeresebben teljesíthesse, ajándékokkal halmozá, elbeszélését ekképp folytatja: „Megindítá táborát a Hunok ellen, kik Chusoknak neveztetnek, és két egész évig hadakozván, semmire sem mehetett, mire perzsa harczosait haza küldé és másokat hozata, mit szinte minden évben ismételt, magának pedig a határszéleken várost építtetett és ott lakott ország-lása negyedik esztendejétől tizenegyedikéig, s midőn látná, hogy a Görögök a béke-szerződéseket megszegni nem merik, és tőlük nincs mit tartania, egész dühvel neki fogott a táborban levő keresztényeknek czélba vett, de mindaddig álnokul titkolt kiirtásához ¹⁰)“. Itt az író részletesen rajzolja a kebel-lázító kínzásokat és különféle üldözéseket, miket a hitökhöz hű örmény bajnokok szenvedtek. Ki nem ismerne rá Eliseus Chusaiban, ha mindjárt minden félreértés és két-

a) Priscus in Excerptis legationum apud Stritterum.

b) Petavius. Rationarium Temporum Parte II-da L. IV. c. 7.

¹⁰) Eliseus. Az Örményeknek a Perzsák ellen viselt vallási háboruja. 1. könyv. 9. lap.

kedés eltávolítása tekintetéből magyarázólag nem tenné is hozzá, miként a Hunok más néven Chusoknak hivattatnak, csupán az adatok összehangzásából Priscus Cidarita Hunjaira?

Hasonló eredményt nyújt Procopiusnak a perzsa Perozest és seregét az euthalita Hunok elleni hadjáratban ért végső csapásra vonatkozó érdekes sorainak Pharbi Lázár megfelelő helyéveli egybevetése: „Aliquanto post (mond Procop), Perozes spreto, quo se obstrinxerat, juramento, impositam sibi ab Hunnis contumeliam ultum ire decrevit. Quapropter ubi copias undique et Persarum et sociorum collegisset, eas ipse in Euthalitas duxit, cum triginta filiorum suorum grege, uno Cabade qui nondum ex ephebis excesserat domi relicto. De illius profectione factis certioribus Ephtalitis accidit ex eo dolor, quod ab hoste circumscripti fuissent; mox et in regis sui vituperationem eruperunt, cum dicerent, eum Medis res patriae prodidisse... In campo qua Persae patrias Ephtalitarum sedes ingressuri erant spatium magnum intercidens, fossam duxit altitudinis latitudinisque ingentis, relicta in medio exigua intercapedine terrae non subactae... impositis deinde calamis et his supergesta humo foveam obcoecavit... Interea Persae praecipiti in hostem furore fervidi per aperta et plana spatia ubi nullas suspicari insidias poterant, ferebantur, sed in foveam demum lapsi sunt, non primi modo, sed quicumque etiam sequebantur... In his fuit cum filiis omnibus Perozes. Ita Perozes cum universo Persarum exercitu periit, Nam si non in foveam forte aliquis in manus certe incidit hostium a).

Halljuk most Pharbi Lázárt: „Peroz Hircaniába érkezvén, hadait öszszegyűjté és elindula az Euthaliták ellen, ki nek, miután közeledését hírül vevé az Euthaliták királya,

a) Procopius de Bello Persico.

ilyetén izenetet küld: kezemnél az esküvel és pecséttel szentesített szerződvény, melyben felfogadtad, hogy soha, míg élsz, ellenem fegyvert többé nem fogsz ragadni, a határvonalt is kijeleltük volt, melyet egyik félnek se szabadjon fegyveres erővel átlépni, emlékezz rá, mit fogadtál és ne feledd azon szorult állapotot, melyből kegyelmezve életednek, megmentettelek, ha szereted életedet, fogadd tanácsomat és térj békével vissza; különben tudd meg, hogy seregestől elpusztulsz. Hogy is képzeled hazug és hitszegő létedre, hogy a hadiszerencse néked kedvezzen, holott mind az ügy igazságos volta, mind a békekötés megtartása, mellettem vívnak. A perzsa főnökök e szavakra egyhangulag felkiáltottak: igaza van az Euthalita királynak! Mi ma úgy állunk ki a sikra, mint hitszegők, mire Peroz rendkívül fellobbant és az euthalita követeket dőlyfösen elútasította, látjátok! monda, temérdek hadaimat, azok fele részével titeket verlek és öllek; más felével pedig a földet, melyen álltok, részint a tengerbe hordatom, részint a verembe, melyet ástatok, hányatom, és lelkének vakságában nem látá át, miként saját maga és alattvalóinak tetemeivel vala azon vermet bétöltendő, mely az ő és országa vesztére ásatott, mert megütközvén, elvesze, fiaival, seregével és országával... Azon kevés számú harczos pedig, kik a közveszélyből megmenekültek, Hircaniába jöttek és elbeszélték mindennek a hadjárat szerencsétlen kimenetelét¹⁾. A Procopiusnál szinte két századdal korább virágzott Pharbi Lázár, a Hunokat, kikhez Hircanián keresztül eljuthatni, az idézett helyen Procoppal egyezőleg Euthalitáknak nevezi ugyan, de hogy ő az Euthalita-Hun nevet a Chussal felváltva és egy értelemben használja, arról kezeskednek következő

¹⁾ Pharbi Lázár: Az Örményeknek a Perzsák ellen vívott vallási és szabadsági véres harczai. 432-től 485-ig. Kr. u. 270—271 lap.

sorai, a hol Peroz atyjának Isdegerdnek a Hircanian túl lakó Hunok elleni hadviteléről szólván, azokat nyilván Chusoknak mondja: „országása tizenhatodik évében Isdegerd temérdek hadi erővel szállott táborba a Chusok ellen; Örményország egyházi és világi nagyjait rabszjira fűzve, Hircanián és Abarországon keresztül mindenütt magával hurczoltatván ¹²⁾.”

Hol a szemtanu, egykoru, és tapasztalásból beszélő történetírók, milyenek kétségkívül Eliseus és Pharbi a Hun-Magyarok Chus voltát ily fennen hirdetik, és adataik ily szép és meglepő összehangzásban jelennek meg a tér és időben tőlük távol eső Görögöknek hasonló idők, helyek, személyek, népek és eseményeket tárgyazó tudósításaival, ott igénytelen nézetem szerint csak a historiai igazságnak hódolunk midőn állitjuk, hogy a Hun-Magyarok Chusok és a keleti népektől hajdan Chus néven nevezettek.

II. F e j z e t.

A Daha, Saca, Massageta Scythák, Chusok.

A közép-ázsiai Hun-Magyar népeket, azon egy pár homályos emlegetéseket kivéve, melyek róluk Plinius és Ptolemaeusban olvashatók, az V-ik század előtt Kr. ut. a Görögök Chus, Hun, Mazar és egyéb nemzeti nevöken nem ismerték, hanem általában Scytháknak, név szerint Daha, Saca, Massageta Scytháknak nevezték. Az Örmények ellenben jóval korábbi századokban ismerték és velök az említett scytha törzseket tökéletesen azonosoknak tekintették, azokat szintugy mint a Hun-Magyarokat Chus, Chusita, Chusán nevezettel illetvén; mit alább felhordandó egyéb tanutételeken kívül eléggé tanusit maga a világtörténet nevezetességü parthus nemzet, melynek egyfelől daha és rokon scytha törzsekkeli

¹²⁾ Pharbi Lázár az imént idézett helyen 148 lapon.

rokonsága, másról Chus neve és Chusokkali egysége mellett nagy számú elvitázhatatlan okerősségek harcolnak; jelesen a kérdéses scytha népekkel vérségi kapcsolatát illetőleg. Scythának vallja a Parthust az összes írói sereg. „Parthiaci gens olim Scythica“ mond Byzanti István *a*), hasonlót Justin: Parthi Scytharum exules fuere *b*). Strabo a scytha törzset is megnevezi, melyből Arsaces és Parthusai származtak „Postea Arsaces vir Scythia, cum ex Dais quosdam haberet, qui Parni dicuntur, nomades Ochum accolentes, Parthiam invasit atque obtinuit... Tradunt Parnos Daas esse ex Dais profectos qui ultra Maeotim habitant... ab iis ortum Arsacem putant *c*)

Daha vagy chinai kiejtés tszerint Tahia és Tiao-tschi scythia néptől származtatják a Parthusokat Saint-Martin és Abel Remusat tanutétele szerint a chinai krónikák is *d*). Remusat értesít, miképp Saint-Martin egy, az Arsacidák királyi családja eredetéről írt és az akadémia előtt felolvasott jeles értekezésben megmutatta, miszerint a tudósítások, miket az említett parthus uralkodó nemzetség eredetéről Görög, Örmény, Perzsa és Chinai egymástól oly távol eső kútfőkből merithetni, egymással legszebben öszhangzanak és egymást kölcsönösen támogatják *e*).

Dahok voltak chinai tudósítások szerint a Parthusok, Dahák a Bactrianok, sőt a Sacok, és tőlök tahi és tayue névvel illetettek *f*), s valójában, ha a görög, latin és örmény író-

a) Stephanus Byzantinus de Urbibus, in voce Parthiae

b) Justini Epitome Historiarum L. XLI.

c) Strabo, de situ orbis L. XI.

d) Saint-Martin. Antérieurement à cette époque les Chinois connoissoient fort bien les Parthes, qu'ils appelloient Tiao-tchi, nom qui est la même chose que ceux de Dahi ou Tadsik. Mémoires sur l'Arménie. Tom. 2. p. 30.

e) Remusat Histoire générale des Tatars,

f) Deguignes. Histoire générale des Huns L. 1.

kat felütjük Balkh, más néven Bactra hajdan Zariaspe várost, egész Bactrianát és környékét a három kérdéses scytha nép gyarmatai által lakottnak találjuk: „Scythae Bactrianum et Parthicum imperium ipsi condiderunt“ mond Justin *a*). „Sacaе tales invasiones faciebant quales olim Cimmerii ac Trieres interdum longinquas interdum propinquas, nam et Bactrianam occupavere“ Strabo *b*). A Massageták, kik Bahlchban laknak Chusok. Asolich ¹³). Bactra szomszédságában hasonlólag Massageták tanyáztak. „Eratosthenes dicit Arachotos et Massagetas Bactriis occidentem versus adjacere ad Oxum. Strabo *c*). Tenent regionem (Margianam) quae juxta Oxum sunt Derbictae quae sub his Massagetae, post quos Parni et Dahae“. Ptolomaeus *d*).

Szükséges azonban tudni, miként az Oxus vize bal partján hihető idegen fajú népek közt kisebb nagyobb csoportokban itt-ott elszórva lakozó Sacok, Dahok és Massageták, kikből mint látók, a Parthiát és Bacriát meghódított, utóbb a parthus birodalmat alkotott Parthusok alakultak, csak egy töredékét képezték a különböző időben és okból átszállingolt trans-oxianai és Jaxartes melléki hatalmas, a Perzsáktól soha meg nem igazhatott Scytháknak, mint azt a tárgyalat rokon törzsekről Strabo állítja „Et qui (Sacaе, Dahae) ex ulteriore Jaxartis regione profecti sunt, quae apud Sacas et Sogdianos est, et quam Sacae ipsi obtinebant *e*).

Az érintett gyarmatokból keletkezett Parthusokat éppen a felfejtett okból Scythák száműzötteinek és szökevényeinek nevezi az összes régiség: „Parthiae gens olim Scythica, quae

a) Epitome Historiarum. L. 2, c. 3.

b) De situ Orbis L. XI.

¹³) Asolich István örmény krónikák.

c) De situ Orbis L. XI.

d) Cosmographiae L. VI.

e) Strabo. L. XI.

demum fugit seu migravit in Mediam vicinosque tractus, vocata autem sic fuit propter fugam, nam Scythae fugitivos vocant Parthos. Stephanus Byzantinus *a*). Parthi Scytharum exules fuere. Hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur, nam Scythico sermone Parthi exules dicuntur. Hi domesticis seditionibus patria pulsi solitudines inter Hyrcaniam et Dahas et Arios et Margianos furtim occupavere. Justinus *b*).

A mondottakból világos, miként a Párthusok és a kiktől eredetöket és gyarapodásukat vették, a cis-oxianai Dahok és rokon Scythák a trans-oxianabeliekkal egy nagy, messzire terjedt és többfelé elágazott, de azon egy nyelvű népcsaládot képeztek. „Sogdiani, Dahae Massagetae, Sacae ejusdem nationis sunt — mond Curtius *c*).

Ha továbbá elgondoljuk egy részről azt, miszerint a sajátképpi Parthia magában egy kis tartomány, az azt lakta Parthusok megvetett jelentéktelen népség voltak; más részről azon példátlan szerencsét, mely a Parthusok Arszak vezérlete alatti felkelését koronázta; még kevésbbé fogunk kétkedni, miképp azon tájakon számos a Parthusokkal rokon, nem csak érzésü, de rokon vérü és ajku törzsökök léteztek, kik, viszhangozva a nagy Arszaknak a köznemzetiség érdekében fegyverre szólító szavait, sietének a derék vezér zászlói alá seregleni s erejüket vele a közszabadság kivívására egyesíteni; ily nemzeti szövetkezésre mutatnak Herodian im e sorai: „Primus Arsaces Parthus persuasisse earum regionum barbaris memoratur, ut a Macedonibus deficerent, impositoque sibi diademate Parthorum barbarorumque vicinorum consensu et ipse regnum tenuit et posteris reliquit ad Artabanum usque regem *d*).

a) De Urbibus in voce Parthiae.

b) Epitome Historiarum L. XLI. c. 1. cf. Jornandes de rebus Geticis.

c) Curtii Historia Alexandri Magni L. VI. c. 3.

d) Herodianus L. VI. in vita Alexandri et Mammaeae.

Daha őseinek egyik kóbor törzsöke, az Ochus melléki Parnok segítségével rontott be Parthiába a parth birodalom alkotója a nagy Arsák „Postea Arsaces vir Scythia, cum ex Dais quosdam haberet, qui Parni dicuntur nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit. Ab his ortum Arsacem dicunt“. Strabo *a*). Csak is, mondám, az egy fajú scythia népségek közremunkálásából fejthetni meg azon a historiában szinte páratlan jelenséget, miszerint egy megvetett, de erejét érző bátor és vitéz nép, használva az alkalmat, melyet neki a trónbírási feletti viszály miatt támadott, a Seleucida-Macedonok hatalmát benső alapjában megrendített polgárháború és azt követett általános rendbomlás, de főleg a keleti tartományok felzendült és zavargó állapota nyújtott, fellépik a világ szinpadára, és a hozzá mint vérökhöz szító népek segítségével a magokban meghasonlott, az anyaországtól elpártolt macedo tisztviselőket egyiket a másika után megtámadja, megveri, magát a felkelés lecsillapítására nagy sereggel siető Seleucust legyőzi, és rövid időn fél Ázsia ura lesz s a rómaival versenyző birodalmat alkot. Justinus miután a Seleucidák közt támadt belviszályokat leírta, az érintett eseményeket ekképp rajzolja: „Erat eo tempore Arsaces vir, sicut incertae originis, ita virtutis expertae. Hic solitus latrocinii et rapti vivere, accepta opinione Seleucum a Gallis in Asia victum, solutus regis metu, cum praedonum manu Parthos ingressus, praefectum eorum Andragoram oppressit, sublatoque eo imperium gentis invasit. Non magno deinde post tempore Hyrcanorum quoque regnum occupavit. Nec multo post cum Seleuco rege ad defectores persequendos veniente congressus victor fuit, quem diem Parthi exinde solemnem velut initium libertatis observant... Sic Arsaces quaesito simul con-

a) Strabo, de situ Orbis. L. XI.

stitutoque regno non minus memorabilis Parthis, quam Persis Cyrus, Macedonibus Alexander, Romanis Romulus matura senectute decedit. Cujus memoriae hunc honorem Parthi tribuerunt ut omnes exinde reges suos Arsacis nomine nuncupent etc. *a*).

A Parthusoknak a Saca, Daha és Massageta Scythákali vérségi összeköttetéséről tanuskodik végre azon figyelmet érdemlő körülmény: miszerint a Parthusok és azok országló háza a legrégibb időkben szintugy mint ázsiai uralkodásuk legvirágzóbb korszakában, valahányszor kül- vagy bel ellenségtől megtámadtattak, az atyafias Scytháknál kerestek magoknak menedéket, és segítséggel nem egyszer ültettek vissza trónjukba az attól ármány és belviszály következtében megfosztott fejedelmek. Egy oly esetet közöl a legrégibb időkből Diodor „Post hunc (Artabanum) Parthi a Medis deficientes cum patriam urbemque Sacis tradidissent magnum bellum inter Sacas Medosque, quod annis duobus magnis utrinque cladibus gestum est, excitarunt. Pax tandem constituta ut Parthi subjicerentur Medis, Saci Medique amici sociique invicem perpetuo essent, Sacarum tum regina erat mulier Tarina nomine bellorum appetens *b*).

A parthus országlás korszakából hasonló eseteket nagyobb számmal mutathatunk fel. Vononesről például írja Tacitus: „Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est *c*). A Scythákhoz vonult későbbben a Tiberius császár vezére Vitelliustóli megveretése után Artabanus Vonones utódja: „His (corporis custodibus) assumtis in lon-

a) Historiarum L. XLI.

b) Bibliothecae L. III.

c) Tacitus Annalium L. II. c. 68.

ginqa et contermina Scythiae fugam maturavit, spe auxilii, quia Hyrcanis Carmaniisque per adfinitatem innexus erat: ... nec ultra moratus quam dum Scytharum auxilia conciret *a*). Ha Tacitus idézett helyét egybevetjük a nála Zsidó létre kelet népei viszonyaival ismeretesebb Flavius József ugyan ezen eseményeket tárgyazó soraival, meggyőződünk, miként a Parthusokkal és azok országoló házával atyafias Scythák, kikről itt szó van, nem mások mint a Hyrcaniában és Carmania északi határinál tartozkodó Dahok és Sacok voltak. Halljuk Flaviust: „Vitellius etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude ... fuga se ad satrapias superiores servavit incolumem ubi ex Dahis et Sacis conflato magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium *b*). A Dahok voltak azon Scythák, kiknél Tacitus tudósítása szerint a parthus Artaban ifjúkori nevelését nyerte: Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur, és ismét: „Qui (Graccarum in Parthia urbium cives) Artabanum Scythas inter eductum ob saevitiem execrati“ *c*). Parthus tronkövetelő Gotarzes Dahok és Hyrcanok segítségével újítja meg a háborút fivére Bardanes ellen, és miután a béke a két testvér közt helyreállott, ismét Hyrcaniába vonult Daha véreihöz. „Interim Gotarzes Daharum Hyrcanorumque opibus auctus bellum renovat ... potiorque Bardanes visus retinendo regno, at Gotarzes ne quid aemulationis existeret penitus in Hyrcaniam abiit“ *d*).

Az utóbbi rovat alatt felhordott történeti tények magokban véve, a jelen kérdés eldöntésére még nem sokat

a) Tacitus Annalium L. VI. c. 36 et 44.

b) Flavius Antiquitatum L. XVIII.

c) Tacitus Annalium L. 2. c. 3. cf. L. VI. c. 41.

d) Idem Annalium L. XI. c. 8. 9.

nyomnának, — minthogy hasonló segedelmezések idegen fajú népek közt sem szokatlanok; — ha csak a consanguineus és affinis szók országló házak és népek irányában oly tekintélyes íróktól milyenek az idézetek — használva, a Parthusoknak a kérdéses scythia törzsekkeli atyafisága iránt támadható minden kételkedést el nem oszlatnának.

Meglevén e szerint állítva a Parthusoknak a Sacokkal sat. rokonsága, menjünk tovább és lássuk menynyiben igazolják történeti adataink közvetlen a parthus s közvetve a saca, daha, massageta népnek a Chusokkal általunk állított azonságát.

A tanúk sorát megnyitja Mar-Ibas-Katina: A mint mondtam, hatvan évvel Nagy Sándor halála után Ária Bahl nevű városában a Chusok földén uralkodott a Parthusokon a hős Arszaak, ki győzhetlen seregével egész keletet meghódította, a Macedonokat Babylonból elűzte sat. ¹⁴⁾.

Chorenei Mózes: „A Parthus származásu Arszaak lerázván a Macedonok igáját, maga 31 évig országlott a Chusokon, utána fia Ardases 26-ig, kit ismét ennek fia Arszaak váltott fel, ez Antiochust megölte, Valarszak fivérét Armenia királyává, és rangra maga után másodikká nevezte, maga pedig királyi székét Báhlban ütvén fel, uradalmát 51 évi országlása alatt megszilárdította, utódaitól „Nagy“-nak, utódai viszont róla, mint szintén Valarszak utódai is Arsacidáknak, Bahl székhelyéről különösen Bahli Arsacidáknak és Bahlhavoknak hívtak“ ¹⁵⁾.

A harmadik század elején Kr. ut. 226-ban Sassanida Artaxerxes, a Parthusok uralkodását, Artaban utolsó parthus király személyében, Persiában megdöntvén, és annak romjain a Persákét alapítván, Chosroes, Armenia parthus

¹⁴⁾ Mar-Ibas-Katina. Choreneinél. 2. k. 2. f.

¹⁵⁾ Chorenei Mózes, Örmények története 2. k. 68 f.

Arsacida király, rokonának a parth Artabannak halálát megboszulandó, és az Arsacidákat Persia elvesztett birtokába visszahelyezendő, nagy sereggel béütött Persiába s egyszersmind a parth fejedelmeket felszólította, hogy a Chusok földén, mely az Arsacidáknak családi birtokuk vala, csapatokat gyűjtsenek és vele a tron bitorló ellen egyesüljenek. Ezen nevezetes követségi eljárást Chorenei ekképp adja elő: „Az örmény hadakkal Persiába nyomult Chosroes követeket küldött rokonihoz a parthiai, bahli és a többi Chus népekhez, felszólítván azokat, hogy harczosaikkal hozzája csatlakozván Artaxerxest az országból kikergetnék, és a tront családjuk számára visszafoglalnák; hanem nemzetségének a két megnevezett t. i. asbahabedi és sureni ága a követeket visszaútasította, minél fogva Chosroesnek is vissza kellett menni országába, véreinek végromlásán elkeseredve inkább mint a nyert győzelemnek örvendve. Néhányon azonban azon követei közül, kik a nagyon dicső nemzethez, ama felette távol lévő anyaországba és városba Bahlba mentek volt, megérkezvén, mondák a királynak: Vehszadsan rokonod a karenii Bahl nemzetség főnöke, nem hódolt meg Artaxerxesnek, hanem felszólításodra hozzád jön családosul“ ¹⁶⁾.

Ugyan csak Choreneinél olvassuk, miképp a Chosroestől felettébb szorongatott Artaxerxes nagy jutalmat tön Chosroes fejére, főképp a parth satrapákra számítván, mint a kiknek vérségi kapcsolatuknál fogva, melyben az örmény királylyal állanak, könnyen sikerülhete őt törbe ejteni; hogy ha kívánságát teljesítik, és Chosroest bár mi úton módon az életből kioltják, ősi birtokukat t. i. Bahl várost és tartományt és az egész Chus földet nekik vissza adandja ¹⁷⁾. Ha parancsolatomat teljesited (mond a király Agathangelos-

¹⁶⁾ Chorenei Moses Örmények Történetei 2. k. 72. f.

¹⁷⁾ Örmények Történetei 2. k. 73. f.

nál Anacnak) a parth nemzet ősi lakhelyét a ti saját Bahl-tokat néked és nemzetségednek ajándékozom ¹⁸⁾).

Chusok voltak a felhozott adatok szerint, és a Chus nép egyik nevezetes felekezetét képezték a Parthusok, honjuk Parthia egyik tartománya volt az Oxuson inneni Chusok ama roppant terjedelmű földének, mely az Oxus vizétől nyugotra Mediáig a Caspi tengertől délszakra Persiáig terjedt. Ezen Chus föld az örmény kutfőkben néha Aria, népe Arik nevezete alatt jön elő: Mar-Ibas-Katina Bahl-t világosan Aria városának nevezi *a*).

Mechitar névszótárában „Bahl“ szó alatt olvassuk: „Bahl vagy Balch Aria fővárosa, hasonnevű tartományban keleten a Chusok földén“ ¹⁹⁾. Viszont Arik szó alatt mire Chusról mint synonymról utal, régi örmény föld és történet írók nyomán írja: „Arik, nép neve keleten, kik méltán Ariknak (ari: erős, vitéz, bátor örmény nyelven) neveztetnek, mert jeles ijjászok és vitéz harcziak, mondatnak Ariaganoknak, máskép Chusdi Chorasan vagy Chusoknak is. Országuk Ariának meg Chus földnek neveztetik; nagy kiterjedésű országa Ázsiának, éjszokról Scythiával, nyugotról a Caspi tengerrel és Mediával, délről pedig Persiával határos, hosszsúsága a Caspi tengertől Indiáig terjed. Osztatik 25 tartományra u. m. Comisene, Hyrcania, Bahl, Parthia“ stb. ²⁰⁾.

A mint az előadott ábrázolatból megtetszik a Ptolemaeustól leírt sajátképpi Aria csak egy része volt a 25 tartományokat magában foglalt Chus - Ariának. Saint-Martin arab, perzsa és egyéb kutfők nyomán Aria határait az Örményekkel megegyezőleg jeleli „Déja du temps de Strabon

¹⁸⁾ Agathangelos. Szent Gergely élete. 1. k. 32 lap.

a) Mar-Ibas-Katina Choreneinél 2. k. 2. f.

¹⁹⁾ Mechitar. Föld- és Történettani névszótár. Bahl szó alatt.

²⁰⁾ Ugyanaz. Chus és Arik név-szó alatt.

et de Plin et sans doute antérieurement le nom d'Ariana étoit donné collectivement aux provinces qui s'étendent depuis la Bactriane au Nord et la Perse a l'ouest jusqu' á l'Inde et á la Mer *a*). Ariát mond tovább az idézett író, az Örmények Chusdi Chorasán és keleti Chusnak nevezik: L' Arie est appelée par les auteurs Arméniens Khousdi Chorasán et Chus de l' Orient *b*). Chus vagy Aria országban esett Mar-Ibas-Katina és Mechitar fennebb idézett tanutétele szerint Parthia és Bahl, a Parthok ősi birtoka és eredeti lakhelye, kik magok is a szélesen elterjedt és több ágakra szakat Ari azaz: erős, vitéz Chus népnek egyik ágazata voltak, s szoros nyelv és vérségi kapcsolatban állottak a Chus nép Oxuson tuli és inneni különböző törzsökeivel, maga a közös Chus nevezet, melylyel valamenynyien illetetnek, közös eredetet, nyelv és faj egységet tanusít.

A Parthusoknak a trans-oxianai Chusok vagy Euthalitahunokkali vérszerénti atyafisága felől tanuskodnak továbbá az első fejezetben felhordott történeti tények. Birunk azonban egyéb hitelre méltó adatokkal is, mik a Parthusoknak a transoxianai Chusokkali rokonsága iránt kétkedni nem engednek; a melyeknek megértése és könnyebb tájékozás végett szükséges megjegyezni, hogy a Chusok, kikről e helyen szó van, a IV-ik századig Kr. ut. az Oxus vize jobb vagy keleti partján laktak, az Oxus folyó képezvén birodalmuk nyugoti, Jaxartes vagy éppen Jaik éjszaki, a nagy sivatag keleti, Paropamisus hegysor déli határszéleit, s csak is a IV-ik század első negyedében 320 körül Kr. ut., miután a parthus Berozamad fia Kamszar az Oxus nyugoti oldalán fekvő ősi birtokát és Bahl várost vesztére törő hatalmas elleneinek martalékul oda hagyta, keltek át a Chusok

a) Mémoires sur l' Arménie Tom 1. p. 270.

b) Idem ibidem.

az Oxuson, és tették át birodalmuk székhelyét, a különben is parthi rónoniktól lakott Bahl városba, legalább az idő óta a Görögök szintugy mint az Örmények Bahl a Chus-Hunok fővárosának tekintették „Advenit etiam legatio a Persis nuntians Hunnos Cidaritas ab ipsis devictos et Balam Hunnorum Urbem expugnatam“ mond Priscus a).

A IV-dik század közepe táján élt, és a Parthusok viszonyaival ismeretes Byzanti Faust Örmény történet-író azon kívül, hogy Bahlról mint a chus király lakhelyéről emlékezik, tanuskodik egyszersmind az ottan székelő Chusok királya, Parthus-Arsacida nemzetségéről midőn így ír: „Azon időben nem háborgaták a Persák az Örményeket, mert a Chusoknak Bahlban lakó királya ki nemzetségére Arsacida, hadjáratot indított Sassanida Sapor persa király ellen“ ²¹⁾. Es-mét alább „mert akkor a Persák Sassanida királya, háborut folytata a Chusok Királyával, ki Bahlban lakik, és a ki nemzetségére nézve Arsacida“ ²²⁾. Saint Martin írja, miként a Chinaiak jól ismerték a Parthusokat, és gyakran emlékeznek a Chusok Arsacida királyairól b).

A felhordott írói tekintélyek közvetlen ugyan a Parthusoknak a cis- és transoxianai Chusokkali rokonsága felől tesznek bizonytságot; de a jelen fejezetben számos adatokkal be lévén bizonyítva a Parthusoknak a Saca, Daha és rokon Scytha néptörzsekkel atyafisága; önként következik

a) Apud Stritterum Hunnicorum 1. §. 164.

²¹⁾ Faustus Byzantinus: Örmények Történetei. L. V. c. 7. p. 205.

²²⁾ Faustus Byzantinus: „Örmények Történetei“ 5-ik k. 37. f.

b) Antérieurement á cette époque les Chinois connoissoient fort bien les Parthes, qu'ils appelloient Tiao-tchi, nom qui est la même chose que ceux de Dahi ou Tadsik, ils font aussi souvent mention des rois Arsacides de Kouschan ou des Indo-Scythes, qu'ils nommoient Kouei-chouang. — Memoires sur l' Arménie Tom. 2. p. 30.

miként a Saca, Daha, Massageta népek Chusok. Asolich Örmény író a Massagetákat nyilván Chusoknak nevezi: „A Massageták (mond) kik Bahlban laknak, Chusok“ ²³⁾. A tudós szent írás magyarázó Calmet a Saca név-szót egyenesen a Chus név elferdítéséből származottnak állítja *a*.)

III. F e j e z e t.

A Magyarok Saca, Daha, Massageta Scythák.

Miután a két első fejezetben a Chusoknak egy részről a Hun-Magyarokkal, másról a daha és rokon Scythákkal ugyanazonságát hiteles kutfőkből meritett történeti adatokkal és nagy számu tanutételekkel bém bizonyítottam, logikai következetlenségről, azt hiszem, okszerűen senki sem fog vádolhatni, ha a gondolkodás lánczolatánál és amaz ismeretes törvénynél fogva: „a mik egyenlők egy harmadikkal, egyenlők egymás közt“ a fennebbi okoskodásból a harmadik eszmét levonva és a más kettőt egybe kötve kimondom: A Magyarok Saca, Daha, Massageta Scythák és viszont. Következésképpen jelen értekezésem alapját megvetettnek, és a fő elveket, melyeken rendszerem alapszik, megállapítottaknak tekintem.

Az e szerint megtörött úton tovább haladva és a felfejtett vezér elveket szem előtt tartva, hogy mit se mulasztunk el, mi egy ily nagy fontosságú kérdés megoldását és minden oldalról felvilágosítását elősegíthetné, vegyük szemügyre azon fő és jellemző vonásokat, melyek a régiség buvárok egyhangu beléegyezése szerint a különböző nevű néptörzsökök megismertető jeléül tartatnak. Alkalmazzuk azo-

²³⁾ Asolich 2 k. 3 f.

a) „On a transporté l'aspiration de ch, et au lieu de l'h on a mis une s. Je ne doute pas que ce ne soit de cette sorte que s'est formé le nom Saca donné aux Scythes, au lieu de Cascha ou Chusch. Calmet Commentaires en Genese ch. 10.

kat a kérdésben forgó egyfelől Hun, Avar, Madschar, Chazar, Coman, Pacinák, Uz, Guz vagy Chus stb. scytha népségekre és lássuk, ha találunk-e és menyynyiben azok reájok: mert nem mutat fel a historia a föld kerektségén népfajt, melynek neve a főtörzsben úgy, mint annak egyes ágaiban több változásokon ment volna keresztül, mint a Magyaré. Más néven nevezte magát a Magyar tulajdon nemzeti nyelvén, más néven neveztetett a szomszéd keleti népektől, és ismét máson a tőle távol eső Görögöktől; és ha feltesz-
szük is, hogy az összes magyar nemzetnek, mint annak egyes ágainak, neve a nemzet nyelvén és a nemzet kebelében különböző korszakokban és gyakori vándorlásaiban ugyanaz maradt is, de változott idő váltatva kétségkívül az őt környező közel és távol népeknél, s csak akkor nyert némi megállapodást, midőn a népvándorlás következtében, melynek egyik hatalmas tényezője volt, nyugotnak tartva, magát saját nevén Europa népeinek bémutatta, és hódításai által nevét a történelemben megörökítette.

Hogy tehát a magyar régiségekkel foglalkodó a Magyarra, lakott légyen az hajdon az ismert világ bár melyik szegletében, neveztetett légyen az saját vagy idegen nyelven bár minő néven, ráismerjen, főfeladata a tárgyalt népet egész életén és minden viszontagságain keresztül figyelemmel kísérni, mindenek felett pedig azon fő jellemvonásokkal megismerkedni, melyek a különböző nevű de egy fajú és ajku népek ismeretére vezetnek, s a melyek igénytelen nézetem szerint a következők:

I-ször. A lakhelyek azonsága; megvallom azonban miként ezen ismertető jelben legkisebb fontosságot sem helyheztenék, hogy ha e helyt a jelen időkről, midőn azon egy téren és egy ország határain belül, számos egymástól merőben különböző nemzetiségű néptörzseket lakni látunk, vagy ha általában a népvándorlás által előidézett geo- és ethnographiai

állapotokról szólnék; egészen másképpen áll a dolog, ha azon ősrégi időkre térünk vissza, midőn a nemzetek magok eredeti állapotjukban a szent írás kitétele szerint mint meganynyi szigeteket „*Insulae Gentium*“ képezték, melyek határait nem mindenkor tenger, folyók vagy hegylánczok, hanem azon egy nyelvet beszélő és egymást értő emberek irták körül *a*).

Kérdem már, hogy ha azon magas régiségben, és az azt követett korszakokban, a roppant terjedelmű Ázsia különböző pontjain népeket találunk, melyek Ázsia és Europa évkönyveiben különbféle neveket viselnek ugyan, de a melyek mind a mellett, hogy egymástól korán elszakadoztak, lakhelyeiket nomád nép létökre gyakran változtatták, mindenkor mindazáltal és mindenütt, magok az egymástól anynyira különböző írók tanutétele szerint, azon egy téren és tájon és oly jellemző körülmények kíséretében jelennek meg, melyek csak is egy ajku népek sajátjaik, nem támad-e méltán gyanu bennünk, miként azok hihetően csupán névre különböznek egymástól, valósággal pedig azon egy néptörzshez tartoznak. Épp ezen eset fordul elő köztudomás szerint a Hun-Magyar, és az általam annak állított Scytha néptörzsek között, azon egy téren és együtt találjuk őket Armenia és Kaukasia hegybérczein, szintugy mint Közép-Ázsia termékeny rónáin. Minek bébizonyítása a jelen munka főfeladata lévén, arról magának annak folytán kiki tökéletes meggyőződést szerezhet.

II-or. A történeti események azonsága. Ha különböző nemzetbeli történetírók, hely, idő, személyek és egyéb körülményeket tekintve ugyan azon eseményeket rajzolják, hanem

a) Principio rerum — intra suam cuique patriam regna finiebantur, Justinus Histor. L. 1. c. 1.

a szereplő népet egyik egy, másik más néven nevezi, van-e okunk kételkedni, miként az érdekelt írók, valamint nem két külön, hanem azon egy eseményről, — szintugy nem két különböző, hanem azon egy népről szólnak? Már pedig nem egy történeti adattal tudok szolgálni, melynek elbeszélésében az örmény kútfő tökéletesen egyez a göröggel vagy a római-val, kivéve, hogy a szereplő népet, melyet az utóbbiak p. o. Massagetának vagy Sacanak neveznek, az Örmények állandóul Chusnak meg Hunnak nevezik.

III-or. Hiteles föld- és történetírók tanutételei, kik a különböző nevű népek nemzeti egysége felől világosan bizonyítanak.

IV-er. A szokások hasonlatossága.

V-ör. A nyelv rokonsága.

Az előszámlált ismertető jelek tárgyalására öt egész cikket szentelünk, melyek a fenforgó kérdést több oldalról felvilágosítani és abbeli meggyőződésünket nem kicsiny mértékben fogják öregbiteni, miszerint a jelen fejezet czimét képező állításom csakugyan historiai igazságon alapszik.

I.

Lakhelyek azonossága.

A benső ázsiai magyar ajku Scythák lakhelyeit nyomozván, szemünkbe tűnnek legelőbb is az Ochus vizénél Hyrcania szomszédságában lakott Aparnok, kiket Strabo a Dáhokkal hol egyeknek, hol azok egyik felekezetének lenni állit.

„Ad laevam itaque mare Caspium naviganti Nomades accolunt, eos juniores Daas appellant, qui etiam Aparni sunt nominati... dehinc Hyrcani; és ismét: ex Dais alii Aparni alii Xanthii alii Pissuri appellantur, Aparni Hyrcanis et eorum mari proxime adjacent. Tradunt Parnos Daas esse a).

a) Strabo, de Situ Orbis I. XI.

A Parnokat Ptolomaeus a Dahok és Massageták mellé helyezi „Tenent regionem quae juxta Oxum sunt Derbictae, quae sub his Massagetae post quos Parni et Dahae a). A Derbiktekét tudjuk az Oxus balpartján lakottaknak, ezek és a Hyrcanok között a tengerparti vidékeken tanyáztak a Dahok és Aparnok. D'Anville, Haas és minden a régi világot ábrázoló földabroszokon a Dahok és Aparnok Hyrcania keleti határinál tétetnek.

Eltekintve attól, hogy a parthus birodalom alkotója Arszak a Dahok Aparna nevű felekezetéből vette származását és Parthiát parn seregekkel hódította meg, és már ezen oknál fogva is a Dahok mint szintén a Parnok joggal a magyar fajú népek közé számíthatók b); a mi az Aparnokat a Magyarokhoz szorosabban kapcsolja, azon eddig tudtomra senkitől fel nem hozott, és örmény kútfők segítségével nélkül nem is sejdíthetett fontos körülmény, miszerint bennök az érintett kútfők vezérfényénél a hajdan hatalmas keleti Abarok- vagy Avarokra ismerünk. Az Örmények tudniillik Hyrcanián túl annak keleti határinál, tehát épp azon helyen, hol Strabo és Ptolomaeus idézett tudósításai szerint Aparnok laktak, Abarokat és Abarországot helyeznek. Elyseus, II-dik Isdegerd persa királynak a keleti Hunok elleni táborozását, melyben maga a nevezett író is részt vett, leírván: „A király — mond — országlása 16-ik évében táborba szállott a Chusok ellen és hadseregét Hyrcanián keresztül Avarországba vezette ²⁴⁾; vizshangozza e sorokat az egykoru Pharbi Lázár,

a) Ptolomaeus *Cosmographiae* L. V.

b) Tradunt Parnos Daas esse... Ab iis ortum Arsacem putant... Postea Arsaces vir Scythia cum ex Dais quosdam haberet, qui Parni dicuntur Nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit Strabo de situ orbis L. XI.

²⁴⁾ Eliseus, az Örményeknek a Persák ellen viselt vallási háborúja. 8 k. 122 l.

„Országlása 16-ik esztendejében Isdegerd a Chusok ellen indítá hadait, és a fogoly örmény főpapokat és országnagyokat maga után parancsolá vitetni Hyrcaniából Abarországba ²⁵⁾. Elyseusnál, Isdegerdnek, egy az Örményekhez bocsátott hadi parancsát olvassuk, melyben a király a Chusok ellen vezetendő hadak gyűlhelyéül Abarországot jeleli ki. „Eltökéltet szándékunk — mond többek közt a király — isteneink segítségével hatalmunk alá hajtani a Chusok földét, ti tehát véve jelen parancsunkat, gyalog és lovas csapataitokat gyűjtsetek azonnal össze és siossetek el Abarországba, ott sereggel egyesülendők ²⁶⁾).

A Persáktól hitökért üldözött, és annak következtében fellázadt Örményeknek megigázását többek közt abar és hun, hihető zsoldos hadakkal kísértette meg a felbőszült Isdegerd. Az Abarok, Cadusiak, Hunok, Selok csapatjait, hadainak egyéb válogatott harczosaival, a csatarendbe állított seregének jobb szárnyán sűrű tömegbe állította és megparancsolta, hogy adott jelre tömegben az örmény hadak fővezérét támadnák meg, őt élve vagy halva kézre kerítendők ²⁷⁾. A többször idézett Eliseus az Avarokat egy helyen Abarniai néven említi, mi a Strabo Aparniai nevezetével tökéletesen egyez, az Örmények a görög p betűt b hangon ejtvén ki. Ptolomaeus végre Hyrcaniában Abarbina várost, Ariában Obareseket ismert. „Quae juxta Paropamisades Pauriti, sub quibus Obares“ a).

Mit a Byzantínusokban a keleti Avarokról olvasunk, csak támogatja a mondottakat, szerintök az Európába vonult

²⁵⁾ Pharbi Lázár. Az Örményeknek a Persák ellen vívott vallási és szabadsági véres harczai. pag. 148.

²⁶⁾ Eliseus. Az Örményeknek a Persák ellen viselt vallási háboruja. 1 k. 7 f.

²⁷⁾ Eliseus 6 k. 99 l.

a) Ptolomaei. Cosmogr. L. 6,

Avarok szolgálók voltak a széles értelemben vett Persia határszéleinél lakott valószínű Avaroknak, miért is megkülönböztetés végett ál-Avaroknak (Pseudo-Avares) hívták *a*).

Persia melléki Avarokhoz, kiket Byzant írói Hun meg Turk névvel illetnek, menekült európai avar főpap Bocalabra *b*), valamint viszont a keleti Avarok közül egész csapatok vonultak be Európába és egyesültek az európai Avarokkal, a keleti avar birodalomnak a Törökök által a VI-ik század végével történt felforgatása után *c*).

A kérdésben forgó magyar scytha népek nyomai után puhatolózva a cis-oxianai tartományokban számos sac és massageta népcsoportokkal találkozunk. Strabo, Ptolomaeus és Xenophon értesítenek, miként Bactriana és környéke tömve volt a trans-oxianai és Jaxartes melléki tájékokról különböző időben átköltözött saca és massageta gyarmatokkal. „Et qui (Sacae, Massagetae) ex ulteriore Jaxartis regione profecti sunt, quae apud Sacas est... Sacae Bactrianam oc-

a) Turci orientales tempestate hac legatos cum muneribus ad Justinum. Justiniani successorem, anno regiminis secundo (566) miserunt, ne Abares (servos suos) reciperet, obsecrantes... cumque Abari mox accessissent qui Pannoniam habitare paceque frui Romanorum precabantur, ob datam Turcis fidem repulsam tulerunt. Theophylactus Simocatta.

b) Fuit homo Scythia Bocalabras vulgo dicitur, cujus vocabuli planissimam significationem si quis requirit, sciat id Graeca lingua sacerdotem magnum sonare. Hic per idem tempus facinus ausus est periculosissimum, cum una enim amicarum Chagani stuprum fecit, brevique voluptate inescatus in magna mortis retia se insecruit, ac metuens ne rescissum flagitium crudele sibi supplicium pareret in fugam ad gentem avitam se tradidit. Hunni ea sunt habitantes Orientem ubi vicinus est Persis, quos Turcos etiam nominari pluribus jam constat. Theophylactus L. I. cf. L. VII. Theophanes L. 3.

c) Theophylactus L. VII. Theophanes L. 3.

cupavere *a*). Bactriis et Sacis praeerat Hystaspes Darii filius *b*). Finitimi nobis (Hyrcanis) sunt Sacae *c*). Eratosthenes dicit Aracotos et Massagetas Bactriis occidentem versus adiacere ad Oxum *d*). Tenent regionem quae juxta Oxum sunt Derbictae, quae sub his Massagetae. *e*).

Ha az örmény évkönyveket felütjük, az imént kijelelt tájakon, mindenütt a Magyar-Chusok nyomaira akadunk; Bactriana szerintök Chusok földje, Bactra, más néven Balch, Chusok fővárosa *f*), hol a nagy Arszaak királyi székét felütötte, és a hol azután is hogy a parthus királyok lakhelyöket Ctesiphonba áttették, az Arsacida királyi ház tagjai mint saját családi birtokukban laktak, a mint azt az első fejezetben a maga helyén előadtam. Asolich a bahli Massagetákat Chusoknak ²⁸), Priscus, Bahlt Hunok főhelyének *g*), Eliseus végre a Hunokat nyilván Chusoknak mondja ²⁹), miket egybevetve megtetszik, miszerint itt egyfelől Saca, Massageta, másfelől Hun és Chus nevezetek alatt, valamint tér és időben, úgy nemzetiségi tekintetben azon egy népről van szó, és azon egy s nem különböző népet kell értenünk.

A sajátképpi Magyarokról írja Constantin, miképp azok hajdan nem Mazar sem Turk, hanem bizonyos oknál fogva, melyet azonban elhallgat, Sabartoëasphali néven neveztettek

a) Strabo de situ orbis L. XI.

b) Herodotus. Historiarum L. VII.

c) Xenophon Cyropaediae L. V.

d) Strabo. L. XI.

e) Ptolomaeus. Cosmographia L. V.

f) Petit de la Croix. Histoire de Genghizchan L. IV. ch. 1. cf. Eliseus. Örmények vallási háboruja, 1 k. 9 l.

²⁸) Asolich. Historia Armena usque ad annum post Chr. 1000. L. 2. c. 2.

g) Priscus in Excerptis legationum.

²⁹) Eliseus. Örmények vallási háboruja 1 k. 9 l.

és Persia keleti részein laktak: „Olim Mazari non Turcae, sed Sabartoëasphali quadam de causa dicebantur a).

A Sabartoëasphali név minket egyenesen Parthiába, a parthus Magyarok ősi honába vezet. Horvát István értelmezése szerint tudniillik Zabaorte és asphali szóból, mi görögül biztos, jól védett Sabaortat jelent, vagyon egybeszerkesztve. A leírás, melyet Justinus Zapaortenon nevű parthiai hegységről közöl, az adott értelmezést teljesen igazolja, Zapaortene szerinte egy, a természet ajándékival gazdagon ellátott, e felett eleven sziklafalakkal környezett és erősített vidék, melynek hason nevű hegységének egyik csucsán Arsaces Dara várost építtette: „Arsaces regnum Parthicum format, urbem quoque nomine Daram in monte Zapaortenon condit, cujus loci ea conditio est, ut neque munitius quidquam esse, neque amoenius possit. Ita enim praeruptis montibus undique cingitur, ut tutela loci nullis defensoribus eget b).

A Caspiis orientem versus regio est Zapaortene dicta et in ea fertilitatis inclitae locus Daricum c).

A kérdéses helységet Plinius egyebütt Abaorte d) Isidorus Characenus pedig Apavarktíkene néven említi e). D'Anville és Haas régi világ földabroszain e helyütt Apaortene-t találunk. — A tudós Hammer, Justin Zapaortene vidékét, az Örményországot Mesopotamiától elválasztó Taurus hegység környékén, melyet hibásan Masius bérceivel azonosít, jelesen Dara és Nisibis vidékén keresi f), hol annak semmi nyoma,

a) Constant. Porphy. de adm. imperio c. 38.

b) Justinus Historiarum L. XLI. c. 5.

c) Plinius. Historiae Naturalis L. VII. c. 16.

d) Plinius Hist. Natur. L. VI. c. 23.

e) Ἀπαρρακτικὴν ἐν ᾗ πόλιν Ἀπαρρακτικὴν. Isidorus Characenus Stathmi Parthici. p. 2. és 7.

f) Hammer a Magyarok eredeti lakföldéről. A tudós társaság évkönyvei 3 kötetében.

Sabir vidék igen is létezik Armeniában, de nem a Hammer-től kijelelt délszaki és Assyriával határos, hanem az északi részeken a). Nézetem szerint a Magyaroknak Sabartoöasphali melléknevére alig ha találunk jellemzőbben vonatkozó helységet Persia keleti részein, hová tudniillik a Magyarok egy része a Pacinacitáktól Lebediásban szenvedett megveretésük után Constantin előadása szerint visszazavonult, Parthia Zapaortene vidékénél. Ptolomaeus a parthiai Magyarokat Mazorani néven nevezi. „Quae autem juxta Parthiam et Caramaniam desertam Mazorani tenent b). Hunok, Chusok és Magyarok félreismerhetlen nyomaival találkozunk, mint láttuk a cis-oxianai tartományokban, mind azon tájakon, hol a tárgyalta scytha törzseknek valamelyike lakott.

Hasonló eredmény jutalmazandja fáradozásainkat, ha hogy vizsgálódásaink színhelyét áttesszük az Oxuson túli tájékokra, a magyar Scythák sajátképp honjukba; mert ha a mondott részekről Oxus vize nyugot parti vidékeire átszállott, és hihetőleg különböző ajku népségek közt széljelszórva lakozó töredéktörzsek, a magyar eredet és nemzetiség tagadhatatlan nyomait hordozzák magukon; kételkedni szinte nem lehet, miképp ezen historiai jelenség annál világosabb vonásokban tűnjék fel ama ősi törzsökös *saca*, *massageta* sat. Scytháknál, kik ősi tűzhelyeiknél maradván, nemzetiségüket idegen elemek bétolakodása, és szabadságukat a hatalmas parthus és persa birodalom ellenében meg tudták őrizni; minél gondosabban fürkészszük, egybevetjük és kellő összehangzásba hozzuk a görög, latin, persa, örmény és chinai kútfőkben itt-ott elszórt és a tárgyalta népekre vonatkozó történelmi adatokat.

a) Lásd: Sabirok Éjszak-Armeniában a jelen munka III-dik részében.

b) Plinii Historiarum L. VI. c. 17.

Az Oxus vize jobbparti lakhelyeiket tárgyzók ekképp hangzanak:

Herodot: *Cyro incessit cupido Massagetarum in suam potestatem redigendi, quae gens fertur et magna esse et robusta ad Auroram solisque ortum sita trans Araxem fluvium a).*

Periegeta Dénes: *Dercebi altera ex parte ad undas Caspiae, hos vero post orientem versus trans resonantem Araxem Massagetae degunt b).*

Ptolomaeus: *Sacrarum regio nomadum est, civitates enim non habent, appellantur autem qui juxta Jaxartem sunt Cereatae et Comari, qui juxta Ascatancam Massagetae c).*

Plinius: *Derbices quorum medios fines secatur Oxus amnis, ultra sunt Scytharum populi: Persae illos Sacas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae d).*

Strabo: *Scythae a Caspio mari incipientes magna ex parte Dahae appellantur, qui orientiores sunt Massagetae dicuntur et Sacae et alii communiter Scythae privatim vero aliter atque aliter e).*

Kettő van az idézett írói helyekben, mi különös figyelmet érdemel: 1-ör, hogy azokban a Sacok és rokon törzsek Araxes vizénél lakottaknak állittatnak; 2-or hogy szinte mindenütt együtt és kapcsolatban említettnek. Mi az első észrevételt illeti: azok véleményét nem oszthatom, kik Herodot és Periegeta Dénes Araxesét Örményországban keresik f),

a) Herodotus. *Historiarum* L. I.

b) Dionysii *Periegetae*. v. 738.

c) Ptolomaeus. *Cosmographia*. Sacae.

d) Plinius *Historia Naturalis* L. VI.

e) Strabo *de situ orbis* L. XI.

f) Deseriz: *de origine Hungarorum*. Pelloutier *Discours sur l'expédition de Cyrus*.

ugy szinte azon nézetet sem tehetem magamévá, mely azt tartja, hogy Herodot Araxes néven Volgát értette légyen, *a)* hanem bár mennyire kedvezzen is főleg az első állítás, munkám III-ik részében felfejtendő abbeli nézetemnek, melynél fogva a Magyarok eredeti szülőföldét éjszak Armeniában Araxes folyó mellékén helyezem, mindazáltal szem előtt tartva a historiai igazságnak tartozó tiszteletet, határozottan oda nyilatkozom, miszerint az idézett helyeken Araxes név alatt nem más, mint Oxus vizéről van szó. Herodotnak ime szavai: „*Massagetae gens ad Auroram solisque ortum sita*“, a Herodot honától keletnek eső Oxusra és nem az éjszának fekvő Armeniai Araxesre utalnak, ugyanaz áll Periegeta Araxeséről anynyival is inkább, mivel a Dercebokat vagy Derbiceseket, kikről a mondott író mint Araxes vizénél lakottakról emlékezik, Plinius, Ptolomaeus stb. az Oxus vize torkolatánál helyezik; megtart véleményemben a jeles Vossius Isák midőn így ír: „*Herodotus per Araxem manifeste Oxum intellexit, quum Massagetarum faciat terminum, sed quomodo Matianis tunc oritur montibus? debuisset enim dicere ex Paropamiso, ut Aristoteles, sane Oxum ante victorias Alexandri Graecis Araxem fuisse appellatum nullus dubito, quum ad orientale maris Caspii latus illum describant. Quod Mela et alii Araxi adscribunt id ipsum Polybius Oxo tribuit* *b)*).

Második, mire az olvasót kívántam figyelmeztetni az: hogy a Daha, Saca, Massageta néptörzsek nevei, ugy az idézett, mint egyéb régi írókban többnyire együtt és kapcsolatban említettnek, mi egyéb nyomos körülmények kíséretében nem megvetendő tanusága annak, hogy az érdekelt népségek azon egy faj és törzsnek csupán névre egymástól különböző ágazatai voltak, kiket nyelvegység és hasonló érdekek szo-

a) Fejér de peregrinis Magyarorum etc. nominibus p. 84.

b) Vossius in notis ad Melae L. III.

ros kapcsolatban tartottak, mit Nagy Sándor is elismert és hadait arra különösen figyelmeztette ekképp szólván: Sogdiani, Dahae, Massagetae, Sacae sui juris sunt, omnes hi simul si terga nostra viderint sequentur, illi enim ejusdem nationis sunt, nos alienigenae et externi, suis autem quique parent placidius etiam cum is praeest qui magis timeri potest. Curtius Historiarum L. VI.

Strabo az Artasius és Chorasmina Scythákat a Massageták és Dákoktól származtatja; mi ismét egy fajra mutat: Ex Massagetarum et Sacarum gente sunt Artasii et Chorasmini *a*).

Sőt többet mondok; nem csak kapcsolatban jönnek elő az érdekelt népek nevei a régi történetírókban, hanem egymás közt gyakran fel is cseréltetnek; ugyanazon történeti esemény elbeszélésében az abban szereplő népet az egyik Sacnak, más Massagetának, a harmadik általában Scythának nevezvén. Minek jellemzőbb példáját nem adhatjuk; mint ha Cyrusnak a Scythák elleni hadviselését, a mint azt Herodot, Strabo meg Justinus közlik, kivonatban párhuzamba állítjuk; Herodotnak ide tartozó helye ekképp hangzik: Cyro post hanc (Babyloniam) gentem ab eo subactam incessit cupido Massagetas in suam potestatem redigendi erat autem Massagetarum regina Tomyris nomine Hoc reddito responso Hystaspe atque Araxe trajecto progressus unius diei iter, quae Croesus admonuerat exequitur, relictisque illic imbelli parte copiarum, mox cum expedita manu ad Araxem revertitur. Hos ita relictos ex Cyri exercitu, aggrediens terra Massagetani exercitus pars sese defensantes interemit. Eadem conspecto epularum apparatu, post adversariorum caedem ad epulandum discumbit, refertaque cibo ac vino so-

a) Strabo, de situ orbis L. XI.

poratur. Persae supervenientes horum multos occidunt, multoque plures vivos capiunt, cum alios tum vero ducem eorum reginae Tomiridis filium, cui nomen Spargapises *a)*.

Strabo: Ac de Sacis quidem nonnulli sic tradiderunt, nonnulli vero quod Cyrus ducto adversum eos exercitu proelio superatus aufugit. Castra metatus etiam in eo loco, ubi impedimenta reliquerat bonis omnibus instructa praesertim vino, postquam exercitus paullulum quievisset, relictis vesperi tabernaculis, fugitabundus discessit, progressusque quantum sibi commodum videbatur consedit. Sacae ingruentes et castra viris deserta ac rebus voluptuosis plena comperientes immodice implebantur. Cyrus conversus vinolentos atque attonitos invenit. Unde alii somno alii stupore pressi obtruncati sunt, alii saltantes bacchantesque nudi in arma hostium inciderunt, laetique brevi omnes periire Massagetae virtutem suam maxime bello adversum Cyrum ostenderunt *b)*.

Justinus végre az eseményt ekképp adja elő: „Cyrus subacta Asia et universo Oriente in potestatem redacto, Scythis bellum infert. Erat eo tempore Scytharum regina Tomyris nomine, quae non muliebriter adventu hostium territa, cum prohibere eos transitu Araxis fluminis posset, transire permisit Itaque Cyrus trajectis copiis cum aliquantis in Scythia processisset castra metatus est. Dein postero die simulato metu, quasi refugiens castra deseruisset, ita vini affatim et ea quae epulis erant necessaria reliquit. Quod cum nuntiatum reginae esset, adolescentulum filium ad insequendum eum cum tertia parte copiarum mittit. Cum ventum ad Cyri castra esset, ignarus rei militaris adolescens, veluti ad epulas non ad proelium venisset, omissis hostibus, insuetos barbaros vino se onerare patitur, priusque

a) Herodotus Historiarum L. 1.

b) Strabo de situ orbis L. XI.

Scythae ebrietate quam bello vincuntur. Nam cognitis his Cyrus reversus per noctem saucios opprimit, omnesque Scythas cum Reginae filio interficit etc. *a)*

A Chinaiak, Saint Martin *b)*, Abel Remusat *c)*, és De-guignes *d)* tudósításai szerint a kérdéses Scythákat Tahi, Tiao-tchi, Tavon és Tayue, a Persák a hozzájuk közelébb eső Sacok nevére átáljában Sac névvel illették. Ultra Oxum (mond Plinius) sunt Scytharum populi. Persae illos Sacas in universum appellavere a proxima gente. L. VI. Persae cunctos Scythas vocant Sacas. Herodot L. VII. Ezen kívül szokásban volt a Chinaiaknál s Persáknál szint úgy mind az Örményeknél a Chus, Chuschita, Chuschan nevezet is az érintett scytha népek jelelésére, miről ugyan csak Saint Martin, Remusat és Eliseus tudósítanak.

A Görögök és Rómaiak ezen tőlök messze távolban fekvő világrészeket és népeket felette hiányosan ismerték, minden, mit tőlök azokra nézve tanulunk, abban határozódik; hogy Oxuson túl Scythák tanyáztak, kik közt a Sacok, Dahok és Massageták voltak a nevezetesebbek; anynyi ugyan tudósítasaikból némi bizonyossággal kivehető, miképp azok egy fajú néptörzsnek ágazatai voltak, hanem a közös eredet és faj iránt telyes bizonytalanságban hagynak. Strabo már a maga korában panaszkodik éppen a Saca és Massageta Scythákról értekezvén, hogy az előtte élt görög írók felőlök semmi bizonyost nem közölnek, még azok sem, kik Cyrus és Nagy Sándor viselt dolgait megírták *e)*.

a) Justinus Historiarum L. 1.

b) Memoires Historiques sur l' Arménie.

c) Histoire générale des Tatars.

d) Histoire générale des Huns.

e) Graeci scriptores universos septentrionales olim Scythas et Celto-Scythas appellant. Eos autem qui ultra mare Caspium sunt partim Sacas partim Massagetas quamquam de iis nihil exquisite

Látni a mondottakból, miként ezen Cimmeriai sötétség borította őselővilág népeinek nyelve, nemzetisége és eredete körüli vizsgálódásainkban csupán a régi görög írókra támaszkodva, világító sugarak itt felette gyérek és kétesek lévén, boldogulnunk telyes lehetetlen. A kérdés megoldását csakis a későbbkori ugynevezett Byzanti írók segítségével lehet némi siker reményével megkísérteni, kik azon nagy-szerű felfedezések által, mik Róma hódításai, a Parthusok és utóbbi Persák táborozásai következtében éjszakra és éjszak-keleten tétettek a) az érintett világrészek és lakóinak elődeiknél sokkal világosabb ismeretére jutottak. A negyedik században békövetkezett népvándorlás időszaka alatt pedig a zordon éjszaka vad csordái, az új és szokatlan látványon el-rémült Byzant kapui előtt személyesen megjelenvén, a Görögök, vagy akarták vagy nem, hivatlan vendégeikkel közvetlen érintkezésbe jöttek, minek a történetírás és ethnographiára azon hasznos eredménye lőn, hogy Byzant tudós férfiai az alkalmat, melyet a váratlan esemény nyújt, használva, az előbb csupa Scythia néven ismert vendégeik sajátképp nevé és szokásai felől szükséges ismereteket szerzettek magoknak. Így vonultak el Byzant kapui előtt, hogy a többeket ne említsem, a Gothok, Hunok, Avarok, Bolgárok, Magyarok, Uzok, Pacinaciták, Cománok.

Az ekképp szerzett ismeretek aztán képesekké tették őket a többi scythia néptörzsökök faj és nemzetisége felől is a korábbinál helyesebben ítélni, azokat a már egyszer látot-

dixerunt, nec etiam qui Cyri bellum adversum Massagetarum gestum conscripserunt. Nam de iis nihil omnino exacte dictum est, ... sed nec multi facile iis credunt qui de Alexandro conscripsere. Strabo L. XI.

a) At Romanorum Parthorumque imperium plura retegunt, quam ea quae olim tradita fuere, Strabo L. XI.

takkal és tapasztalásból ismertekkel egybehasonlítva a közöttök létező faj rokonságot vagy különbséget felismerni.

Igy történt, hogy midőn Constantius 457 és Eusebius 475-ben Kr. ut. amaz Leo, e pedig Zeno római császárnak a persa Perozeshez küldött követei, a nevezett királyt Persia északi keleti határszéleinél fekvő táborában felkeresnék, a persa hatalommal daczoló ama távol népekben, kiket azelőtt általában Scytháknak hívtak — a már eleve jól ismert Attila féle Hunokhoz hason faju népre ismertek, miért is azokat többé már nem Scythia, hanem a nyugoti Hunoktól megkülönböztetés végett keleti Hun, Euthalita, meg Cidarita Hun nevezettel illették *a*).

A két rendbeli nyugoti tudniillik és keleti Hunok között létező rokonságot, daczára a roppant távolságnak, melyben tér és polgárosodás tekintetében egymástól állottak, hihető a fennevezett szemtanu követek értesítése nyomán jellemzőleg rajzolja Procop következő sorokban: „Porro Euthalitae et genus et nomen Hunnorum participant, licet cum Hunnis quos novimus nullum ipsis commercium intercedat. Haud enim eorum confines sunt, neque accolae, sed Persarum a Septemtrione, ubi est Gorgo urbs ad oram sita extremam Persidis. Hic de limitibus certare inter se solent. Nec vero vagantur Ephthalitae palanturve caeterorum more Hunnorum, sed fixas jam inde antiquitus in regione benigna sedes retinent . . . Ex Hunnis hi soli corpora cute candida et vultus

- a*) Ad Persas legatus a Leone Augusto missus Constantius tertium consul et Patricius Et quidem rex (Perozes) tunc temporis minime in urbibus sed in confinibus regionis suae et Hunnorum Cidaritarum moram trahens, cum Hunnorum rege bellum gerebat, propterea quod Hunni minime tributum inferebant, quod illis olim Persarum Parthorumque reges imposuerant. Priscus in excerptis Legationum.

Petentem Ephthalitas Perozem secutus est Eusebius Zenonis Augusti apud eum legatus etc: Procopius de B. P.

habent minime deformes. Longe etiam diversis moribus vivunt, nec enim vitam ut illi ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt, nec minori sane cum laude, quam Romani et quaevis aliae nationes a).

Ilyesmit a görög írókban hiában keresünk, ők Hunokról mondhatni mit sem tudtak, első ki nevöket felhossa Periegeta Dénes s ki részletesebben ismerteti Ammian. Ammian előtt, ki a nyugoti és a Byzantinusoknak imént említett felfedezései előtt, kik a keleti Hunokat mutatták bé saját neveiken a világnak; a Hunok, mint már többször mondtam, Scythia, Massageta sat. néven nevezettek.

A Byzantinusok a Caspi tenger délkeleti részein az V-ik század közepe óta a saca, massageta és rokon törzsek helyébe Hunokat helyezve, okát ugyan ezen névváltoztatásnak nem adják, s még kevésbé vallják meg, miképp a Hunok, épp azon nép legyenek, kiket a régiek, sőt ők magok is kevésbé előbb Sacae, Dahae, Massageta néven ismertek. Irataikat olvasva első tekintetre azt hinné az ember, vagy eltűntek minden nyom nélkül, a tájakról a kevésbé előbb hatalmas és Persákkal versenyző scythia néptörzsökök, vagy a Hunok által az ötödik században végképpen megigáztattak és kiirtattak; annyira hirtelen és okadatlanul szakad meg történelmi irataikban amazok emlegetése és tűnik fel emezeké. Ha azonban elgondoljuk, hogy a nevek érintett változásával a történetek fonala szakadatlan marad s mit sem változva ugyan azon helyen, állásban és viszonyban a Persák irányában tünteti fel a Hunokat, melyben azelőtt a kérdéses Scythák állottak, ha elgondoljuk továbbá, hogy jöllehet 457 körül Kr. ut. emlékezik a byzanti történetírás legelőször keleti Hunokról, de úgy rajzolja őket, mint a legrégebb idők óta a

a) Procopius de Bello Persico. -

Persák északkeleti szomszédságában lakottakat: az örmény írói sereg pedig hol Chus, hol Hun néven a Krisztus születését megelőzőt és közvetlen követett századokban már jól ismerte, és végre, hogyha azon okerősségeket fontolóra vesszük, melyeket egy részről a Sacok, Dahok és Massagetákat, más részről a Hunokat tárgyzó történeti emlékek ugyana-zonsága, tekintélyes írók nyilvános tanutételei, szokások hasonlatossága s végre nyelvemlékek szolgáltatnak, ugyan ezen bonyolódott kérdésnek általam adott megoldása helyes és alapos volta iránt támadható kétkedések könnyen el fognak oszlan. Az említett védvek elősorolása azonban külön cikkek feladata lévén, a tisztelt olvasót azokra utalva, jelenben azon történelmi adatokat hordom fel lehető rövidséggel, melyekből kiderül, miképp Közép-Ázsia Hunjai eme világrésznek őskori lakói.

„Nec vero vagantur Ephthalitae palanturve caeterorum more Hunnorum, sed fixas iam inde antiquitus in regione benigna sedes retinent *a*).“

At Persae qui iam dudum bello cum Cidaritis occupantur *b*).“

Et quidem Rex (Peroses) tunc temporis minime in urbibus, sed in confinibus regionis suae et Hunnorum Cidaritarum moram trahens, cum Hunnorum rege bellum gerebat, propterea quod Hunni minime tributum inferebant, quod illis olim Persarum et Parthorum reges imposuerunt“ *c*).“

Ha Priscus e helyen „Persák királyai“ alatt a korábbi persa birodalmat és annak királyait érti, mit hinni a historia rendje és az eszmék menete jogosít, a Persákat a Parthusok elébe tévén; ugy a Hunok legalább is 331-ik évben

a) Procopius de Bello Persico.

b) Priscus in excerptis legationum.

c) Priscus az idézett helyen.

Kr. előtt, a korábbi persa országlásnak tudniillik Nagy Sándor által történt felforgatása korában már benső Ázsia Oxus melléki tartományainak lakosi voltak. Ha pedig az utóbbi persa uralkodást értette az író, akkor is a parthus országlás, mely azt megelőzte, legalább is Kr. utáni 226-ik évre vezet vissza, a melyben tudniillik az Arsacida parthus dynastia Persiában megbukott.

Az Örmények közül Mar-Ibas-Katina a II-dik században időszámításunk előtt, melyben élt, az Oxus mellékén Chusokat és Chus földet ismert. ³⁰⁾

Chorenei Mózes és Zenob értesítenek, miként a parthus Arsacida országló háznak, a III-ik század elején Kr. ut. részint Persiában, részint Armeniában kiirtott ágainak életben maradt tagjai, a független és velök vérségi kapcsolatban állott Chusokhoz a Chusok földére menekültek ³¹⁾.

Ugyancsak Chorenei Mózes földirati munkájában olvasuk: „Scythiam quatuor et quadraginta gentes incolunt: Sogii Thucari, Hephthalitae etc. pag. 308 a).

Byzanti Faust, Eliseus és Pharbi Lázár hoszszu sorát adják a Persák véres harcainak, melyeket azok Hyrcanián és Abarországon túl lakó népekkel vívtak, kiket felváltva hol Chusok, hol Euthaliták, hol Hunoknak neveznek, sőt Eliseus minden félreértés kikerülése tekintetéből, tudósításához hozzáadja: miként ő Chus néven valósággal Hunokat ért. A nevezett örmény íróknak, kiknek illető helyeiket az I-ső és II-ik fejezetben közöltük, nem csak tudósításaik hangzanak korábbi időkből a Byzantinosokénál, hanem magok is jóval korább éltek azoknál; mi midőn a keleti Hunok felőli tudósításaiknak nagyobb nyomatékot kölcsönöz és minden gyanút

³⁰⁾ Chorenei. Örmények történetei, 2 k. 2. f.

³¹⁾ Chorenei. 3 k. 73 f, Zenob. Taronia tartomány történetei 2 k.

a) Moses Chorenensis, editionis Whistonianae p. 308.

elhárít, mintha azokat a Görögöktől vették volna; egyszerűsmind elvitázhatlanul tanusítja, hogy a magyar törzsek az Oxus melléki földnek nem valamely később kori, hanem annak historiai emlékezetet meghaladó őstörzsökös lakói voltak; következőleg a legkorábbi idők óta épp azon tájakon tartozkodtak, melyeken a régi föld- és történetírás Scythákat, név szerint saca, daha, massageta, aparna és parthus Scythákat helyez.

A lakhelyeket illetőleg még csak egyet hozok fel. Sici-
liai Diodor és Arrian a Sacokat délszak felől Indiáig terjed-
teknek írják, melytől őket Emodus helyesebben Paropamisus
hegység választotta. „Nunc de Scythis qui sunt Indiae con-
termini dicendum. . . . Quod Arctos spectat Emodus mons
ab ea Scythia quam habitant hi, qui appellantur Sacae di-
vidit Indiam a).

In auxilium Dario venerunt quot quot Indorum Ba-
ctrianis finitimí sunt . . . et Sacae, Scytharum genus, non
subjecti quidem sed socii et foederati b).

A Chusokról hasonlót olvasunk Eliseus és Mechitár ira-
taiban. „A Chusokig — mond az első a keresztényekről —
és a Chusokkal délről határos Indusokig elterjedtek ³²⁾. Me-
chitár a név szótárban Arik névszó alatt a többi közt így ír:
Arik más néven Chusdi Chorasán és Chusok földje a Caspi
tengertől Indiáig terjed ³³⁾. Saint Martin pedig írja, miként
az Indo-Scythákat a Chinaiak is Chus és Chuschan névvel
illették c).

a) Diodorus Siculus Bibl. L. 1 et 2.

b) Arrian, de Expeditione Alexandri L. III.

³²⁾ Eliseus. Örmények vallási háboruja. 4 k. 49 l.

³³⁾ Mechitár. Örmény Névszótár. Arik szó alatt.

a) Les Chinois font aussi souvent mention des rois Arsacides de
Kouschan, ou des Indo-Scythes qu'ils nomment Koueichouang.
Saint Martin Memoires sur l'Arménie T. 1.

Homer, Herodot, Nonnus Dionysius indiai vagy keleti Aethiopokról emlékeznek, kik kétségkívül nem mások, hanem az Örmények és Chinaiak Chusai, Diodor és Arrian Sacai, Plinius Chasarjai, és Thuroczi Magyarjai. Homer tudniillik úgy szinte Herodot és Nonnus az Indiával határos Chusokról értesülvén, és tudván másfelől azt, hogy a sajátképpi Aethiopok Afrikában Chusoknak neveztetnek, a Chus szót az Aethioppal azonosítván, vagy azt ekképp értelmezvén, a keleti Chusokat Aethiopoknak keresztelték.

Aethiopes qui bifariam divisi sunt ultimi hominum.

Alii quidem ad occidentem solem alii vero ad orientem

Homer. a)

Arsanes quidem Aethiopibus qui sunt trans Aegyptum atque Arabibus praeerat. Ii autem Aethiopes qui sunt ab ortu solis, (nam bifariam militabant) censebantur cum Indis specie nihil admodum a caeteris differentes, sed sono vocis duntaxat atque capillatura. Nam Aethiopes qui ab ortu solis sunt promissos crines, qui ex Africa crispissimos inter omnes homines habent. . . . Aethiopes qui ex Asia sunt pleraque arma quae Indi gestabant. Herodot b). Hi Aethiopes qui sacram Nysam (in India) incolunt eorumque finitimi eodem quo Indi Calantiae semine utuntur.

Sexta decima portio haec, Paricani et qui ex Asia sunt Aethiopes quadraginta talenta c).

Αἰθίοπες τὲ Σάκται τὲ καὶ ἔθνη ποικίλα Βακτρῶν. d)

De hogy a magyar ajku népek ismeretesebb neveire térjünk, Ptolomaeus a Paropamisus hegy alján Obareseket (Abares) „quae juxta Paropamisadas Pauriti sub quibus Oba-

a) Odyss. L. I. v. 20.

b) Herodotus L. VII.

c) Idem L. III.

d) Nonnus Dionysius v. 340.

res“ *a*); Plinius Chasarokat említ: „ab Attacoris gentes Phruri, Tochari et jam Indorum Casiri introrsus ad Scythas versi *b*).

Ibn-Haukal a Chazarok egy felekezetéről írja, miképp annak arczzsine oly setétbarna, haja oly fekete, hogy az ember őket Hinduktól származottaknak hinné *c*).

A sajátképpi Magyarokról a nemzeti hagyományok hű tolmácsai a magyar krónikák hirdetik: miszerint egykori lakhelyök délkeletről Aethiopiával, mely Kis-Indiának is mondatik, volt határos. „Scythicam regionem unica cingi comprehensione, sed in tria regna Bastardiam scilicet Dentiam ac Mogoriam dividi, centumque octo provincias habere. Ab oriente Scythico regno Juhrianum, post haec Tartiam (Tartariam) tandem Mongoliam jungi, ex plaga aestivo subsolari gentem Corasminam et Aethiopiam quae minor India vocatur vicinari *d*).

A Derbenti Krónika a 70 évvel Mohamed születése előtt Kuma mellékein megjelent és Madschar várost alkotott Magyarokat Tibet éjszaki részeiből, következésképp India szomszédságából vezeti *e*).

Ezt tudva, nagyön is természetesnek fogjuk találni, mit

a) Ptolomaeus cosmographiae L. VI.

b) Plinius Historiae Naturalis L. VI.

c) Ibn-Haukal dit aussi des Khozars, qu'ils ressemblent aux Turks (Hongrois) dont ils sont voisins, mais qu'il y en a de deux espèces les uns ayant un teint brun si foncé et les cheveux si noirs qu'on les croirait descendus des Indiens. Remusat, Recherches sur les Langues Tatares T. 1. p. 186.

d) Thuroczi Chronica Hungaror. C. 5.

e) Ungefähr 70 Jahre vor Muhameds Geburt zeigte sich ein unzählbarer Schwarm verschiedener Mongolischer (Mogorischer) Völker, die aus dem nördlichen Thibet und Kiptschak ausgewandert waren. Fejér, de Avitis Magyarorum et gentium cognatorum sedibus. p. 32.

Schlötzer és mások irnak: hogy a magyar nyelvben hindu, persa és sanskrit szók feles számmal találtnak *a*).

A felhordott adatoknak ezen bámulatos öszszechangzása lehetetlen, hogy a vak véletlen műve legyen; nekem, mint kiki arról meggyőződhetik, az egészben az adatoknak fáradtságos öszszegyűjtésénél és öszszeillesztésénél egyéb részem nincsen, a többiben magokat a kútfőket hagyom beszélni, én aztán arról nem tehetek, ha oly dolgokat fedeznek fel előttünk, mikről azelőtt nem is álmodtunk; ugyanis ki hitte volna, hogy a benső ázsiai Aethiopiának a honi hagyományokban híven megőrzött emlékezete nem mondán, hanem valóságon alapuljon! ki hitte volna, hogy az Aethiopia névnek általában a Magyarra valaha legkisebb köze lett legyen, ha erre Ararat és Himalaja Chusatag bérczeitől vízshangoztatott Chus név, melynek az aethiop csupa értelmezése *b*) ne vezessen bennünket. Szintugy arról sem tehetek, ha az örmeny irodalom kelet és nyugot írói tisztos seregétől támogatva, minden lépten, melyet kalauzolása mellett Ázsia végig elláthatlan térein teszünk, félreismerhetlen ethnographiai vonások és hitelre méltó történeti adatok egész tömegével támogatja a jelen czikk homlokára tűzött ama állításomat, miképp egy részről a Saca és rokon Scythia, más részről a Hunmagyar néptörzsek lakhelyeinek a legkorábbi időkben tér és időbeni egyazonsága a két rendbeliek eredeti egységének ha

a) Die ungrische Sprache hat sogar indische, alt persische, tatarische und andere Wörter aufgenommen. Schlötzer, Nordische Geschichte. cf. A Sanskrit nyelv ismerete Réső-Ensel Sándortól Tudománytár 1837 I. köt.

b) Die in Satr. XVII. genannten asiatischen Aethiopier, gewiss griechische Übersetzung des Kuschiten Namens, und nicht die unbedeutende Völkerschaft der Kossär, sind in den Inschriften als Kuschija aufgeführt. H. Kiepert. Atlas der alten Welt. p. 42.

nem is egyetlen és csálhatatlan, de minden körülményeket egybe és fontolóra véve minden esetre egyik legbiztosabb ismertető jele.

II.

Történeti emlékek azonsága.

A tárgyalt scytha népek geographiai viszonyainak tér- és időben a Hun-magyarokévali meglepő találkozása, a két rendbelieknek, ha csakugyan egy eredetű és ajku nép voltak, politikai viszonyainak egyezését is szükségképpen feltételezi, miről azonban csak is számos olyan történeti adatoknak párhuzamba állításából szerezhetni meggyőződést, melyek előadásában a nemzetre különböző történetírók, a nevek különbözősége mellett, tér, idő, személyek és egyéb lényeges körülményeket tekintve, tökéletesen egyeznek. Nincs kétség benne, miként a keleti kútfők az érintett szempontból kibányászva, számos hasonló adatokkal fognák czikkemet gazdagítani, én azonban az egykor virágzó litteratúrával dicsekvő keleti népek csupán egyikének, az Örménynek irodalmával lévén közelebbről ismeretes, ennek is kebeléből tudok egy pár érdekes és nyomos adatot felhozni, a görög és latin írók illető helyeivel párhuzamba állítandót.

Agathangelos a parthus Arsacida dynastiáról értekezvén írja: miképp ezen országló ház midőn hatalmának tetőpontján állott, királyokat adott a Persák, Indusok és Massagetáknak. „Parthi quando in maxima fuerunt felicitate, regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum qui finitimi sunt orientalibus Persis imo et durissimorum Massagetarum possederunt hoc ordine: primus ex genere Parthorum, qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum. Qui secundas sortitus erat partes Armeniorum conse-

cutus est regnum. Qui tertio erat gradu Indorum Persis vicinorum dominium habuit. Quartus vero Massagetarum regnum suscepit. Hic erat ordo in genere Parthorum et longissimo tempore in tali steterunt prosperitate“ ^{a)}. Így a Medicei könyvtárban talált és a tudós Bollandista Stilling János által latinra fordított és közzé tett görög Agathangelos. Az eredeti örmény a párizsi királyi könyvtárban létező, valamint az Örményországban több példányokban fellelt és a velencei Mechtáristák által 1835-ben kiadott Agathangelos ellenben, a megfelelő helyen, Massageták helyett Chusokat nevez Persia és Armenia Arsacida országló házával rokonokat ³⁴⁾.

Ennél még jellemzőbb Byzanti Faustnak ide tartozó helye, hol a Hunoknak Armenia királyával atyafias fejedelmét felváltva, hol Massageták, hol Hunok, hol ismét Chusok királyának mondja; érdekes helyét e könyv második részében, hová szorosan tartozik, adandom, itt csak egy pár sort: „Mert a Massageták és Örmények királyai — mond az író — azon egy, Arsacida nemzetségből veszik eredetüket“, és midőn az Örmények és Hunok közt történt ütközetben elesett Massageta királynak levágott fejét Chosroes örmény király elébe hozák, felkiálta: „rokonom volt ez, és születésére Arsacida mint én“ ³⁵⁾. Hasonló értelemben a parthus Artaban az örmény Cusaro testvérének nevezi Agathangelos. „Haec porro quae contigerunt annunciata sunt (Cusaroni) regnanti in magna Armenia, videlicet: quod filius Sasani Artasiras praevaluisset in regno Persarum et perdidisset fratrem suum“ . . . ismét alább: „Ubi ergo post mortem Artabanis occisi ab Artasire filio Sasani pervenit hic nuncius

a) Acta Sanctorum. Septembris. Vita S. Gregorii Illuminatoris Armenorum apud Bollandistas.

³⁴⁾ Agathangelos. Szent Gergely élete. p. 26—28.

³⁵⁾ Byzanti Faust Örmény történetek. 3 k. 6—7 f.

ad Cusaronem regem Armeniae Artabanisque fratrem et in dominatione Parthorum secundum“ a). Testvéreknek mondatnak tudniillik a Parthusok, Örmények és Massageták vagy Chusok királyai mivel valamenynyien születésre Arsacidák, és azon egy uralkodó családnak tagjai voltak, mit szükség jól megjegyezni, minthogy ezen családi összeköttetés azon kívül, hogy a tárgyalt nemzetek közt fenforgó politikai viszonyok és események megértését nagy mértékben elősegíti, egyszersmind némely írói helyekre is eddig nem sejtett világot vet; most tudjuk tudniillik először okát, miért nevezi Tacitus a Scythák királyát consanguineusának a parthus Vononesnek. „Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus fugere in Armenios, inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est b). Miért neveltetett a parthus Artaban a Dahoknál. „Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur“ c).

A Sacok, Massageták sat. az írók egyhangú tanusítása szerint erőben és hatalomban versenyeztek a Parthusok és utóbbi Persákkal és velök nem egyszer dicsőséggel megmérköztek: „Ultra sunt Scytharum populi . . . multitudo populorum innumera, et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae. Plinius d).

Densissima hic (ad Jaxartem) populorum frequentia cum Parthis legem placidi ab exordio moris incorrupta custodit disciplina. E quibus celeberrimi sunt Massagetae, Sacae, Dahae. Solinus c).

a) Acta Sanctorum, Septembris. Vita S. Gregorii.

b) Tacitus Annalium L. II. c. 65.

c) Idem L. II. c. 3.

d) Plinius Histor. Naturalis L. VI. c. 19.

e) Solinus Polyhistor. c. 62.

Hasonlóképp nyilatkoznak a nevezett scytha népekről, Chus, Hun és Euthalita név alatt Armenia évkönyvei. II-dik Isdegerdről írja Eliseus: „A Hunok ellen kiket Chusoknak hívnak, fordítá fegyverét és két egész évig hadakozván, semmire sem mehetett ³⁶⁾. Byzanti Faustnál a Chusok királya „Nagy“ melléknevet visel. „Azon időben a Sassanida persa király (Sapor) éppen háboruban volt a Chusoknak Arsacida születésű nagy királyával ³⁷⁾.

Pharbi Lázár élénken rajzolja a rettegést, mely a persa táborban az Euthaliták fegyverétől való félelem miatt uralkodott. „Mig Perozes — mond ő — Hyrcaniában időznék és a mindenfelől összesereglett hadakat rendezné, jöllehet gondosan titkolná szándékát, mindenki tudta, hogy az Euthalitákat akarja megharcolni; mi elegendő volt arra, hogy általános rémülést és levertséget okozzon. A Persák tudniillik, kik az Euthaliták karjainak súlyos csapásait az előbbi háborukban tapasztalták, nem mertek velők szembeszállani, sőt csupán hírök hallatára anynyira elfogta őket a borzalom és rettegés, hogy egy hangon felkiáltának: Ha halál fiai vagyunk és a királyok királya el akar minket veszteni, ragadjon fegyvert és ölessen meg inkább maga, sem hogy bizonyos halálra vezessen és az Euthaliták fegyvere által pusztíttasson el“ ³⁸⁾.

A Byzantinusok a keleti Hunok hatalmáról és szomszédaik irányában követett politikájáról dicsérettel emlékeznek. Procop p. o. többek közt így ír: „Post haec rex Persarum Perozes cum Ephthalitis Hunnis quos Albos vocant de regni finibus aggressus bello contendere exercitum contra illos flo-

³⁶⁾ Eliseus. Örmények vallási háboruja. 1 k. 9 l.

³⁷⁾ Byzanti Faust Örmény történetek. 5 k.

³⁸⁾ Pharbi Lázár. Az Örményeknek a Persák ellen vívott vallási és szabadsági harcrai 1 k. 270 l.

rentem duxit Porro Ephthalitae et genus et nomen Hunnorum participant. . . . Longe etiam diversis moribus vivunt. Non enim vitam ut illi ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt, nec minori sane cum laude quam Romani et quaevis aliae nationes“ *a*).

A Scythákról szintugy mint a Hunokról íratik, miszerint Persia belügyeire nem csekély befolyást gyakoroltak, trónviszály miatt keletkezett belvillongások alkalmával a felektől nem egyszer segítségül hívatlak; hasonló beavatkozásról tanuskodó adatokat szolgáltat többek közt:

Justinus: Phraartes cum multa crudeliter consuleret in exilium a populo suo pellitur. Itaque cum magno tempore finitimas civitates ad postremum Scythas precibus fatigasset, Scytharum maxime auxilio in regnum restituitur *b*).

Flavius Josef: Vitellius (dux Tiberii) etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude fuga se ad satrapias superiores servavit incolumen ubi ex Dahis et Sacis contracto magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium *c*).

Tacitus: interim Gotarzes Daharum Hyrcanorumque opibus auctus bellum renovat *d*).

Az idézettekkel párvonalt képeznek: Procopius, Agathias, Theophanes és Theophylactusnak a Hunokat tárgyazó nagy számu helyei, melyek közül csak is az utóbbinak ide vonatkozó sorait hozom fel: „Timebant Persae ne forte aufugiens Hormisdas Persarum reipublicae negotium facesseret,

a) Procopius de Bello Persico.

b) Justinus Historiarum L. XLII.

c) Josephus Flavius antiquitatum L. XVIII.

d) Tacitus Annalium L. XI.

sicuti Cabades, qui vestem uxoris indutus e custodia egreditur et ascito Veose, amico probatissimo ad Hunnos accedit quos esse Turcos multis locis monuimus, ac a Nephtalitarum rege benevolentissime exceptus, copiisque instructissimis adjutus victis certamine inimicis regnum postliminio recepit“ *a*).

A Sacok, Dáhok, Massagetákról egyfelől, másfelől viszont a Chusok és Hunokról olvassuk, miszerint azok Persia északkeleti határszéleit szakadatlan háborgatták, néha a bel-tartományokba is béütöttek és rabló kalandokat űztek. „Implorantem et lamentantem Izaten exaudivit Deus, illa ipsa nocte Vologeses receptis litteris significantibus Daharum et Sacarum validam manum contempta regis absentia populari regionem Parthicam infecto negotio retrorsum cum exercitu abiit. Josephus Flavius *b*).

Parthis bellum cum quibusdam populis (Sacis) gerentibus opemque ab eo (Vespasiano) postulantibus, auxilia non misit negavitque convenire sibi curam rerum alienarum. Dio Cassius *c*).

Mare Caspium versus meridiem Sacas habet accolae et Cadusios, versus orientem et septemtrionem accolae habens Massagetas, genus hominum bellicosum. Massagetae dicuntur profecti esse in Persiam ibique multas occupasse urbes“. Chalcondilas *d*).

Ezeket hallván a Chusok királya, nem kételkedett Bel szavaiban, anynyival is inkább, mivel nem sokkal azelőtt más úton is értesült volt az általa mondottak valósága felől, megtudván egyszersmind Beltől, hogy Isdegerd a Chusok or-

a) Theophylactus apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

b) Antiquitatum L. XVIII. c. 3.

c) in Vespasiano.

d) de rebus Turcicis L. III.

szágát nagy sereggel szándékozik megtámadni, hadait tüstént összehgyűjté, nyílt csatába ugyan ez úttal Isdegerddel nem bocsátkozott, hanem táborának egyik szárnyát megtámadván, azt csak hamar szélyelverte, és az e miatt zavarba jött és futásnak eredt királyi hadakban nagy pusztitást vitt végbe, a futamlókat nyomba üzvén Persia benső tartományaiba hatott, azokat kirabolta és nagy zsákmánynyal tért országába ³⁹⁾.

Cabades Romanos securos opprimit, deinde ubi Hunnos hostes suos audiit irrupisse in Persidem exercitum universum reduxit et cum ea gente bellum diuturnum gessit ad septemtrionem. Procopius a).

Ubi est Gorgo urbs ad oram sita extremam Persidis. Hic de limitibus certare inter se solent b).

A Massageták bérontásainak Persiába legnevezetesebbike kétségkívül az, mely II-ik Saporek idejében történt és a mely a nevezett királyt Nisibis ostromával felhagyni kényszerítette, miután azt négy egész hónapig megszállva tartotta és falai alatt 20 ezer emberét vesztette volna. Az eseményt Pomponius Laetus és Zonaras megegyezőleg ekképp adják elő: „In hac expeditione (Nisibena) rex Saporek amisit 20 millia hominum, Massagetae absentia regis usi, ex superiore parte Persida invaserunt, abigentes praedam. Rex regno tuendo properavit. Constantius subsidiarios milites misit, Nisibim et moenia firmari jussit, inducias cum Sapore fecit“ c).

„Anno imperii Constantii XIII, Saporek Persa Nisibim obsidet, cum autem suorum plurimos amississet (nam ad 20 millia Persarum ad Nisibim cecidisse dicuntur) cum dedecore discedit, quod Massagetae facta impressione Persiam vastarent“ d).

³⁹⁾ Eliseus. Vallási háboru. 8 k. 120 l.

a) Procopius de Bello Persico. L. I,

b) Idem apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

c) Pomponius Laetus. Historiae Romanae compendium.

d) Zonaras Annalium T. III.

Constantius kelet római császár uralkodásának XIII-dik esztendeje, melyre Zonaras Nisibisnek Sapor általi megszállását és a Massagetáknak Persiába bérontását teszi, 350-dik évre esik Kr. ut.; a nevezett császár 337-ben, melyben tudniillik atyja Nagy Constantin meghalálozott, lépvén trónra; épp ezen 350-dik évre teszi a derék időszámító Petavius is Nisibis városának Sapor általi második ostromoltatását a).

Már pedig a Persáknak más szomszédi, kik Pomponius kitétele szerint „ex superiore parte“ az-az éjszak-kelet felől Persiába ronthatnak volna a IV-ik század közepén a Chus-Hunokon kívül nem voltak, ők ekkor mondhatni hatalmuk tetőpontján állottak, s Jaxartes vize, meg Aral tótól Indiáig uralkodtak, 320 óta Kr. ut. pedig Balchban székeltek. Vagy meg kell tehát engednünk, hogy Pomponius Laetus és Zonaras Massageta néven Chusokat értettek legyen, vagy azt kell mondanunk, hogy egy a Chus-Huntól külön vált Massageta nevű népség a virágzó chus birodalom megdöntésével és annak romjain keresztül tört legyen bé útát magának Persiába, mit azonban állítani merő azon képtelenség, a historia ellenkezőt és a chus-hun hatalomnak e tájakon az V-dik század végeig fennállását tanusítván. Jelesen az örmény krónikák fenhangon hirdetik, miként a Chusok éppen a kérdéses időben leggyakrabban és dühösebben támadták meg a Persákat, rajtok több versen győzedelmeskedtek, tartományaikat tűzzel vassal pusztították, sőt magának II-ik Sapornak élete is nem egyszer forgott veszedelemben a velök folytatott viaskodásokban, minek egy érdekes példáját közli Byzanti Faust a következő sorokban: „Azon háboruban, melyet a Chusok királya a Persák ellen támasztott és a melyben a Chusok

a) Eo (Constantio) imperante ter a Sapore Nisibis est obsessa. Primum statim post mortem Constantini anno 333, secundo anno 350 Petavii Rationarium Temporum. P. I. L. VI. c. 3.

győztek és a persa sereget szélyelverték, a tábornokot feldúlták, számtalanokat kardra hánytak és fogságba ejtettek, a nemző tehetségétől megfosztott Trazdamad, Tiránnak és fiának Arsa-cesnek, Örményország királyainak volt főudvarmestere, pénztárnoka és a királyi várak főparancsnoka, azon oldalon harczolván, hol a Persák megfutamodása után a Chusok magát a királyt Saporest körülfogták és szorongatják vala, hősi erejének és vitézségének bámulatos jeleit adta, ugyanis a Chusok sűrű csapatai közé vágatván, halált és sebeket osztogató fegyverével a veszélyben forgó királyhoz utat nyitott magának és őt a veszedelemből kiragadta; mely nevezetes tetteért Sapores Assyriába térte után őt gazdagon megajándékozta, és abbeli kívánságát, hogy egykori urát és királyát Arsacest, ki a feledékenység várában fogva tartaték vala, egyszer meglátogathassa és megvendégelhesse, teljesítette⁴⁰⁾.

Második Saporesnek a keleti Hunokkali folytonos viaskodásairól emlékezik továbbá Grammaticus Péter im e sorokban: „Azon gyakori háboruk egyikében, melyeket a Hunok Sapores persa király ellen viseltek, előállta a Hunok közül bizonyos Honankur nevű bajnok és a Persákat a háboru sorsának párbaj általi eldöntésére felszólította“ a).

A párvonal, melyet a felhozott örmény történetirati helyek a fennebb idézett görög Zonaras és római Pomponius

⁴⁰⁾ Byzanti Faust. Örmények története. 5 k. 206 l. Rex vero Persidis longaevus ille Sapor et ab ipsis imperitandi exordiis dulcedini rapinarum addictus . . . per exquisitas perjuriisque mistas illecebras captum regem ipsum Armeniae Arsacem adhibitumque in convivium jussit ad latentem trahi posticam, eumque effossis oculis, vinctum catenis argenteis, quod apud eos honoratis vanum suppliciorum aestimatur esse solatium exterminavit ad castellum Agabana nomine, ubi discruciatu ferro cecidit poenali. Ammianus. L. XVII.

a) Orbéli István: Siüni tartomány története. 10 k.

Laetusával képeznek, igénytelen nézetem szerint egyike a leg-sikerültebbeknek; miket ily messze távol eső idő- és népekről, éghajlat és nemzetiség által egymástól különböző kút-főkből felmutathatni. Mind két rendbeliek tökéletesen egyeznek abban, miként Persia északkeleti tartományai második Sapor korában pusztító hadaknak voltak színhelyei, csak hogy a bécsapkodó rabló csoportokat az egyik rendbeli Massageta, a másik ellenben Chus meg Hun névvel jeleli, mi azonban a dolog lényegén mit sem változtat, hanem csak arra mutat, hogy azon egy népnek különféle nemzeteknél különféle nevei lehetnek *a)*, melyek közönségesen ismeretesek lévén, a kortársaktól azon egy népnek jelelésére minden eszmezavar nélkül használtatnak, de a melyek idővel az érdekelt népnek a világ szinpadáról eltűntével vagy körülményei változtával elévülvén és synonym jelentésök feledékenységre menvén, ropant zavart okoznak a történelemben, minden különböző nevezet alatt különvált nemzetet képzeltetvén a régi világ történetében kevésbbé avatott olvasóval.

III.

Irók tanutételei.

A lakhelyek és történeti emlékek ugyanazonságából merített védvekhez, járul harmadszor azon nagy fontosságu ok-erősség: miszerint a Saca, Daha, Massageta, meg Chus, Hun sat. népeveknek tulajdonképpen azon egy magyar ajku nép-fajra vonatkozása, következésképp létalapos jelentésöknek

a) Comme les Hongrois prennent eux mêmes le nom de Maghiar (Madjar) on pourrait demander pourquoi on les appelle autrement en Europe, mais rien n'est plus ordinaire que de voir des peuples porter hors de leur territoire un autre nom que celui qu'ils se donnent. Stollenwerk Recherches Historiques sur les peuples de l'Asie.

identitása felől tekintélyes íróknak minden más esetben érvényeseknek elismert közvetlen bizonyításai kezeskednek. A tanuk sorát megnyitja.

Procopius, ki ama jeles hadvezérnek Belisariusnak a Gothok, Persák és Vandalok elleni táborozásaiban Justinian császártól rendelt tanácsosa és kísérője levén, az érintett hadjáratokról irt munkáiban, a görög táborban jelen volt és ennél fogva közelebbről ismért Hunokat széltiben Massagetáknak nevezi, és minden habozás nélkül kimondja: miként a Hunok hajdan Massagetáknak hivattak. *Μασσαγέτας γένος οὗς νῦν Οὐννοὺς καλοῦσιν.* „Aigan parentes habuit Massagetas sive ut jam vocitant Hunnos. De Bello Vandalico.

Hic illi (Vandali) in Hunnos cum incidissent ad inter-
necionem caesi sunt. Inter Massagetas quidam erat parvi
agminis dux magno vir animo et robore praeditus, qui pa-
terno atque adeo avito jure privilegium hoc habebat, ut in
quovis Hunnorum exercitu primus hostem aggrediretur. Ete-
nim nemini Massagetarum licebat hostium quemquam in acie
prius ferire, quam aliquis ex ea domo et stirpe pugnam la-
cessivisset. Idem ibidem.

Ugyancsak Procopius írja Attiláról, hogy Massageták és
Scythák seregeivel indult Aëtius ellen, hol írásmódját tekint-
ve, a Massageták alatt nyilván Hunokat, Scythák alatt pe-
dig Gothokat, Alanokat és más vele egyesült népeket ért.

„Attilam Massagetarum Scytharumque exercitu armatum
adversus Aëtium processisse“ *a*).

Theophanes: In Oriente ad Tanaim (Jaxartem) Turci
degunt, qui Massagetae antiquitus dicti sunt *b*).

a) Procopius, apud Stritterum. Memoriae populorum olim ad Danu-
bium et Pontum Euxinum incolentium Hunnicorum C. XVI, hol
hasonló helyeket nagy számmal olvashatni.

b) Theophanes, apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

Menander: Turci, qui antiquitus Sacae vocabantur *a*).

Evagrius: Hunni qui et Massagetae. L. 3. c. 2. *b*).

Byzanti Faust: „A Massageták királya számos hun hadak vezére.“ ismét: „Azon időben a saját vére, Chosroes, Armenia királya ellen boszut forraló massageta király Sannesan egybegyűjté Hunjainak minden hadait, sat.“⁴¹).

Byzanti Faust az idézett sorokban, valamint az egész fejezetben, melyet azonban alább, hol e tárgyra még vizszatérek, adandok, a hun és massageta nevezetet synonym gyanánt felváltva használja; hasonlót tesznek: Agathangelos, Chorenei Mózes, Eliseus sat., miről a II-ik részben „Hunok=Massageták“ czim alatt bővebben.

IV.

Szokások hasonlatossága.

Mielőtt az okerösségek ezen nemének vizsgálatába bocsátkoznánk, szükséges előrebocsátanom, miszerint ennek, mint leghatározatlanabbnak legkevesebb bizonyító erőt tulajdonítok, tagadhatatlan levén, miképp egyenlő társadalmi viszonyok, egyenlő kifejlődési fokozat a polgárosodás mezején, ugyanazon eredeti szabadság élvezete, hasonló álladalmi rendszer és a társas élet egyéb hason intézményei az egymástól faj- és nyelvre különböző népeknél hasonló szokásokat szülhetnek; minek a hajdani Scythákban legfényesebb példáját mutatja fel a történelem, kik jóllehet faj- és nemre egymástól különböztek, vallás, lak, életmód, ruházat és egyéb szokásokban, ugy szinte az általok használt fegyver-nemekben, hadviselés módban, haza- és szabadság-szeretetben sat., mindazáltal kevés kivétellel valamenynyien egyeztek. A szokások

a) Menander, ugyanott.

b) Evagrius Historiarum L. 3. c. 2.

⁴¹) Byzanti Faust Örmények történetei. 4 k.

eme hasonlatossága a föld- és népismeret hiányos voltától, de főképp azon körülménytől elősegítette, miszerint a Scythia nevezet hajdan minden éjszaki kevésbé ismert népségekre különbség nélkül kiterjesztetett, a régi és újabb kor több jeles íróit azon balvéleményre vezette, miként Europa és Ázsia minden Scythia néven nevezett népeit egy eredetű és fajú népnek tartanák.

A Saca, Massageta és rokon Scytháknak eredeti egysége a Magyarral eléggé bé levén bizonyítva, ezen ismertető jelnek, mint különben is másod rendűnek kidolgozása- és a tárgyalt népekre alkalmazásával, a történeti igazság kára nélkül felhagyhatók vala, ha tekintetbe nem veszem: hogy valamint egy részről a szokások hasonlatosságából egyéb okok hiányában a nemzetek azonságára nem következtethetni; szint oly kevésbé mutat más részről faj és nemi egységre, az egy neműnek állított néptörzsek között divatozó életmód és társadalmi szokások különbözősége. Hogy tehát meggyőződjünk, miként ezen gyámoknak sem vagyunk hijával, tartsunk egy rövid szemlét a kérdésben forgó népek párhuzamba állított szokásai felett, az azokban létező meglepő hasonlatosság a régiség kedvelőinek minden esetre érdekes olvasmányt nyújtand.

I. Vallás. A történetírás a Saca, Massageta sat. Scythákról szintugy mint a magyar ajku népekről adatokat közöl, melyekből kiderül, miként egyik ugy mint a másik Zoroaster vallását követte, napot, holdat, tüzet, vizet és egyéb elemeket imádtak. Jósloik, bűbájosaik ugy nevezett magusaik voltak. Isteneiknek egyaránt lovat áldoztak *a*).

Massagetae ex diis unum Solem venerantur, cui equos immolant, hic autem est eis mos sacrificandi ut deorum perniciosissimo e pecoribus omnibus perniciosissimum mactent *b*).

a) Hyde. Historia Religionis veterum Persarum.

b) Herodoti Historiarum, L. I.

Massagetae tantummodo Solem Deum putant, atque illi equum mactant *a*).

Mons Cappadocibus et Deus et iuramentum et simulacrum. Palus Maeotis et Tanais Massagetis *b*).

Magorum autem religionem sectantur Persae, Parthi, Bactriani, Chorasmii, Aarii, Sacae, Medi et plures aliae barbarae nationes *c*). Lucianus de Longaevis.

A magyar népekről. „Turcae (Hunni, Avars) admodum effuse ignem colunt, aërem et aquam venerantur. Telluri hymnos concinunt, adorant autem tantummodo et Deum nuncupant illum, qui coelum et terram fecit. Huic equos, boves et oves immolant, habentque sacerdotes in quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur *d*).

Hoc veriti Romani qui Singidone erant, Chaganum ad iusjurandum provocarunt. Itaque confestim Abarico ritu iusjurandum ad hunc modum praestitit. Ense educto et in altum sublato sibi et Abarum genti dira est imprecatus, si quid mali comminisceretur Romanis, in eo quod pontem super Sao flumine facere suscepit, ut ipsa et universa gens ad internecionem usque periret, coelum ex alto super ipsis et ignis Deus qui in coelis est rueret, sylvae et montes casu et ruina illos obruerent, Saus fluvius supercaturiens eos submergeret *e*).

Diis immortalibus magnas victimas fecerunt (Hungari) et in eodem loco more paganismo occiso equo pinguiissimo magnum áldomás fecerunt *f*).

a) Strabo de Situ Orbis. L. XI.

b) Maximus Tyrius.

c) Magos appellant Persae qui elementa deificant. Cassiodorus Historiae Trip. L. X. c. 30.

d) Theophylactus Simocatta L. VIII. c. 10.

e) Menander apud Stritterum Avaricorum C. VI. §. 40.

f) Anonymus, c. 15.

Ecce universa multitudo Hungarorum catervatim confluerunt ad Endre et Levente, quod permetteret universum populum ritu paganorum vivere, episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abjicere et idola colere. Primus autem de Hungaris nomine Vatha dedicavit se daemoniis radens caput suum et cincinnos dimittens sibi per partes tres ritu paganorum, cujus filius nomine Janus multum postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se magos et pythonissas et aruspices per quorum incantationes valde gratiosus erat apud Dominos. . . . Tunc detestabili et execrabili admonitione illius Vatha omnes populi libaverunt se daemoniis et coeperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas *a*).

Quicumque ritu gentilium juxta puteos sacrificaverint vel ad arbores et fontes ac lapides obtulerint reatum suum bove luant *b*).

Zoroasternek és hivatali utódainak főpapi székhelye, és minden nap és tűz imádó népeknek szent városa és búcsujáró helye a VII-ik századig Kr. ut., a mikor az Arabok növekedő hatalma elől az archimagus mostani lakhelyére Caramaniába vonult Balch *c*) város volt, hol, mint a maga helyén láttuk a magyar fajt jellemző Chus, Saca, Massageta, Parthus, Hun, Abar nevekkal találkoztunk és hol az V-dik században a hatalmas Chus-Hunok székeltek, mely körülmény maga elegendő a sabacismus divatozásának a magyar népeknél megfejtésére.

II. Béke- és szövetségkötési szertartás. Foedera hoc modo ineunt Scythae, infuso in grandem calicem fictilem vino commiscent eorum sanguinem, qui feriunt foedus, percu-

a) Thuroczi Chronicon. p. 11. c. 39.

b) Decreta S. Ladislai.

c) Prideaux Histoire de Juifs L. IV. p. 138.

tientes cultello aut incidentes gladio aliquantulum corporis, deinde in calice tingunt acinacem, sagittas, securim, jáculum. Haec ubi fecerunt, sese multis verbis devovent, postea vinum epotant non modo ii qui foedus fecerunt, sed etiam comites hi qui sunt maximae dignitatis a).

Mos est Arsacidis quoties in societatem coëant implicare dextras, pollicesque inter se vincire, nodoque praestringere, mox ubi sanguis in artus extremos se effuderit, levi ictu cruorem eliciunt atque invicem lambunt, id foedus arcanum habetur quasi mutuo cruore sacratum b).

Tunc supra dicti viri pro Almo duce more paganismo fuis propriis sanguinibus in unum vas, ratum fecerunt juramentum, et licet pagani fuissent, fidem tamen juramenti quam tunc fecerant inter se usque ad obitum ipsorum servaverunt. . . . Quartus status juramenti sic fuit, ut si quis de posteris eorum infidelis fieret contra personam ducalem et discordiam faceret inter ducem et cognatos suos sanguis nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in juramento quod fecerunt Almo Duci c).

Cornides, ki ezt a helyet felhozza (Vindiciae Anonymi) megemliti még Pomponius Melát és Solinust is, ki a Medusoknak is ily szokást tulajdonít, s végre azt írja, hogy Bruxen András János 1537-ben egy könyvében ily jegyzetet írt a magyar szokásról. Hic quoque mos mea etiam tempestate Hungaris erga exoticum observatus est privatim inter se amicitia coeuntibus d).

III. Életmód és lak. „Scythae Nomades (Sacae, Dahae)

a) Herodotus Historiar. L. IV.

b) Tacitus Annalium. L. XII.

c) Anonymus. C. V.

d) Kállai Ferencz. Törvények és szokások historiai hasonlatossága. Tudománýtár 1835, VI. köt. .

non sunt aratores, in plaustis degunt, vaganturque incertis sedibus, neque urbes incolunt *a*).

Opiliones appellat Sacas origine Scythas
Asiam incolentes frugiferam. Hesiodus *b*).

Campestres melius Scythae

Quorum plaustra vagas rite trahunt domus

Vivunt et rigidi Getae

Immetata quibus jugera liberas

Fruges et Cererem ferunt

Nec cultura placet longior annua *c*).

Massagetae nihil omnino serunt, pecoribus victitant piscatuque ac lacte quod potitant *d*).

Hunni aedificiis nullis tecti, sed haec veluti ab usu communi discreta sepulcra declinant, nec enim apud eos vel arundine fastigiatum reperiri tugurium potest Semper fugientium similes cum carpentis in quibus habitant, ubi conjuges tetra illis vestimenta contexunt et coeunt cum maritis et pariunt et adusque pubertatem nutriunt *e*).

A Magyarokról: Nec domus illis ulla aut tectum vel sedes est, armenta et pecora semper pascentibus, et per incultas solitudines errare solitis, uxores liberosque secum in plaustis vehunt, quibus coriis imbrium hyemisque causa tectis pro domibus utuntur venationum ac piscationum exercitiis inserviunt. Lacte et melle vescuntur. . . . Carnibus ut fama est crudis vescuntur, sanguinem bibunt *f*).

Non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum

a) Arrianus Indicorum. L. I.

b) Strabo de situ orbis. L. VII.

c) Horatius. L. III. Ode 24.

d) Herodotus L. I.

e) Ammianus. L. XXXI.

f) Regino Chronicon ad annum 889.

tentoria de filamentis parata, carnes et pisces et lac et mel manducabant et iumenta multa habebant *a*).

Denique cum vilissima in vicis et oppidis ibi (in Hungaria) id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto aestatis vel autumni tempore papilionibus inhabitant⁴, írja a Magyarokról a XII-dik században élt Freisingi Otto *b*).

IV. Eledele és ital:

Post hos Massagetae trans flumen Araxis ad ortum

Hospitibus saevi cunctis belloque feroces

Non Bacchi donum, Cereris non munera norunt

Sed lac commixtum potant cum sanguine equino *c*).

Longaque Sarmatici solvens jejunia belli

Massagetes quo fugit equo *d*).

Lactea Massagetes qui sanguine pocula miscet *e*).

Et qui cornipedes in pocula vulnerat audax

Massagetes *f*).

Lactea Massagetae veluti cum pocula fuscant

Sanguine puniceo *g*).

Scythae Nomades (Saciae) e pecore, lacte et caseo maxime equino victitant *h*).

Fame laborans Scythia alimentum ab equo petit, hic venas praebet *i*).

Adeo horrida est haec gens (Hunorum) ut cum famem

a) Anonymus. c. 1.

b) Otto Frisingensis. L. I. c. 31.

c) Dionysius Periegeta. v. 718—721.

d) Lucanus. Pharsaliorum. L. III.

e) Seneca in Oedipo. v. 470.

f) Claudianus in Rufinum. L. I, v. 329.

g) Statius. L. I. v. 307.

h) Strabo. L. VII.

i) Clemens Alexandrinus. L. III. c. 3.

in bello fuerit passa, venam tangat equi et sic excludat hausto sanguine famem *a*).

Hunni neque igni neque saporatis indigent cibis, sed radicibus herbarum agrestium et semicruda cujusvis pecoris carne vescuntur, quam inter femora sua et equorum terga subsertam fotu calefaciunt brevi *b*).

Nomades Troglodytae et Scythae et Hunnorum nova feritas semicrudis vescuntur carnibus. Hieronymus adversus Jovin. L. II.

Dum credunt Bulgari satis esse ad delicias equini pecoris lac potare. Quis ferat adversarium, qui pernicious jumenti beneficio currit et pascitur. Quid quod et illis animalibus indicunt studiose famis patientiam, per quae esuriem vitare didicerunt. Ennodius *c*).

Eledelök (a Bulgároknak) főleg kásából és lóhúsból áll. *d*).

In eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum áldomás fecerunt. Irja Béla névtelen jegyzője a Magyarokról *e*).

Tunc detestabili et execrabili admonitione illius Vatha omnes populi (Hungari) libaverunt se daemoniis et coeperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas *f*).

Carnibus ut fama est crudis vescuntur sanguinem bibunt (Hungari) *g*).

Comitatur eos (Turcos-Hungaros) animalium magna mul-

a) Isidorus Chronica.

b) Ammianus L. XXXI.

c) Panegy. ad Theodoricum Regem inter opera Cassiodori.

d) A Bolgárokat a magyar népekhez számítja az összes régiség. Jerney. Tudománytár 1844-ik évi martiusi füzet.

e) Anonymus. L. I.

f) Thuroczii Chronica. P. II. c. 39.

g) Rhegino Chronicon ad annum 889.

titudo equorum equarumque, item boum et vaccarum armentum tum escae tum lactis potus causa *a*).

Terras non colunt (Hungari ad Volgam) carnes equinas, lupinas et hujusmodi comedunt. Lac et vinum et sanguinem bibunt *b*).

V. Házas élet. Moribus his utuntur (Massagetae) singuli quidem uxorem ducunt, sed ea communiter utuntur. Nam quod Graeci memorant facere Scythas, id non Scythae faciunt sed Massagetae *c*).

Massagetae singuli singulas uxores ducunt, utuntur etiam uxoribus aliorum *d*).

Non erant fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem. *e*).

Magyarjaink előtt ismeretlen dolog volt a sok feleség *f*).

VI. Viselet. Sacae femoralibus induti *g*).

Persae, Bactri, Parthi et alii barbari femoralia habent *h*).

Hunni hirsuta crura coriis muniunt haedinis *i*).

VII. Arany, ezüst, réz és egyéb ércz nemek és ékszerek használata :

Massagetae in omnibus auro utuntur et aere, utuntur namque aere in omnibus quae ad hastas, ad pharetras ad sagares pertinent. Auro autem in cunctis quae ad capitis, ad balteorum, ad axillarum ornamentum spectant. Equorum item pectoribus aereos thoraces circumdant. Circa fraenum,

a) Leo Sapiens in *Tacticis* apud Kollar *Amoenitates Hungariae*.

b) Fejér in *codice diplomatico*. T. IV. Vol. I.

c) Herodotus L. I.

d) Strabo de *Situ Orbis*. L. XI.

e) Anonymus.

f) Kállai Ferencz a magyar nemzetiségről

g) Herodotus L. III.

h) Dio Chrysostomus. *Orat.* 71.

i) Ammianus. L. XXXI.

frenaque et phaleras aurum adhibent. Ferro atque argento nihil prorsus utentes, quorum in regione cum immensa sit auri atque aeris copia ferri tamen atque argenti nihil est *a*).

Massagetae aureas zonas habent, et diademata in gladiis, aurea equorum fraena et aurea pectoralia, argentum apud eos non est, ferri parum, aere atque auro abundant *b*).

Munimentum ipsis (Parthis) equisque loricae plumatae sunt, quae utrumque toto corpore tegunt. Auri argentique nullus nisi in armis usus *c*).

Itaque in Simocatti Historia Orbis Terrarum fertur Unnos populos boreales ad Orientem tantam olim vim auri habuisse, ut et lectos aureos et mensas et solia, et suggestus opere ductili fabricarent, quum a Medis specie atque obtentu quietis quadraginta staterum aureorum millia exigerent *d*).

Non modo vero ipsi (Turci-Hungari) armis tecti sunt, sed equorum etiam quibus nobiliores vehuntur anteriores partes aut ferro aut duro centunculo muniunt *e*).

Aurum, argentum non perinde ut reliqui mortales appetunt (Hungari) Rhegino *f*).

Aurum, argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus ejusdem terrae inveniebantur *g*).

A Magyaroknak és Scytha őseiknek legkorábbi életét viszzatükröző ezen rövid vázolatban félreismerhetlen a szokások hasonlatossága; miért is azt commentárral kísérni feleslegesnek tartom; de azt igen is szükségesnek látom megjegyezni, miszerint a valóságos nomád élettel együtt járó pa-

a) Herodotus. L. I.

b) Strabo de Situ Orbis. L. XI.

c) Justinus Historiarum. L. XLI.

d) Eustathius. v. 103.

e) Leo Sapiens in Tacticis.

f) Rhegino Chronicon ad annum 889.

g) Anonymus. c. 1.

triarchális egyszerű erkölcsök és a vadon természet harcedzette fiait jellemző eredeti durva szokásoktól némi eltéréseinek az idézetekben csupán egyetlen példáját találjuk Theophylactus Simocatta soraiban Eusthátiusnál. Ez is nem az őszyes scytha magyar fajt, hanem annak csak azon ágát illeti, mely az Oxuson átkelvén, ura lett az ezer várossal büszkélkedő gazdag Bactriának, és a Persák tözsomszédtségében foglalván helyet, a rabolt temérdek zsákmányból, meg a Medok és Persáktól kicsikart adóból szerfelett meggazdagodott, pompás készen talált városok és palotákban lakott; és a mely nem csoda aztán, ha felhagyván a kóbor étellel, a szomszéd Persák és Medok szokásihoz simult és figyelmét a kényelem és keleti fényűzés divatos czikkeire fordította, s ekképp a polgárosodásban némi előmenetelt tett *a*).

Mi azonban mulékony hatású volt, és csak addig tartott, míg a nemzet az említett gazdag ország birtokában volt, a hogy abból kiforgattatott, viszont a nomad életre tért vissza, földmivelés, kézművesség, ipar, kereskedés és a társas élet egyéb foglalatosságai soha állandó gyökeret kébelében nem verhettek, hanem azokat az akkori idők szelleme és a többi harcziás népek szokása szerint, mint közöns égesen megvetett szolgálai munkákat a meghódított nép által üzetni engedvén, maga egyedül a fegyverforgatással foglalkodott, a fényűzés által szaporodott szükségeit pedig alattvalóin elkövetett zsarolásból és ragadományból pótolta *b*).

a) Longe etiam diversis moribus vivunt (Hunni Euthalitae). Non enim vitam ut illi ferinam agunt, sed regi uni parent ac sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt. Procop. de Bello Persico. L. I. c. 3.

b) Apud Scythas, Persas, Lydos denique apud omnes fere barbaros habentur pro ignobilioribus civibus illi qui artificia discunt, eorumque liberi, generosiores autem ii qui a manuariis artibus abstinent, praesertim qui cessant propter bellum. Hoc itaque cum

V.

Nyelvemlékek.

Ha a scytha népek, kikben a Magyarokat rejleni állítom, hajdankori nevüket állandóan megtartották volna, vagy nyelvökről hiteles adatokat, jegyzeteket, abból mutatóványokat, szóval nyelvemlékeket birnánk, a nemzetiségök felett támasztott kérdés megoldása semmi nehézséget sem szenvedne. A nyelv levén minden nemzetnek legsajátabb, legváltozhatlanabb tulajdona, és épp azért leghibízottabb és csálhatlanabb ismertető jele. A nyelvegység a nemzet egy voltát, szakadt légyen az bár mennyi ágra, viselt, légyen külön időkben és népeknél bár minő nevet, lakta légyen széles e világ bár melyik tájékát, tagadhatlanná és minden egyéb bizonyításokat nélkülözhetővé tenne. *Linguarum cognatio cognationis gentium praecipuum certissimumque argumentum est.*

Ám de sem egyikkel, sem másikkal nem dicsekedhetünk! nem az elsővel, mert tudtunkra nem létezik ma a föld kekségén nép, mely Daha, Saca, vagy Massageta nevet viselne; de, az északkeleti Ázsiát, a népek ezen termékeny hüvelyét fenékből felzaklatott és tömegestől mozgásba hozott

cacteri Graeci tum praecipue Lacedaemonii didicerunt. Corinthii quoque minimi faciunt opifices. Herodot. L. I. c. 2.

Agrum colunt Aegyptii, bellum gerunt Scythae, fortes Scythae timidi Aegyptii. Agrum colunt Assyrii, bellum gerunt Persae, serviunt Assyrii, regnant Persae. Ante Lydi bellum gerebant, postea agricolae effecti, cum liberi essent bellum gerebant, servi effecti ad agriculturam conversi sunt. Maximus Tyrius Diss. XIII.

Apud Tainos, Saracenos in Lybia superiore, apud Mauros et apud Nomades qui ostium Oceani accolunt, in exteriore Germania, Scythia superiore, et apud omnes gentes quae ad Septemtrionales partes Ponti degunt, et omni Alania, Albania et Otene et Sauria et Aurea Chersoneso non reperies trapeziten, plasten, pictorem, architectum, geometram, phonascum, histrionem. Eusebius. Praep. Evang. L. IV. c. 10.

népvándorlás sem tudta egy népet is a világtörténet színpadára állítani, melyre a mondott nevek valamelyike joggal ruházható volna; joggal mondám! mert az Alanokat, kiket Nicephorus Gregoras felhoz *a)*, és Ammian *b)* meg Dio Cassius *c)* nyomdokin helylyel-közzel Massagetáknak nevez, jól tudjuk a Kaukaszus északi tájékain a Massageták szomszédságában lakott, de ettől merőben különböző és germán fajhoz tartozó népségnek lenni. Nem emlékeznek tehát a historiographusok hason nevű népeknek Európába költöztéről, nem! mert a magyar ajku néptörzseknek tulajdon Hun, Avar, Chasar, Uz, Coman, Pacinák, Magyar neveik alatt fellépte és Európában nagyon is ismeretessé létele után, az idegen alaku többnyire más nemzetektől reájok ruházott Saca, Massageta sat. elnevezések háttérbe szorultak és feledékenységre mentek.

Szintoly kevésbé bővölködünk nyelvemlékekben, mert a magyar előidők azon korából, midőn a nemzet Massageta sat. nevet viselt, nyelvökről részletes tudósításokat vagy abból éppen mutatványokat a régi írókban hiában keresünk; megelégesznek ők azon általános megjegyzéssel, miszerint azok rokon fajú népek voltak. „Saca, Dahae, Massagetae ejusdem nationis sunt, mond Curtius *d)*. Ily esetben nem tehetünk egyebet, mint hogy azon, nagyon kevés számú geographiai és nemzeti név és egyéb szót, melyek a kérdésben levő scythia népekre vagy azok egykori lakhelyeire vonatkoznak, és a melyek a magyar nyelvben és földön ma is épp azon értelemben, mely nekik a régi írótól tulajdonittatik, fellelhetők, mind meg anynyi fénysugarakat, melyek azon távol

a) Massagetae Alani vulgo dicuntur. Nicephor. Gregoras. L. VI.

b) Ammianus. L. XXIII.

c) Dio Cassius in Adriano.

d) Curtius Historiae Alexandri Magni.

régiségből hozzánk eljuthattak, gondosan felfogjuk és czélunkra fordítsuk.

1. A Parthusokat a daha néptörzsök egyik attól elszakadt, elpártolt felekezetének mondtuk lenni; a pártos szó ma is elszakadtat, elkülönözöttet jelent, de a min itten méltán lehet bámulni, az, hogy a Parthus nemzeti névszónak értelmét a régi történetírók nagyon helyesen, mondhatni magyarán felfogták és azt a „pártos“ szó mai jelentésével tökéletesen egyezően értelmezték: „Parthi gens olim Scythica, quae demum fugit seu migravit in Mediam vicinosque tractus, vocata autem sic fuit propter fugam, nam Scythae fugitivos vocant Parthos a).

Parthi Scytharum exules fuere, hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur, nam Scythico sermone Parthi exules dicuntur. Hi domesticis seditionibus patria pulsati etc. b).

Hodie quoque lingua Scythica fugaces quod est Parthi dicuntur c).

2. A Parthus országló házból származott persa és örmény királyok, Nagy Arszák elődök nevéből Arsacidáknak hivattak, úgy de Arszag, Arszak, Arszakida mi egyéb, ha nem ország, országló, az ország szó tudniillik hajdan egyaránt királyt, királyságot, országot és országlást jelentett, honnan ma is „via regia“ magyarul országló. Az Örmények első Arsacida királya Valar'ság azaz alország, alkirály nevet viselt; az „al“ szó előtt álló v. betű a mássalhangzóknál bővülködő örmény nyelv természetéből folyó előrag, így Hyrcania örményül Vrgan, Iberia Vrasztán.

3. Pharbi Lázár, „Már-virad“ nevű helységről emlékezik Avarországban ⁴²⁾ „már-virad“ tiszta magyar szó, mely-

a) Stephanus Byzantinus in voce Parthi.

b) Justinus Historiarum L. XLI, c. 1.

c).Jornandes de rebus Geticis.

⁴²⁾ Pharbi Lázár: Örmények vallási és szabadsági háborúja a Persákkal. p. 138.

nél egy az V-ik században élt örmény írótól, örmény betűkkel tisztábban kiírtat kívánni sem lehet. Neveli fontosságát azon körülmény, miszerint éppen Abarországban, Strabo da-ha Aparnainak földén jön elő, következésképpen az Aparnának a magyar fajú Avarokkal ugyanazonsága mellett bizonyít. A helység régi nevét, bár elferdítve, mind maig megtartotta és Merverudnak neveztetik *a*).

4. Bactria Balch városának nevét a magyar földön né-mely hely és család nevek hangozzák vissza; példákat erre a tudós Kállai a Székely nemzet eredetéről írt munkájában éppen az érintett Balchra vonatkozókat hoz fel a következő sorokban. „Az 1298-beli oklevélben előjön *Possessio haereditaria Baalkh vocata in Comitatu Bihariensi existens Ecclesiam in honorem Beatissimae Virginis in se habens vacua et habitatoribus destituta*“. Meg van az eredeti oklevél a Szénási familia levelei közt, honnan hiteles párt vétetett 1782 gróf Bethlen Pál.

A székely ispánok névlajstromában 1373 olvasom: Balk vagy Baalckh, Záz vajda fia, Benkő és Haner szerint, és rivulus Balk Szirmainál p. 378 *b*).

5. Balch vagy Baahl-ra utal továbbá a magyar „Bálvány“ szó, melyen a Magyarok hajdan hihető a Báhlí vallást értették. Báhl levén mint fennebb előadtuk Zoroaster vallása főhelye és az archimágus lakhelye, utóbb pedig ezen értelemről eltérve, bálványnak és bálványozásnak nevezték a pogány vallást, hamis isteneket ábrázoló szobrokat, azok tiszteletét sat.

6. A magyar „ármány és ármányos“ a persa „Ahrimantara és parzismusra“ utal.

7. A Sacokat Magyarhonban, Sac, Sag, Saac, Csák és

a) Histoire de Thomas Kouli-Khan p. 32.

b) Kállai. A Székely nemzet eredetéről. p. 207.

több hason hangu hely- és család-nevek adják vissza, például: Ság, Ságghi prépostság, Ipolyság, Csák-vár, Csák-tornya, Csáki ős család név sat. Zobulsu filius Eleud a quo genus Saac descendit a). Ismét: Sac Nepos Zobulsu. Pezron értelmezése szerint a Saca név rablót jelent, a Parthusok tudniillik a Scythákat, kiktől elpártoltak vagy elűzettek „rabló” gúny névvel illették b) mely elnevezés aztán a többi Scythákra is átruháztatott c), s valójában a sac vagy zsák gyökből származott zsákmány szó rablást jelent, és zsákmányolni annyit tesz mint rabolni. Saccager. A hires schach játék is lehet a sac=latro, nem pedig a persa schah=rex szótól vette nevét, legalább deákul azt „ludus latrunculorum”-nak nevezzük, mi a sac szó előadott értelmezésével egyez.

8. Dahokra emlékeztetnek a magyarhoni Táhok, kiket Jerney megemlít: „Léteznek — úgy mond — Csángó (Moldovában) Gányó, Matyó és Táhó névvel jelölt magyar nyelvű népfelkezetek”, és a jegyzetben: „Az íróktól eddig szóval sem említett Táhok ismertetése nálam készen áll: mond a tisztelt író d). IV-dik László király 1278-ban kelt oklevelében olvassuk: Ladislaus quod cum Boochon de villa Day tehát ismét a Dahi vagy Daha scytha nép nevének emléke e).

9. A Magyarok legrégibb neve a Chus sem maradt teljes feledékenységből, maig is él az a Kósa vagy Kusa nemzetség nevében. Kuschák (az Osseták neve Kaukasiában),

a) Anonymus C. VII.

b) Parthi Scythas a quibus pulsi sunt appellarunt per contemptum Sacas, quod latrones significat. Pezron. Antiquité des Celtes.

c) Persae omnes Scythas Sacas appellant. Herodot. L. VII.

d) Jerney: A Magyarországi Izmaelitákról, Tudománýtár 1844-ik évi májusi füzet 295 l.

e) Kállay. A keleti nyelvek magyar történeti fontossága. Tudománýtár 1839 decemberi füzet.

a Kósa vagy Kusa élő székely nemzetség Torján, Ikafalván, Csernátonban *a*).

Ki az előbbi cikkekben felhordott számos adatokat figyelemmel olvasta, egyebet nézetem szerint nem tehet, mint vagy a tekintélyeket, melyekre alapítvák rendre felforgassa, vagy őszintén elismerje, miképp jelen vizsgálódásaim kezdetén adott szavamat, menynyire egy ily bonyolódott és számos, a történelmi régiségekben nálam hasonlíthatatlanul jártasabb írókat kifárasztott kérdésben tőlem a kezemnél levő segédeszközöknél fogva kitelhető volt, béváltottam. Midőn azokban megmutattam, miszerint ha való egyfelől — és azt tagadni nem lehet — hogy Scythák ivadéki a Magyarok, másfelől nem kevésbbé való, hogy nem minden Scythák Magyarok, kik voltak légyen a számos Scytha népek közül azok, kikben a Magyarok őseleit biztos siker reményével keresnünk kellésék. Nem vagyok első, ki erre a tudós világot figyelmeztetem. Kimondotta azt jóval előttem Desericzki: *Sacae quocirca et Massagetae confines aut etiam affines Hunnis cognatique b*). Sejdítették: Bonfin, Beel, Pray, Horvát István, Fejér György sat., csak hogy — engedelmoikkal mondva — ezen tudós és érdemes férfiak az összszefüggést, mely a szóban levő Scythia-Magyar törzsek között létezett és mely azokat egymás közt és a Magyarokkal egy nemzetté olvasztotta, felfedezni és kimutatni képesek nem voltak, de a kútfőket, melyekre nyomozásaikban támaszkodtak, tekintve, nem is lehettek; ama töredék tudósítások, miket Procop, Menander, Theophanes sat. nyujtanak, a benső egybefüggés megállapítására koránt sem levén elégségesek. A jelen dolgozatban ellenben éppen a mondott egybefüggés kitüntetésére fordított legtöbb gond. A kapcsolatot ebben, mely a Sacokat, Mas-

a) Kállai. A Székely nemzet eredetéről §. 12 l. 73.

b) De initiis et majoribus Hungarorum. L. II. c. 6,

sagetákat sat. a Magyarokkal azon egy nemzetté forrasztja, nem a határozatlan jelentésű Scythia név, sem egy pár töredék bizonyítás; hanem az eddig ugyan e tekintetben merőben ismeretlen, de az örmény kútfőkből a kérdéses Scytháknak szintugy mint a Magyaroknak jelölésére használt Chus nevezet képezi. A lakhelyek és történeti emlékek ugyanazon-sága, hiteles írók nyilvános tanutételei, szokások és erkölcsök hasonlatossága, a fenmaradt nyelvmemlékek szintanynyi lánczszemek, melyek a tágyalt népeket egymással egybekötik. A következő második és harmadik rész, hol a kaukasiai és örményországi Magyarokról leendő szó, a jelen részben felfejtett elvek és nézetekkel teljes összehangzásban áll s azokat több oldalról felvilágosítja, miért méltán ezen elsőnek bővebb fejtegetése gyanánt tekintendő, melyet ettől csak is a vizsgálódások geographiai színhelyének változtatása, Kaukasiába meg Arméniába áttétele választ el.

Nem szükség említenem, miként az említett fényes eredményt közelebbről az örmény irodalomnak köszönhetni, az örménynek mondtam! nem azért, mintha az által kelet egyéb, nagyszámu és különféle ajku irodalmainak becséből legkevesebbet levonni kívánnék, hanem azért, mert őszinte megvallva, én a valóságos keletiek közül — ide nem értve a görögöt — csupán az örményt ismerem kellőleg és használtam jelen értekezésemben. Ezen körülmény azonban távol attól, hogy legkevesebbé gyengitené becsét a többi keleti nyelvek és kútfőknek, de sőt azt inkább nagy mértékben neveli; mert ha az örmény litteratura, mely eddig jóformán számba sem vétetett, magyar eredeti viszonyok szempontjából kibányászva, ily nagy fontosságu felfedezésekre vezet, enynyi fényt és világosságot képes a magyar nemzet legrégibb történeteire árasztani, mit nem remélhetni a többi keleti népek irodalmaiból, melyek részben az örménynél gazdagabbak..

Menynyi a Magyarok ázsiai viszontagságait tárgyazó becses adatok nem hevernek parlagon s várakoznak egy nyelv-, föld- és népismerettel kellőleg ellátott magyar történetbuvárra az arab, persa, georgiai, sanskrit, tibet és főképp chinai kútfőkben, melyek gondosan kiszemelve és összehordva bő anyagot szolgáltatnának egykor a magyar előkori történeteknek összefüggő előállítására, a mit csak is ezen az úton remélhetni, mert hogy a derék Jerney szavaival éljek: „míg a nemzet viszontagságait illető mindenféle elszórt adatok, történeti tanutételek, irott és nem irott emlékek felkeresve, megvizsgálva és használandó anyagok meg segédforrásokként egybegyűjtve nem lesznek, nemünk történetének hű rajzolatát hasztalan várjuk, csak töredékeket, meddő vázlatokat teremthet elő fáradozásunk. Legelső és legszükségesebb lépés tehát az anyagok, tényeket tanúsító kútfők és az egyes részletek, mint egészét alkotandó anynyi lánczszemek kikutatása s összehordása“ a). Már pedig nincsen véleményem szerint a Magyarok történeti fonalának ott a hol az Európába költözésük előtt felfelé megszakad, felfogására, és azt megelőzőtt századokra főlebb vitelére alkalmasabb, nincsen az arra megkivántató anyagok, történeti tények, nyelvemlékek egybeszervezésére czélszerűbb eszköz a keleti kútfők gondos tanulásánál. Általok nem csak némely eddig ismeretlen téreire vezettetünk a magyar elővilágnak, nem csak számos, új anyagoknak jutunk birtokába, hanem a már eleve ismeretes térek is új fényben derülnek fel, közelebből és több oldalról határozódnak meg, a kevésbbé ismeretes pontok homályukból, melybe burkolva valának, kivetkeztetnek és felvilágosittatnak, szóval a láthatár minden irányban tágul és terjed; a már meglevő s a görög és római kútfőkben itt-ott elszórt történelmi anyagok, jótékony világításoknál fény-

a) Tudománytár 1843-ik évi januáriusi füzet.

ben és értelemben roppantot nyernek. A meglepő összehangzás mely mind két rendbeli, ó tudniillik és új anyagok közt minden nyomon észrevehető, s a melylyel egymást kölcsönösen felvilágosítják, íróra szintugy mint olvasóra kimondhatatlan jótékony hatást gyakorol.

A mi érdekest a Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei felől a kezemnél levő örmény kútfőkben találtam, azt ezen könyvben híven leraktam, nem volt, nem is lehetett czélom abban egy összszefüggő egészet a tudós világnak adni, hanem egy ilyennek egykori kidolgozására szükséges anyagoknak beszerzéséhez tehetségem szerint hozzájárulni és a magyar tudósok ez érdembeni törekvéseit elősegíteni.

Az örmény kútfőknek tudósításai a kelet-ázsiai Magyarokról az V-ik század vége feléig körülbelől 485-ig terjednek Kr. után, minek oka az örmény ország és nemzet akkori politikai és vallási viszonyaiban keresendő. Az örmény nemzet tudniillik a IV-ik század kezdetén 305-ben a keresztény vallást felvette, és az által a keresztény Rómához és római birodalomhoz politikai tekintetben is közelebb lépett, szorongatott állapotban Rómától várt segítséget. Mi a Rómaiakkal Armenia birása felett századok óta vetélkedő Persáknak féltékenységét nagy mértékben felkeltette, kik ez idő óta mit sem mulasztottak el, mi által az örmény hatalmat megtörhetni, a nemzetet a Rómaiaktól el, és magokhoz vonhatni vélték. A kétfelé szakadt és a barbar népek csapkodásai alatt véghanyatlásnak indult római birodalom pedig, melyben az Örmények bizakodtak, a túlnyomó persa hatalom ellen őket védeni többé nem tudta. Így történt aztán, hogy az örmény trón 428-ban Kr. ut. a Persák által felforgattatott, királya és az ország egyházi és világi nagyjai fogságba hurczoltattak, és mialatt a hon fegyveres fiai a persa tábor előharczosaiként meszszi földön Persia észak-keleti részein a Hu-

nok ellen harcolni kényszerítették, a lefegyverzett hon tűzzel vassal pusztítottatott, az egyházak leromboltattak, a könyvek elégettettek, az ország számtalan sokaságu persa magusok által elárasztatott, és országszerte tűzhelyek emeltettek az öröktűz imadására és táplálására, a lakosok tűzimadásra erőszakoltattak, a vonakodók kimondhatatlan kínzások és kegyetlenségek közt kivégeztettek. Az akkor kiállott üldözések korszakot képeznek Armenia történeteiben, s a Saporesok meg Isdegerdesek nevei vérbetűkkel vannak azokban feljegyezve. De másfelől ugyan ezen, mintegy hatvan évet (428-tól 485-ig) magában foglaló időköz, egyike volt Örményország hősök és vértanukban legtermékenyebb időszakainak, melynek csak is a Machabaeusokéban találjuk fel méltó mását a világtörténelemben, hol hitők és nemzetükért lángoló férfiak, egy az ember legszentebb érdekeiben vallása és szabadságában megtámadott nemzet élére vetik magukat, szembeszállanak egy hasonlíthatatlanul nagyobb hatalmassággal, és ezen egyenetlen tusából diadalmasan törnek ki nem csak, de nemzetük hitét megőrzik és egyszersmind polgári szabadságát is visszaszerzik. Armenia ezen Machabaeusai, Vartan és Vahan nevű hősök voltak, kik közül az első ezen vallási háborúban nyolczvan éves korában egy ütközetben hadai élén elesett, másika azt túlélte. Dicső tetteiket az egykoru és szemtanu Eliseus és Pharbi Lázár nagybecsű irataikban megörökítették, s általában az örmény krónikákban neveik első nagyságu csillagok gyanánt ragyognak. Lerázván Vartan és Vahan vezérlete alatt a persa igát az Örmények 485-ben Kr. ut. nagyon természetes, hogy a kitett idő után őket többé a kelet-ázsiai Magyarok elleni hadjárataikban el nem kísérték, és ennél fogva azon meszszi tájékok és népek utóbbi viszonyairól közvetlen tudomást szerezni többé alkalmuk sem lehetett, és azért a további eseményekről nem értesitenek.

Kiapadván e szerint kútforrásaink, melyekből a kelet-ázsiai Magyarokat illető tudósításainkat meritettük, nem marad egyéb teendőnk, mint vizsgálódásaink színhelyét áttennünk nyugot-Ázsiába, név szerint Kaukasiába és Armeniába, mint a mely helyeken kútforrásaink nyomán historiai emlékeztetést meghaladó időkben lakott Magyarok emlékeire akadhatni, és szem előtt tartva a felfejtett elveket, adjuk elő valamit csak saca, massageta, chus, hun sat. nevezetek alatt a magyar népekre vonatkozólag érdekelt tartalmaznak Armenia évkönyvei.

Mielőtt azonban azt tennők, nem leendő felesleges sem érdektelen, ha a benső ázsiai Magyaroknak további viszonyosságait és főleg azon okokat röviden előadjuk, melyek őket saját hazájok odahagyására és új lakhelyek keresésére kényszerítették, anynyival is inkább nem; mert mint maga helyén látni fogjuk, ezen egymástól, az ős előkorban elvált kelet és nyugat-ázsiai magyar elemek időváltatva Kaukasia bércei aljában megint egyesültek és egy nagy nemzeti testet alkotva nyomultak Europa felé; egy részről tehát a létező összfűggés miatt, de más részről azért sem leendő felesleges az előadás, mert épp ezen közép-ázsiai tájakról került az utóbb Magyar- és Erdélyhonban megtelepedett fő és legnevezetesebb törzsök, mely magát Magyarnak nevezi s mely a részsínt hosszas útjában, részínt jelenlegi honában hozzá csatlakozott kisebb-nagyobb számú kelet- és nyugat-ázsiai egyéb magyar ajkú törzseket magába felvette és nevének közös használatára birta.

Irja Menander, hogy a Turkok, ifjabb Justin császár uralkodása negyedik esztendejében, Byzantiumba követséget küldöttek, mely többek közt tudatá a constantinápolyi udvarral: hogy az Euthalita Hunok hatalma a Turkok által megtörtétt és a nemzet adófizetővé tétetett légyen *a*).

a) Initio quarti anni imperii Justiniani legatio Turcorum Byzantium ac-

Második Justin trónra lépte 565-dik évre tétetik Kr. ut. a) országlásának negyedik esztendeje, melyben a szóban levő követség hozzá intéztetett esik e szerint 568-ik évre, a kelet-ázsiai Hunok meghódoltatásának tehát 568 vagy 569-ben kellett történnie, 563-nál elébb semmi esetre nem tehetni, minthogy ezen évben őket a persa Chosroessel teljes harczban találjuk b). A Turkoktól is nem másképp, mint ármány és árulás következtében igáztattak meg, bizonyos Catulphus nevű Hun főnök tudniillik nevének a hun Chagan általi megfertőztetését megboszulandó, elég alacson volt nemzetét elárujni és a Turkokat hazája elfoglalására meghívni: hihető, hogy a veszélyt távolról sem gyanító euthalita Hunok véletlen támadtattak meg c). Ezen cselszövény szülte baleset jól lehet alapjában megrendítette a kelet-ázsiai hun-magyar birodalmat, és oka volt némely törzsek kivándorlásának, a végveszély mindazáltal mely a hun birodalom végképpi enyészését és a Magyarok tömegestől kiköltözését maga után vonta a VI-ik század végével Mauritius császár korában körülbelől 597-ben vagy 599-ben Kr. után érte a turáni Magyarokat. A nevezetes eseményt Theophylactus Simocatta ekképp írja le: „Chaganus in Oriente a Turcis celebratus, legatos ad Mauritium Imperatorem misit (anno 599) cum epistola in qua de triumphis gloriatur. Sane principem gentis Abdelarum (Hunnorum Euthalitarum) bello hic Chaganus sub-

cessit, quam ut mitteret Dizabulo Turcorum principi auctores fuerunt Sogdiani, qui prius Ephthalitarum tum vero Turcorum subditi fuerunt. . . . Turcorum legati ad Justinum admissi dixerunt, subegisse se Ephthalitas eosque tributum pendere coegisse. Apud Sritterum Hunnicorum C. XIV.

- a) Petavii Rationarium Temporum. P. I. L. VII. c. 9.
- b) Menander apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.
- c) Catulphus autem ille Ephthalites propter stuprum a rege uxori suae per vim illatum gentem Turcis prodiderat. Menander l. citato.

git, Abarum (Orientalium) quoque nationem in ditionem suam redegit. Nolim autem quempiam opinari, me hujus temporis mala fide commemorare, dum sentit Abaros esse barbaros illos qui in Europa et Pannonia sedes habent, eoque ante Mauritií tempora advenerunt. Falso enim id nomen barbari Istrum accolentes usurpant. Unde porro et illis genus infra dicetur. Ergo devictis a Chagano Abaris (sursum enim redeo) alii eorum ad Tangastenses confugerunt, alii propter amissam libertatem humiliorem sortiti conditionem ad Mucritas Tangastensibus vicinissimos se contulerunt, ad praelia ineundum propter quotidiana belli exercitia, tum propter tolerantiam in periculis eximio animorum robore praeditos. Per idem tempus et Var et Chunni gentibus Chagano subjectis se admiscunt etc. a).

A közcatastrophában, mely az idézett sorokban kitett időben és alkalommal a Hunokat, Abarokat és egyéb magyar ajku népségeket érte, osztoztak kétségkívül a sajátképpi Magyarok is, sőt azok egyik felekezete úgy látszik mindjárt az Oxus körüli köz magyar hon első feldulása után (568) házáját odahagyta és a Volga jobb parti vidékekre költözött, legalább a turk követségből visszatérő római követek Zamarch és társai 569/70-ben a mondott tájakra már Hugorok-, Ongorokkal találkoztak. „Cum Romanorum legati a Turcis redirent ripas fluviorum Hich, Daich et Attilae (Volga) praetergressi pervenerunt ad Hugoros . . . Ongororum dux qui illic ex auctoritate Dizabuli imperium habebat, utres aqua implevit et praebuit Zemarcho et ejus comitibus, ut cum per inaquosa loca transirent, haberent unde aquarent b).

A nemzetnek jóval nagyobb része azonban, mint mondtam, a VI-ik század végével főlebb éjszak felé s az Uzok,

a) Menander apud Stritterum Avaricorum C. VI.

b) Menander apud Stritterum Hunnicorum C. XI.

Pacinaciták és Chazarok szomszédságában foglalt helyet a Jaik és Volga közti téreken. „Sciendum est (mond Constantinus Porphyrogenita) Pacinacitas a principio ad Atel et Geech flumina habitasse, usque conterminos fuisse populos illos qui Mazari atque Uzi cognominantur. de adm. Imp. c. 37.

A Magyarok azonban itt is turk felsőbbtség alatt állottak, a föld melyen megtelepedtek már azelőtt turk hatalom alá jutván. Az Ongorok fejedelméről olvassuk Menandernél, hogy az a Volga jobb parti részeken a turk Dizabul felsőbbtsége alatt országot. „Ongororum dux qui illic ex auctoritate Dizabuli imperium habebat“.

A Magyaroknak hosszas szinte három egész századon keresztül 568-tól 888-ig, mások szerint 893-ig turk felsőbbtség alatt éltéből magyarázható véleményem szerint a Turk nevezet, melylyel a Magyarok a Byzantinusok és Araboktól illetetnek. Innen származtatja azt többek közt Gatterer: „Da aber seit dem Jahre 545 die Türken im Oriente mächtig zu werden anfangen, so wurde bald darauf der Name der Hunnen durch den Namen der Türken deren Unterthanen sie wurden verdrängt a).

Constantintól elbeszélt gyakori háborgatásaik a Magyaroknak a Pacinacitáktól, és annak következtében történt Pannoniába költözésök czélomra nem tartoznak, de az igen, hogy Constantin a Pacinaciták által elvert Magyarok egyik ágát, Persia részeibe vonultnak és egykori mellék nevén Sabartoëasphali néven nevezettnak mondja. „Turcorum exercitu per Pacinacitas tum temporis Cangar nominatos devicto, atque in partes diviso, eorum una quidem versus Orientem partem Persiae incoluit, et hi etiam in hodiernum diem de veteri Turcorum cognomine Sabartoë-asphali nuncupantur.

a) Gatterer Universalhistorie p. 679. Ekkor csúsztak bé a számos török szók is a magyar nyelvbe.

De adm. Imp. c. 38. Mert ezen és még egy pár hason értelmű helyei Constantinnak egyenesen a magyar népek^a általunk kijelölt lakhelyeire, Persia északkeleti részeibe névszerint Parthiába hol Horvát István nyomdokin Sabartoö-asphali vagy Zapaortene vidékét helyeztük, vezetnek vissza. Mire nézt bár mennyire igyekezzenek némely írók megmutatni, miszerint Constantinnál Persia részein, a Casp tenger nyugot parti, név szerint Kuma folyó mellékét vagy Pontust kellessék értenünk, azt velem elhiteni soha nem fogják; az összes történetírás a magyar nemzet hagyományai, és végre az utazók tudósításai ellenkezőt tanusítván. Az elsőre nézve hivatkozom az e könyvben előadottakra. A másodikra nézve Thuróczira, ki nagybecsű krónikáiban így ír: *Nec priores Hungarorum historiae huic sententiae contradicunt, cum Hungaros primum in Perside tandem in palude Maeotide commoratos esse tradant*“; és alább: *(Hungarorum) posteritas Persidem inhabitans regionem statura et colore similes sunt Hunnis tantum modo differunt parum in loquela sicut Saxones et Thuringi.* Thuróczi Chron. P. I. c. 62. mely utóbbi sorokat velem hason czélból felhozván Kállai Ferencz: Ez nem lehet — mond — koholmány, mert mi célja lehetett volna a krónika írónak a nemzeti köztudomány ellen ilyesmit írni? mi okból írhatta Kézai Simon is, hogy Chaba fiának Edemennek anyja chovarezmi születés volt — nam *mater ejus de Chorasminis orta erat* — s mikor a Magyarok másodszor Pannoniába jöttek Edemen is, *cum maxima familia patris sui et matris introivit.* A dologban bizonyosan kellett valaminek lenni, mert ily összszhangzás Const. Porphyr. és a hazai krónikások közt másképp nem is képzelhető a).

a) Kállai Ferencz. A keleti nyelvek magyar történeti fontossága. Tud. Tár. 1839 évi szeptemberi füzet.

Persiával és a Persákkal egykor szoros összeköttetését a Magyarok gyaníttatják továbbá hagyományai és emlékei legbecesebbikében a nyelvben feltalálható és a persával hang és értelemben egyező számos szók, melynek többi közt a következők: ezer persa hazar, kincs kencs; hambár, ambár; kicsiny vagy kis, kihs; dajka, daiki, daje; abrans, ebren-csen; sor, sár; dob, tübenk; huszár, hezár; gané, ghüh; zeng, zengés, zeng; hét, hef; szekercze, szadur; kos, kosch; sok, dsuk; korsó, parthus kus; terjesztem, persa tiráz; hab, ab; ottan, andun; te, tiu, tü; sár, schár; seregély, sáreg; csirke, csog; som, somin; arcz, aracz és aarza; oroszlan, arszlan; tárkony, tarchun; adni, dadan; lépés, pes; ár, érték, erz; aszszony, pahlavi zaona sanskrit zen; bárány, persa bara, pahlavi, véran a).

Az általunk kijelölt tájékokra utalnak végre az utazók és földirók tudósításai. Rubruquis, ki mint IX-dik Lajos francia király küldöttje a tatár chánhoz közép Ázsiát a XIII-ik században (1252) béúta, ekképpen ír: „Longissime a Per-side transgressis Alpibus, quae descendebant e magnis montibus, ad meridiem ingressi sumus pulcherrimam planitiem, habentem montes altos a dextris et quoddam mare a sinistris sive quemdam lacum, qui durat quinque diaetas in circuitu. . . . Et illa tota planities irrigabatur ad libitum aquis descendentibus de montibus quae omnes recipiuntur ad illud mare. . . . Terra illa solebat dici Organum . . . inter montes illos ad orientem apud Jugores hos est fons et radix idiomatis Turcici (Hungarici) et Comanici . . . alább ismét: De partibus Carakatai venerunt omnes Turci b).

Mirchond persa író a Turkok- vagy keleti Hunokat

a) Journal of the British Embassy to Persia by William Price.
Vol. 1. London.

b) Rubruquis. Tom. IV.

négy főtörzsre szakadtaknak állítja úgymint: először Abarokéra, kiket Mirchond Geogin, a Görögök Var, a Chinaiak Geugeni és Topa néven ismernek; másodsor: Chazarokéra, kiket az Arabok Gozr, mások Gissr; harmadszor: Uzokéra, kiket az Arabok Ghuz, a Chinaiak Ossi és Asi; végre Petse-negekére, kiket a Görögök Pacinaci, Pacinacitae, a Rómaiak: Picenarii, a Chinaiak és Törökök pedig Cangli néven neveznek a).

Avarokról, mint Persia melléki népről szólottunk, Indiával határos Chazarokról is emlékeztünk, de nem úgy Uzokról, és még kevésbbé Pacinacitákról, azonban ezen utóbbiak a régiség-kutatók egyhangu tanutétele szerint az Uzok egyik felekezete voltak. Az Uzok pedig magok a keleti Hunok: „Uzi gens ea Unnica est“ mond Cedrenus s hasonlót ír Anna Comnena: „Quoniam quos Unnos dicimus, vulgaris agrestium ac plebeiorum lingua Uzos solet appellare“. Alexiadis VII. Ugyan azt erősíti a tudós Hammer persa és török írók nyomán, kik nyilván bizonyítják: hogy az Oghuzok vagy Uzok eleinte Kun néven neveztettek b). Az Uz, vagy persa, török és arab kiejtés szerint Ghuz és Oghuz nevezet viszont kétségkívül nem más, mint az örmény, Chus, Chusita, Chusan név, melylyel általok, a mint láttuk, minden kelet-ázsiai magyar ajku néptörzsek általában jelöltettek. Bizonyítja ezt az Uzok vagy Ghuzok lakhelye is, mely az Araboktól Dschihun (Oxus) vize mellékére, tehát épp azon tájakra tétetik, hol az Örmények Chus földé feküdt. Abou-el Cassim arab utazó a Ghuz vagy Chus földnek és népnek utleírásában hű rajzát adja, melyet D'Ohson fordítása után itten közlünk c).

a) Mirchond apud Fejér Aborigines et incunabula Magyarorum p. 59.

b) Hammer. A Magyarok eredeti lakföldéről sat. Tudós Társaság Évkönyvei. III-dik kötet 14 l.

c) „En quittant le pays des Baschardes j'entrai dans celui de Gouzes,

A benső ázsiai sajátképpi Magyarokat ismerték Ptolomaeus: „Quae autem juxta Parthiam et Caramaniam desertam Mazorani tenent L. VI. Plinius: Indum accolunt Megari . . . Uri . . . Abaortae, Osii. L. VI. Toppeltinus róluk Chinai kútfők nyomán Mezori néven emlékezik: „Plinianae descriptioni consentit Sinarum Indiae populorum topographia, narratur isthic Chinis populos esse finitimos qui etiamnum vocentur Megori. Ingens populus et ipsi armorum gloria inclytum regnum possident a).

A régi világ földabroszain a Casp tenger délkeleti partján Maxerae nevű nép és Maxera folyó látható.

Vartan örmény földiró a Volga viz és Imaus hegy közti Scythiában Euthalitákat helyez. „Scythia — úgy mond —

qui habitent les plaines sablonneuses au Nord de la Mer Caspienne, et du lac de Khorazan, ainsi que les steppes qui séparent cette petite mer de la Transoxane, du Khorasan et de la Mer Caspienne. Leur territoire s'étend à l'est jusqu'à la ville Isbidjab sur le Sihoun, et au midi jusqu'à Dihistan, ville frontière du Djourdjan. Il embrasse par conséquent le Khorasan, qui ne consiste que dans une étroite lisière le long de deux rives du Djihoun depuis Tahi-rigo, un peu au Nord d'Amol, jusqu'à l'embouchure de ce fleuve dans le lac de Khorazan. Cette bande arrosée par les eaux du fleuve et par les petites rivières qui s'y jettent principalement de l'ouest, est couverte de champs et d'habitations, mais pour peu qu'on s'éloigne du Djihoun on rencontre de sable. La nation Gouze est divisée en trois branches, qui se distinguent par les noms de Gouzes supérieurs, inférieurs et mitoyens. La ville de Haditsché située à un Fersenk du Sihoun et à deux journées de l'embouchure de ce fleuve dans le lac de Khorazan est leur chef-lieu . . . Les Gouzes échangent les produits de leurs troupeaux avec les habitants du Mavoran-Nahr et du Khorazan. Leur commerce se fait principalement dans la ville de Courcandje (Gurgo, Gorgo) que nous autres Arabes appellons Djourdjanie, elle est la capitale ville de Khorazan au milieu de la quelle le Djihoun roule ses eaux. Fejér, Aborigines et incunabula Hungaror. p. 141.

a) Toppeltinus. Origines Transilvaniae C. IV.

melyet más néven Turknak hínak, Atil (Volga) vizétől Imaus hegyéig terjed, tartományai és népei: Tuchárok, Euthaliták és más barbar népek ⁴³⁾. Már pedig ismeretes dolog, miképp éppen a XIII-ik században, melyben az idézett földíró virágzott, a Volga és Jaik körüli vidékeken megfordult Julianus, Plan-Carpin, Rubruquis és más utazók, ottan a magyarhoni Magyarok testvéreire találtak, és a föld melyet laktak Nagy-Magyarország (Magna Hungaria) néven neveztetett. Vartan Euthalitái e szerint nem lehettek mások, mint a Persia mellékéről a VI-ik század vége felé a mondott tájakra vonult és onnan a IX-ik században Európába költözött Magyarok ősei, kiket a fennebb idézett utazók tudósításai a magyarhoni Magyarokkal, az Euthalita nevezet pedig, melylyel Vartan földírótól illetetnek, az Oxus körül lakott Euthalita-Hunokkal vagy Chusokkal hoz kapcsolatba *a*).

⁴³⁾ Vartan Örmény földíró. I. Saint Martin Memoires sur l'Arménie, 448 lap.

a) Lásd erről: Fejér György e czimű munkájának: De peregrinis nominibus Magyarorum 16—18 lapját.

MÁSODIK RÉSZ.

A Magyarok Kaukáziában.

I. Fejezet.

Hunok.

Kaukaziában és annak északi tartományaiban a Magyaroknak egy másik, a belső ázsiaihoz számra és hatalomra szinte hasonló felekezetével találkozunk; azon a nemzetek életében páratlan körülmény kíséretében, miszerint sem a bel-ázsiaiakat a kaukaziaknak, sem ezeket amazok gyarmatinak nem mondhatni, minthogy mind két rendbeliek egymástól merőben független, egymással a közös nyelv és nemzetiséget kivéve semmi nemű összeköttetésben nem állott, egyaránt önálló magyar népcsoportot képeztek, s eredete egyikének úgy mint másikának egyaránt a historiai időkön túl vész el.

Kaukazia a földirók és utazók tudósításaiból eléggé ismeretes levén, nem szándékom itt annak leírását adni, két pontja mindazáltal sokkal nevezetesebb és sokkal mélyebben bévág a tárgyalás alá vett kaukáziai magyar népek történetébe, sem hogy azt figyelem nélkül hagyhatnám. Ezen pontok ama kaukáziai kapuk nevezete alatt ismeretes szorosok, melyek egyetlen közlekedési útjai Észak-Ázsianak a délszakkal, ezen a Casp és Fekete tenger között 143 mértföld hosszúságra, 40—60 mértföld szélességre terjedő hegylánczolon keresztül.

Két ilyen szorosról emlékezik a régi és újabb földrajz és történelem, melyek egyike a hegylánczot kellő közepén metszi keresztül és a Terek hajdan Arágus folyó völgyén felfelé Iberiába (Georgiába) nyilik, másika a bércek keleti tövében a Casp tergerpart hosszában vonul el és Albaniába vezet *a*).

Hasonló hegyszorosok kevés számu elszánt embertől védetve egész seregeket képesek feltartóztatni, kivált ha a természet művéhez még az ember alkotó keze is hozzájárul, ez okból az említett szorosok korán megerősítették, ónnal és vassal összekapcsolt roppant szikladarabokból épített magas fallal, valóságos vaskapukkal elzárattak, őrtornyokkal és várerődítményekkel elláttattak, melyekben állandó őrsereg őrködött.

Ezen óriásszerű művek alkotójának közönségesen Nagy Sándor tartatik *b*), Kaukaziá népei által azok több versen leromboltattak és Armenia meg Persia királyai által viszont helyreállítottattak, utoljára azokat Chosroes Nuschirvan persa király igazítottatta ki a VII-ik században. Abul-Pharag arab író, hihető régi kútfők nyomán, a kaukáziai kapuk és erődítmények építtetésének következő érdekes történeti vázlatát adja: „Rogatus Alexander (Macedo) ut aggerem Yadschudschi (Derbent) extrueret, ipsum lapidibus ferri et aeris exstruxit, qui accenso super ipsos igne Saxum unum evaderent, cubitos duodecim longum, octo latum, ubi autem aggeris Yajujii

a) Sed Iiberi locorum potentes Caspia via Sarmatam in Armenios raptim effundunt, at qui Parthis adventabant facile arcebantur, cum alios incessus hostis clausisset, unum reliquum mare inter et extremos Albanorum montes aestas impediret, quia flatibus Etesiarum implentur vada, hibernus Auster revolvit fluctus, pulsoque introrsus freto brevia litorum nudantur. Tacitus Annal. L. VI. c. 33.

b) Hieronymus in Epitaphio Fabiolae ad Oceanum, cf. Procopii de B. P.

extruendi finem fecisset, pervenit ad locum aggeris maximi, qui locus Bab-ul-Abwab (porta portarum) audit in vallibus regionum Kabtjak, effossoque loco fundamenti, per montes ipsum perduxit, donec ad mare Graecorum pertingeret, nec destiterunt reges Persici haec fundamenta perquirere, coacti Turcarum excursionibus et Chazarorum in regiones Eraki, montium Adjerbijani, Arrani et Armeniae, donec ea reperiret Yazdejerd filius Bahram Jurii, filii Yazdejerdi, filii Saporis qui aggerem lapidibus aere et plumbo extruere coepit, at ad finem non perduxit, plerique etiam post ipsum Persarum reges ei extruendo animum apposuerunt, at nulli contigit ipsum perficere, donec facile illud reddidit Deus manibus Cosrae Nusherwani, qui ipsum firmiter extructum montium fastigiis adjunxit, deinde in mare per milliarum spatium produxit, portisque ferreis clausit, post annum et amplius ipsius structurae impensum, adeo ut a centum hominibus custodiretur, cum antea ne centum mille virorum exercitus illi custodiendo sufficerent. Permisitque praefecto ibi constituto solio aureo insidere, unde partium istarum rex, rex solii appellatur *a*).

Az Iberiába nyiló kapuk a kútfőkben és földabroszokon „Caucasiae pylae, Sarmaticae pylae“, az Albaniába nyilók ellenben Albaniae pylae, mind kettő átalában Caspiae pilae néven jelöltetnek, mely utóbbi elnevezés miatt gyakran egymás közt, de főképp a sajátképpi caspi kapukkal Parthiában felcseréltetnek, mi miatt Plinius ekképp panaszkodik: „corrigendus est error in hoc loco multorum eorum etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gessere. Namque hi Caspiae appellavere portas Iberiae, quas Caucasias diximus vocari, situsque depicti et inde missi hoc nomen inscriptum habent. Et Neronis principis comminatio ad Caspiae portas tendere dicebatur, cum peteret illas, quae per Iberiam in

a) Abul-Pharagii Historia Dynastiarum p. 63.

Sarmatas tendunt, vix ullo propter appositos montes aditu ad Caspium mare, sunt autem aliae Caspiis gentibus junctae, quod dignosci non potest nisi comitatu rerum Alexandri Magni *a*).

Az Örményektől Hunok meg Alanok kapuinak mondatnak. Az Albániaiaknak legismeretesebb neve azonban „Tzur zár, Tzur őrizet, Tzur vas kapuk“, melyek néha Armenia kapuinak is neveztetnek. „Ubi dehiscit Caucasus hiulcis jugis facit portas, quarum primae sunt Armeniae tum Caspiae, post Ciliciae“ írja Solinus *b*).

Mechitár azokat szintén Észak-Örményországban helyezi, hihető azért, mert Albania egykor örmény felsőség alatt állott. Sorait itt adjuk: „Alanok kapuja, mely alban, hun, meg tzur zár- és tzur kapunak, a nép nyelvén vas kapunak, törökül demir kapunak mondatik, hegyszoros vagy zár Észak-Armeniában az Alanok határinál, a kaukáziai hegysor egyik ágának tövében a Casp tengerparton, honnan caspi kapunak is hivatik, ott vannak a vaskapuk, melyek Nagy Sándor művének tartatnak. A szoros torkolata és a tenger között öt torony és várerősség emelkedik, mely Derbent néven ismert. Azt Armenia királyai hajdan, honunkat a pusztító ellenesség bécsapásai ellen megvédendő, nem egyszer kerítették hatalmukba ⁴⁴).

Az iberiai vaskapuk, részint a mindent megemésztő idő vasfogának, részint a korlátokat nem ismerő kaukáziai népek vad dühének lettek áldozatai; csak a nagyszerű romok, sziklába vágott rejtékhelyek, és egy a romok közt emelkedő, hihető a régi időkből fenmaradt Dariel nevű várad, jelölik a helyet melyen állottak *c*). Az albániai vaskapuk ellenben mind

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. c. 15. cf. c. 12.

b) Solinus Historiarum C. LI.

⁴⁴) Mechitár a Névszótárban. Alan kapu szó alatt.

c) Dariel ein kleines Fort an Georgiens Gränze. Dariel bezeichnet

maig fennállnak és nevezetes erősséget képeznek. Huba és Suida Dsenghischan vezérei bámulattal állottak meg (1223) ezen óriási művek előtt. A vaskapunál létező erősített város Derbent-nek neveztetik, mi hegyszorost, kaput jelent persa nyelven, a városnak azon része, mely a két egymástól mintegy négyszáz lábnyi távolságra fekvő eleven sziklafalat, a tengerrel összekötő és vaskapukkal ellátott falak közt terül el: Seher junan (görög város) nevet visel a).

Nagyszerű emlékezetek kötvék a leirt kaukáziai kapukhoz a magyar előidőből, magasra emelkedő sziklafalai vizsgálom az azoknál különböző időkben megjelent magyar ajku népségek szinte minden neveit, ott találjuk őket Hun, Massageta, Chasar, Basil, Bolgár, Cumán, Pacinák, Uz, Sabir, Guda-Magar és Madschar nevezetek alatt. Byzant írói telyék a felsorolt népségeket tárgyazó tudósításokkal, csak hogy mind az, mit belölök a nevezett népekre nézve tanulunk, főlebb az V-dik század közepén (456 Kr. ut.) nem megyen, a mi aztán azon, már többek által táplált véleményre nyujt alkalmat: miszerint Magyarok Kaukaziában a mondott időszak előtt nem léteztek, s hogy a kikről a Byzantinusok e tájakon emlékeznek nem mások, mint Attila Hunjainak, az

in der tatarischen Sprache was Derbent in der persischen bedeutet, eine Pforte, deshalb ist dieser Weg über den Kaukasus Porta Cumana von den Römern benannt worden. Kurdjaffsky-Briefe über den Caucasus und Georgien.

- a) Derbent bezeichnet im persischen einen Pasz oder eine geschlossene Vormaner. Die Türken nennen es Demir capi (Eisen-Pforte) es ist der erste befestigte Platz, wenn man durch Daghestan in Schirvan (Albanien) eintritt. Er erstreckt sich vom Fusse des Kaukasus Gebirges auf dessen einer Anhöhe das Schlosz gebaut ist, bis auf 300 Schritte vom Meere, und zwei Mauern die den Platz am Gestade umgeben, bilden den Engpasz der den Römern unter dem Namen der Kaspischen Pforte so bekannt war. Kurdjaffsky, Briefe über den Caucasus.

europai hun birodalom szétbomlása után a kaukáziai tartományokba vonult maradványai. A szomszéd Armenia történelme ellenben adatokat szolgáltat kezünkbe, melyek kétségtelenné teszik, miként Kaukazia bérceit és hegy-völgyeit nem csak a fenn kitett időszak körül, hanem jóval azelőtt, sőt időszámításunkat megelőzőtt századokban is magyar népek lakták.

Hunokról név szerint, legkorábbi időből emlékezik Orbeli István, ki az albaniai kapukat már a II-dik században Kr. előtt Hunoktól ostromlottaknak, és hun kapu néven nevezetteknek állítja: „Valarsaces (149—127 Kr. előtt), északkeleti Armenia helytartóságával (Satrapia) Sziszág nemzetséget ruházta fel, ezen nemzetség fejedelme egyszersmind főparancsnoka volt a királyi hadaknak és rangra második személy az országban. A Hunok elleni hadviseléssel és a hun kapuk őrzésével is ő vala megbízva ⁴⁵⁾).

Armenia első parthus Arsacida királyának ezen intézkedését felhozza Chorenei Mózes is eme sorokban: Ezek után a nagy rónaságot átmetsző Cyrus vize mellékén, az északkeleti tartományoknak nagy és nevezetes helytartóságát alkotó (Valarszak) és azt a derék Aranra ruházta . . . ekképp jutott a Sziszág nemzetség az Alban rónaság és a felette emelkedő hegy-vidékek birtokába Araxes vizétől Hunaracerta városig ⁴⁶⁾.

Agathangelos, Chosroes Armenia királyának (214—258 Kr. után) a Parthusoknak és Artaban utolsó királyoknak elnyomásával (226 Kr. után) az utóbbi persa birodalmat alkotott Sassanida Artaxerxes elleni hadjáratát adván elő, a többi közt írja: „A következett év (227 Kr. után) elején Chosroes Örményország uralkodója fegyverre szólítván hadait, azokkal és az Albanok meg Iberók csapataival, úgy

⁴⁵⁾ Orbeli István. Siunia története. 13 f.

⁴⁶⁾ Chorenei Mózes, Örmények történetei. 1 k. 8 f.

szintén az Alanok és saját őrhelyeinek (Armenia szorosinak) megnyitott kapuin átvezetett temérdek hun sereggel ismét Persiába rontott, azt tűzzel vassal pusztította és a feldult Assyrián keresztül Ctesiphonig nyomult“ ⁴⁷⁾.

Az idézett sorokat viszhangozza a névtelen örmény író, kit Clemens Galanus deákra fordított e szavakban: „Chosroes rex Armeniae coacto exercitu ex Armeniis, Albanis, Iberis ac praeterea ex Hunnis ipsum aggressus est Artasiram et tanto quidem impetu, ut exercitu Persico profligato illum verteret in fugam *a)*).

Tiridatesről (286—341) Agathangelosban olvassuk: „Hunokat hozata és pusztítja vala Persia vég-széli tartományait“ ⁴⁸⁾.

Chorenei Mózes ugyancsak Tiridatesnek a kaukáziai magyar ajku népekkel név szerint Chasarok és Basilokkal 320 körül Kr. ut. folytatott viaskodásait rajzolván, elbeszélését ekképp fejezi be: „Kiket (Chasarok és Basilokat) üzőbe vevén Tiridat, a Hunok országáig kergette“ ⁴⁹⁾.

Hasonlót ír némely hitszakadárokról. „A kevés számu ellenszegülőket pedig (Mesrob) a Hunok földre menekülni kényszeríté“ ⁵⁰⁾.

Hunország és nép az idézett helyekben Armenia többszomszédságában helyeztetik, holott tudjuk, miként a szoros értelemben vett Armeniát a hunlakta kaukáziai bércektől Iberia és Albania választja el, itt azonban, mi jól megjegyzendő a széles értelemben vett örmény birodalomról van szó,

⁴⁷⁾ Agathangelos. Szent Gergely élete. 1 f. 26 l.

a) Clemens Galanus. Historia Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana. c. 1.

⁴⁸⁾ Agathangelos. Szent Gergely élete 1 f.

⁴⁹⁾ Chorenei Mózes. Örmények történetei 2 k. 62 f.

⁵⁰⁾ Ugyanaz. 3 könyv 60 f.

melynek, mint már egyebütt is mondtam, a nevezett két ország hajdan, és jelesen az Arsacidák virágzó korában kiegészítő részei s minden viszonyaiban hű társai és sorsosai voltak; innen van, hogy a kérdéses tartományok éjszaki határinál létező vaskapuk erősítményeit ez időtájt örmény őr-seregekkel rakottaknak találjuk, mi főképp Albania szorosít illetőleg kétségbe vonhatlan, azokban az Arsacidák uralkodása alatt, annak végegyéztéig (428 Kr. ut.) örmény hadak tanyáztván, csakis így és ezt tudva lehet Agathangelosnak fennebb idézett eme kitételét érteni: „Chosroes saját őrhelyének megnyitott kapuin átbocsátott számtalan hun sereggel ütött bé Persiába“⁵¹⁾. Chosroesnek saját őrhelye, melyen át hun segéd-hadakat hozathata, nem más, mint az örmény fenhatóság alatt állott és Örményektől őrzött albaniai közönségesen Tzur kapunak nevezett várerősség; és valójában a tudós Bollandistáktól kiadott Agathangelos görög szövegében e helyütt *πυλαὶ τζούαρ*-t olvasunk, s a göröggel szemközt álló latin fordításban a kérdéses sorok ekképp adatnak: „Idem Cusaro (Chosroes) Armeniae rex coepit congregare exercitum et convocare agmina Albanorum et Iberorum apertisque Alanorum claustris quibus et Zuari (Tzur) turris est nomen, Hunnorum emittit agmina a).

Figyelmet érdemel itten maga ezen vaskapuknak az Örményeknél hihető már a II-ik században Kr. előtt divatban volt „hun kapu, hun őrizet“ nevezete. Valarsaces mint fennebb láttuk, birodalma észak-keleti tartományai kormányzójának a hun kapuk őrizetét különösen lelkére köti. Hasonló néven fordulnak elő, hogy a többit ne említsem, Eliseus és Pharbi Lázárnál, kiknek ide tartozó sorai ekképp hangzanak:

⁵¹⁾ Lásd fennebb 47 szám alatt.

a) Acta Sanctorum Septembris Tom. VIII. Antverpiae 1762.

A megnevezett főnökök közül, kik a persa udvarba idéztettek, némelyek a hadseregnél (a Chusokföldén), mások Észak-Örményországban a Hunok őrizeténél voltak ⁵²⁾.

Azután Vartan és szövetségesei a Persák által elfoglalt Hunok őrizetét támadták meg, melyet rohammal bévevén, az őrséget levágták, az erősséget lerontották, a Hunok őrizetét pedig Vahanra bízták, ki az alban királyi ház tagja, kit is legottan a Hunokhoz és a Hunokkal tartó többi kaukáziai népekhez követül küldöttek, hogy azokat a velök való egyesülésre felhivná. A Hunok a történekről értesülvén, és azok valódisága felől a hely színén — hová eljövénnek — meggyőződván, nem késének az Örményekkel szövetségre lépni, azt vallások rendi szerinti esküvel erősítvén, és a keresztyények esküjét viszont elfogadván ⁵³⁾.

Pharbi Lázár a leírt eseményt ekképp adja: „A Persákon vívott fényes győzelem után a sergek azon napot nyugvásnak szentelék, a következő napon pedig átkeltek a Cyrus vizén, és az Albaniát Hunniától elválasztó nagy fal várerőségéhez érkeztek, melyet rohammal elfoglalván, az ott talált őrséget és számos előkelő Persákat kardra hánytak. Vahan alban királyfit, kit várparancsnoknak tettek vala, azonban tüstént a Hunokhoz küldék, kik őt nagy örömmel fogádták, és az Örményektől kért segítséget egy értelemmel megajánlották“ ⁵⁴⁾,

Hun kapu és hun őrizet névvel illetetnek végre az albaniai vaskapuk, Mechitár a), Vartan b), Leontius c) és más örmény föld- és történetiróktól.

⁵²⁾ Eliseus. Az Örményeknek vallási háboruja. 2 k. 34 l.

⁵³⁾ Ugyanaz. 3 k. 65 l.

⁵⁴⁾ Pharbi Lázár. Az Örményeknek a Persák ellen vívott vallási és szabadsági háboruja. 113 l.

a) Mechitár a Névszótárban Alan szó alatt.

b) Vartán, lásd Saint Martin Memoires sus l' Arménie. T. 1.

c) Leontius. c. 12.

Ha való, miképp valamely helynek bizonyos népről elnevezése nem pillanat műve, hanem azon népnek a nevét viselő tájakon huzamosabb tartozkodását feltételezi, kételkedni szinte nem lehet, miszerint a Hunok, kik a kaukáziai vaskapukra nevők bélyegét időszámításunk előtti századokban reá sütötték, a kapuk mögött fekvő vidékeknek őskori lakói. A kérdéses kapuknak az Örmények és Görögöknél *a)* divatos Tzur neve is hihető magyar eredetű, és nem más, mint a „zár“ szónak elferdített kiejtése. A Magyarok t. i. azokat saját nyelvöken kaukáziai zárok, vas zárok és vaskapuk nevezeteivel illették, igazolja adott értelmezésemet a Bollandistáktól kiadott Agathangelos görög szövege, a hol, mint szintén a latin fordításban a Tzur névszó a magyar „zár“-hoz közelebb álló zuari alakban jön elő *b)*.

A kaukáziai vaskapuknak Armenia évkönyveiben a legkorábbi századokból hangzó hun kapu, hun zár neve, továbbá valamint egyfelől magyar népeknek Kaukaziában történetírás előtti időben laktáról tanuskodik, ugy másfelől a Magyarhonban létező némely szorosoknak „Porta ferrea, Vaskapu“ elnevezése arra mutat, miképp a mondott neveket egykori kaukáziai honjukból hozták és ültették által új hazájukba a Magyarok. Két „Vaskapu“ nevezetű szoros metszé keresztül a kaukáziai bércek láncolatát, a földközi, mely Iberiába vezet, és a Casp tengerparti mely Albániába nyílik. Magyarországon is tudtomra két Vaskapunak nevezett szoros létezik: a földközi Hunyadmegyében, és a Dunaparti, helyeseb-

a) *Caucasi montis partes in orientem ac meridiem vergentes ad portas evadunt quae Hunnos vicinos in Romanorum ac Persarum oras inducunt, Tzur altera, altera veteri nomine Caspia dicitur. Procopius de B. Persico. L. IV.*

b) *Πολὺν τῶν Zuari Turris. Agathangelos apud Bollandistas in actis Sanctorum Septembris.*

ben a Duna zuhatagot képző Orsovánál. Mi sem természetesebb, minthogy látván a Magyarok a meglepő hasonlatosságot, mely elhagyott ősi hazájok vaskapui és az újan szerzettnék érintett szorosai közt létezik, ezeket amazok nevére elkereszteljék.

A kaukáziai Hunok hajlamukat követve, el nem mulasztották, valahányszor csak szerit tehették a fékezésökre épített vaskapukon áttörni és Ázsia miveltebb tartományaiába rontani. Ily nemű kalandjaikról a Hunoknak emlékezetet tesznek többek közt Byzanti Faust és Mesrob örmény történetírók Phap (Para) Örményország királya (381—384 Kr. ut.) idejéből. Mesrob, Musel nevű főhadvezérnek jeles hadi tetteiről szólván, egyebek közt így ír: „Bizonyos hun főnök, Tiridáttól párviadalban megölt Ketrehon nemzetségéből, tűzzel vassal mindent pusztítva Assyriáig hatott, Örményországnak Vaszpurakan, Taron és Chorezaiz tartományait szinte Melitineig feldulta s rettegés és félelemmel töltött el mindeket; csak az özszeses örmény hadak vezére, a derék Mamikoni Musel nem tudott megijedni, hanem a különböző helyeken állomásozó gyalog és lovas csapatokat egybegyűjtván, az Iberok fejedelmének kíséretében, haladéknélkül a Hunok felkeresésére indult. Örmény és iber mintegy huszonnégy ezerre menő seregét Csermaozor tartományon keresztül Assyria határszélei felé vezeté. A hun főnök az Örmények jövetele felől kémei által értesülve, seregét két részre osztá, fele részét tudniillik lesbe állítá, más felével pedig ellenök indula. Az isteni gondviselés azonban úgy adta, hogy az Örmények elébb a lesbe állítottakra bukkantak és azokat kevés ellentállás után megfutamtították; megérkezvén azalatt a többi Hunok, az ütközetet megújíták és egyesülten iszonyu dühvel rohantak az Örményekre. Főnökük délczeg paripájával egyenesen neki vágatott a seregei élén vitézül harczoló

Muselnek, ki is őt álló helyén bévarta, és megvíván vele, sulyos pallosának egyetlen rettentő csapásával fél vállát paisedzostól levágta. Főnökük ily szörnyű esetén megrémülván a Hunok, futásnak eredtek, kiket az Örmények nyomba követvén, Kzira kapuig üztek és szabdaltak. Az assyr festészek a leirt ütközetet ábrázolván, Muselt egy folyó partján fejez lóvan és a hun vezért lóva lábainál elesve rajzolják; a helység lakói pedig az ütközet helyét mind maig Hun sirjának nevezik⁵⁵⁾.

A kaukasiai zárok birtokában levő hatalmasság bizton számithatott a Hunokra, ha a kapukat előttök megnyitotta s őket ellenének földre bocsátotta. Az oligarchia növekedő hatalma által sokképpen korlátolt örmény uralkodók tehetetlensége és folytonos belvirrongások miatt alapjában megrendített örmény birodalom birtoklása után egyaránt sovárgó és azért a belzavarokat egyaránt tápláló kelet római és persa hatalmasságtól szorongatott Örmények, azon, egy egész századon keresztül páratlan kitartással folytatott háboruban, melyet hazájok és vallásuk szabadságáért a Persák ellen folytattak, nem egyszer folyamodtak a vitézségökről szintugy mint zsákmány utáni vágyaikról jól ismert kaukazi szomszédjokhoz, hogy a szakadatlan harcokban megritkult soraiat hun zsoldosokkal kiegészítsék. Innen Armenia évkönyveinek szinte minden lapján előforduló eme kitételek: „Hunokat fogada, Hunokat hoza“ megnyitotta Tzur kapuit és átvezette a Hunok seregeit sat. álljon itt egy pár az ide tartozó irói helyek közül.

Chosroes Örményország királya fegyverre szólított hadaival és az alban és iber csapatokkal, meg az Alanok és saját őrizetének megnyitott kapuin átvezetett temérdek hun sereggel újból Persiába rontott ⁵⁶⁾.

⁵⁵⁾ Mesrob. Szent Nierses élete. 113—114 lap.

⁵⁶⁾ Agathangelos Szent Gergely élete. 26 l.

Chosroes saját hadaival és a hozzá csatlakozott szövetséges északi népekkel Artaxarxest megverte és Indiáig nyomta ⁵⁷⁾.

Tiridates 285 körül Kr. után számtalan Hunokat hozata és feldúlá azok segítségével Persia végszéli tartományait ⁵⁸⁾.

Vasaces, Arszaak király hadainak fővezére Örményország csapataival s segítségére érkezett Hunokkal és Alanokkal megindula ⁵⁹⁾.

Vahant, Örményország kormányzóját ellenei, a persa Berozus előtt többek közt vádolják: hogy az ország adóját aranyban felhajtván, a császárhoz vagy éppen a Hunokhoz szándékszik menni, hogy az aranyon csapatokat béreljen és pártütést szervezzen ⁶⁰⁾.

Forma szerinti szövetségre azonban ugy látszik csak is az V-ik század első felében 432-ben Kr. után léptek az Örmények a kaukasiai Hunokkal, a mint azt fennebb az eseményekkel egykoru Eliseus és Pharbi Lázár nyomdokin előadtam: „A szövetségnek első üdvös eredménye volt (folytatja Eliseus) hogy a honáruló Vaszag értesülvén a frigykötésről, nem mert szembeszállani a hazatérő győzedelmes sereggel, hanem a sötét éjnek védelme alatt oly nagy sietséggel illant el, hogy a temérdek zsákmányt s foglyokat, melyeket Ararat tartományban gyűjtött, minden táborszereivel együtt oda hagyta és erős váraiban keresett menedéket ⁶¹⁾.

Az áruló Vasacet, terveinek kivitelében nagy mértékben segítette azon környúlállás, hogy az Örmények magokra hagyatva, külső segítség nélkül szűkölködtek, azon kevés számú Hunokat kivéve, kik béváltva adott szavukat korán megjelentek; hanem hogy azok is nagyobb számmal át ne jöhessenek.

⁵⁷⁾ Chorenei Mózes II k. 54 f.

⁵⁸⁾ Agathangelos. Szent Gergely élete.

⁵⁹⁾ Byzanti Faustus. Örmények története. 4 k. 28 l.

⁶⁰⁾ Pharbi Lázár. A vallási háború.

⁶¹⁾ Eliseus. Az Örmények vallási háborúja. 67 l.

senek, az áruló a kezénél levő persa csapatokat a vaskapukhoz küldötte és útjokat állotta, irt a persa királynak is (II-dik Vahram), hogy nagyobb sereget küldjön Tzur őrizetére ⁶²⁾.

Azok, kik Vartan fővezérnek eleste után Arszag erdeibe vonultak, követeket küldöttek a Hunokhoz, kik azokat felszólítanak, hogy a két nemzet közt fennálló szövetségnel fogva sietnének segítségükre és adnák okát: miért nem jelentek meg a kitűzött időben és nem vettek részt a nagy ütközetben; a Hunok rövid tanácskozás után a segedelmet megszavazták, és azonnal Persiába rontva, annak határszéli tartományait tűzzel vassal pusztították, és ez által tudokra adák a Persáknak, hogy ők csakugyan szoros szövetségben állanak az Örményekkel ⁶³⁾.

Vahram persa király, hallván a történeteket, Musgan Nyuszallavurt nevű vezérét hadosztályával tüstént Albaniába küldötte és megparancsolta, hogy vonja magához az útjába eső népségeknek hadait, úgy szintén azon szélyszoított csapatokat, melyek az Örményekkel egyesült Hunok által bevett várak és városok őrségeiből életben maradtak ⁶⁴⁾.

Az idézett irói helyek után bizonyos, miként a Hunok Kaukaziának őskori lakói. Az Örményektől, kiknek hol ellenségei, hol szövetségesei voltak, korán, a Krisztus születése körüli sőt az azt megelőzőtt századokban ismertettek, annál fogva a tudósítások, melyeket róluk emlékezetben hagytak, a hitelesség minden kellékeivel birnak, anynyival inkább, mivel magok az írók is, kik a kaukáziai Hunokról emlékeznek, nagy részt ama magas századokban virágoztak, melyekből tudósításaik hangzanak.

⁶²⁾ Eliseus az Örmények vallási háboruja 4 k. 79 l.

⁶³⁾ Ugyan ő. 7 k.

⁶⁴⁾ Ugyanaz 7 k. 111 lap.

II. F e j e z e t.

Massageták.

A kaukáziai Magyaroknak hun nevével egykoru és egyértelmű a Massageta nevezet, mely az örmény föld- és történeti-iratokban Kaukazia öszszes magyar faju népeinek jelölésére használtatik és a Hunnal gyakran felcseréltetik. Ezen állítás historiai igazságát a közép-ázsiai Hunokra nézve, ezen munka első részében, számos történeti adatokkal bémbizonyítottam, és szavamat adtam, miszerint ugyan azt teendem a kaukáziai sőt armeniai Hunokra nézve is, feltartván magamnak, hogy az arról tanuskodó nagy gonddal egybegyűjtött történelmi anyagaimnak azon részét mely a kaukáziaiakat illeti, a munka második, mely az armeniaiakat, harmadik részében maga helyén rakjam le, megmutatván mindenütt azon a régiség nyomozók figyelmét mindeddig kikerült historiai jelenséget, miszerint valahol csak Hun-Magyarokra akadunk az ó világban, ugyanott találjuk és azon egy időben az általunk Magyarok őseleinek lenni állított scytha néptörzseket öszszesen vagy elszakadozott egyes ágaiban számos oly adatok környezetében, melyek mind oda mutatnak, miképp azok a Magyarokkal azonosok.

A Kaukáziaiakra vonatkozólag, annak világos, a jelen kérdést mondhatni eldöntő bizonyosságát adja Byzanti Faust a következő sorokban, hol a nevezett író ifjabb Szent Gergelynek, Albania, Iberia és Kaukazia apostolának térítői fáradozásáról szólván, elbeszélését ekképp folytatja: „Miután Gergely azon országoknak (Albania, Iberia) nagy részben újan alkotott egyházait elrendezte, elment a Massageták táborába hogy Isen igéjét ott is hirdesse. A Massagetáknak királya Sanesan vala az Arsacidák nemzetségéből, mert tudnunk kell — mond tovább az író — hogy az Örmények és Massage-

ták királyai vérrokonok és azon egy Arsacida nemzetségből származnak. Gergely tehát a Massageták királyának a számos hun hadak fejedelmének jelenlétében hirdetni kezdé népének Krisztus evangéliumát; figyelemmel hallgatták egyelőre a Hunok a szent férfiú prédikálását, sőt némi hajlandóságot is nyilvánítottak az új tan elfogadására, azonban részletesebben tudakozódván tőle a keresztény vallás iránt; a hogy megtudták, hogy Krisztus religioja tiltja a rablást, rendkívül felindultak és egyhangon felkiáltottak mondván: abból bizony e szerint nem lesz semmi, hogy mi keresztények legyünk, mi nem mondunk le szokott életmódunkról és rabolni ezután is fogunk, különben hogy is tudnánk élni ily nagy számmal. Eleget igyekezett Gergely csillapítani ingerültségöket, de hasztalan, szavai hatás nélkül hangzottak el és az ingerültség nőttön nőtt. Ez az ember — mondának — hozzánk jött, hogy minket lefegyverkeztessen és egyetlen életmódunktól megfoszszon, ha hiszünk szavainak és keresztények leszünk, le kell mondanunk ősi szokásainkról és jórendén még lóra sem ülhetünk, ugy de aztán miképpen élünk!? e nem egyéb higyétek! hanem az örmény király álnoksága, ki ezen embert azért küldötte hozzánk, hogy minket vallására térítvén, országát jövőre bécsapásaink- és dúlásainktól megóvja, jertek, azért is öljük meg, aztán ülünk lóra; menjünk Örményországba és raboljunk. A király engede tábora kívánságának, délczeg lovat hozata és Gergelyt ennek farkához köttetvén, az északi (Kaspi) tenger partján a „Vadon“ mezején tábora láttára szétszaggattatá. Így végezték ki a Hunok Krisztus hív szolgáját a még fiatal Gergelyt az életből 342-ben Kr. után ⁶⁵⁾.

Ezen rövid de jellemző vonások hű rajzát adják a Magyaroknak, milyen volt ő hajdan Ázsiában és milyen volt Eu-

⁶⁵⁾ Byzanti Faust. Örmények története.

ropában, mielőtt a keresztény hitre tért, bennök, ne legyen bár megnevezve a nép melyre vonatkoznak, rá lehet ismerni Herodot Massagetáira, Justin Parthusaira, Ammian Hunjaira, Rhegino és Freisingi Otto Magyarjaira.

Az idézett sorokkal szorosan egybefügg mit a Hunok és Örmények közt folytatott véres harcokról ugyancsak Byzanti Faustnál a következő helyen olvasunk. A Hunok tudniillik nem sokáig késtek imént nyilvánított szándékuk végrehajtásával, mivel 344-ben Kr. ut. már Örményország térein találkozzunk, rabló kalandjaikat ez úttal azonban nem a legjobb szerencsével üző csapataikkal „Azon időben — mond Byzanti — a saját rokona, Chosroes (II-dik) Nagy Armenia királya ellen boszut forraló massageta király Sanesan egybegyűjté Hunjainak nagy számu hadait és hozzájuk csatolá a Phoch, Thavasbar, Hétzmadag, Ismach, Kukár, Silp, Palasz, Ekerszun és más népségek csapatait, kikkel aztán csak hamar háta mögé hagyván országa határait, átkelt a Kur folyón, és Nagy Örményországot sergével előzőnlötte. Szadal helységtől Kanczag városig, mely Atropatia határszélén fekszik, tüzzel és vassal pusztított mindenütt útjában, a temérdek zsákmányt pedig és foglyokat főtáborhelyére viteté Ararát tartományába. A király rokona, a massageta király Sanesan elől Vertanes patriárával Gook vidék Taron nevü várába vonult, hol környörgéseket rendelt, hogy Isten szabadítaná meg az országot az ellenségtől, ki egy éve hogy azt dúlja és pusztítja. Megérkezett ekkor végre görögországi útjából Vacse, Örményország főhadvezére, ki Artavasd fia a Mamikon nemzetségéből, ki is a szétszórt csapatokat azonnal öszszegyűjté, az ország nagyjait fegyverre szólítá, zászlóaljaikat létegesíté, és miután mindeneket elrendezett, hadi rendben az ellenség felkeresésére indult, annak azon részét, mely Czul-Kluch (bikafő) hegyen táborozott, hajnalhasadta előtt észrevétlenül békerítvén,

egy lábíg levágta, zsákmányát elszedte, foglyait szabadon bocsátotta.

A táborozás ezen első sikerétől fellelkesült seregével Vacse haladék nélkül Ararat terére szállott és a massageta királyt Sanesant Valarsapatában találta. Vacse a várost véres harcz után bevette és a Hunokat abból kiszorította, kik azon sziklák szorosiban kerestek magoknak menedéket, melyek Oságán erőd felett emelkednek, azonban Vacse tábornokai: Bagradi Bagarad, Resduni Mehuntág, Karekin az Amaduniak fejedelme, Vahan és Kaminci Varaz a futamlókat beérvén, heyes csata keletkezett a szikla bércek torkolatiban, melyben a Massageta-Hunok nagyrészt elestek, egymásra halmozott hullák boríták a szűk tért, melyen a vér patak gyanánt folyt, az életben maradt kevés számú Hunokat pedig a nevezett tábornokok a Palaszcsok földéig kergették.

Elesett az ütközetben a hatalmas Sanesan király is, ki nek levágott fejét a királyhoz vitték, melyet midőn megláta, könyekre fakadott és mondá: rokonom vala ez az Aracidák nemzetségéből, azután a patriarchával kiment a csata színhelyére, és látván ott a számtalan holt testeket, melyek már senyvedésnek indultak vala, megparancsolá hogy eltemettesenek, de mivel az eleven sziklába gödröt ásni lehetetlen volt, a szétszórt tetemeiket egybegyűjteté és kövekkel befedeté.

Igy boszultaték meg Sanesan királyon és seregén Gergely halála, az ország pedig jó ideig megnyugvák az északi népek háborgatásától ⁶⁶⁾.

Mit jelentenek a felhozott helyen eme kitételek: „a Massageták királya, számos hun hadak fejedelme, meg a Massageták királya egybegyűjté Hunjainak minden csapatait“ egyebet, mint a mit az író alább világosan kimond „Hun=Massageta“ annyival is inkább, hogy a parth származású örmény

⁶⁶⁾ Byzanti Faust. Örmények története. 3 k. 7 f.

király a Massagetákat véreinek és királyokat rokonának vallja, úgy de az első részben maga helyén megmutattam, hogy a Parthusok Chus-Hunok, és a Chus-Hunok viszont magok a Massageta-Scythák, következésképpen Hun, Massageta azon egy jelentésű.

A leírt eseményt a fővonásokban, Byzanti Fausttal egyezően adja elő az örmény martyrologium *a)* és Chorenei Mózes *b)* azon változattal, hogy a szereplő kaukazi népeket az első Massagetáknak, az utóbbi pedig általában északiaknak nevezi, a ki azonban csak valamenynyire jártas Örményország és nemzet történeteiben és a kútföket eredetiben forgatta, jól tudja, hogy az Örmények valamint Massageta ugy szintén északi nép nevezet alatt nem mást, mint Hunokat értenek, Hunok és Hunokkal rokon magyar ajku törzsek lévén az időtájban, melyről itt szó van, egyetlen hatalmas nép Örményország északi határinál.

Hogy továbbá synonym gyanánt felváltva használtatott az Örményektől azon egy nép jelölésére a Hun és Massageta név, bizonyítja Eliseus, ki azon egy esemény elbeszélésében a mondott neveket felcseréli. „Lerontotta Tzur őrizetét és átvezette a Massagetákat“ ⁶⁷⁾ alább ismét: „megnyitották az Alanok (Tzur) kapuit és bébocsátották a Hunok seregeit“ ⁶⁸⁾.

A szavakban ugyan, mint állanak, semmi ellenmondás ha a két néven két különböző népet értünk is, de földirati és történettani szempontból tekintve, mekkora képtelenség, azon egy tér és időben Tzur szorosiban két külön nemű és ajku, egymástól független és egyaránt hatalmas nemzetet a legmélyebb béke és barátságban századokon keresztül léte-

a) Martyrologium Armenum in vita S. Gregorii Albanorum apostoli.

b) Chorenei. Örmények történetei. 3 k. 9 f.

⁶⁷⁾ Eliseus. Vallási háboru. 8 f.

⁶⁸⁾ Idem, ibidem.

zettek nem mondom hinni de csak képzelni is. A nemzetek hasonló együttléte példátlan a világtörténetben. Hunok laktak e szerint Nagy Örményország észak-keleti szélein, Hunokat értenek kútfőink valahányszor az említett tájakon Massagetákról emlékeznek, ha önmagokkal ellenkezésbe jöni és előadásaikat értelmetlenné tenni nem akarják.

Agathangelos világosító Sz. Gergely apostoli fáradozásairól szólván, Örményország földterületi rövid rajzát adja a következő sorokban: „és így egész Örményországban annak egyik végétől a másik végeig hirdeté az evangeliumot, a Madaghok városától a Chaldacusok (Chaldaci, Chalybes Ponti) és a Galarszokig (Coraxi) sőt éppen a Massageták határszéleig, az Alanok kapujától a Kaspiak földéig. Pajdagaran örmény birodalmi végszéli városig, Amidától Nisibis városig, Assyria határvonal hosszában mindenütt, Ujsirág és Makerdán földén, meg a Korduenok vidékén haladva a hatalmas Medusok országáig és Atropatiáig hirdetvén terjeszté Isten igéjét“ ⁶⁹⁾.

Ugyancsak Agathangelos írja: hogy a keresztény hitre tért Constantin császár üdvözlésére menő Tiridatest római útjában, országának négy főrangú tisztviselője kísérte, kik ugyananyai tartományok kormányzói és hadtestek vezérei valának, tudniillik: az első Ujsirág, a második Assyria, a harmadik Arvezdách, a negyedik pedig a Massageták határszélein állomásozó hadak vezére ⁷⁰⁾.

Chorenei Mózesnél, Nunéról az Iberok keresztény hitre térítőjéről olvassuk: „Őt (Nunét) méltán apostolnak mondhatni, ki a Koráxoktól kezdve a kasp és alan kapuk hosszában a Massageta határokig prédikállott ⁷¹⁾.

A Massageták Chorenei földiratában az ázsiai Sarmatiát

⁶⁹⁾ Agathangelos. Sz. Gergely élete. 624 l.

⁷⁰⁾ Idem ibidem. p. 646.

⁷¹⁾ Chorenei. Örmények történetei. 2 k. 80 f.

lakott népek közt, jelesen a magyar fajú törzsökök csoportozatában jönnek elő; a hely Whiston testvérek latin fordítása szerint ekképp hangzik: „Sarmatiae pars altera orientalibus Sarmatiae finibus, Riphæo monte, Tanai flumine, Maeotide palude a Sarmatia prima distinguitur, atque inde per Caucasos montes propter Iberiam, Albaniam versus Caspium mare pertinet. Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunt: Chasiri, Basilii, Hunni, Gudamakari, Massagetae a).

Kaukazia Massagétáit egyébiránt ha mindjárt homályosan is, de csakugyan ismerték a Görögök és Rómaiak, főképp az utóbbiak, például

Ammian „Ergo in ipso hujus compagis exordio ubi Riphæi deficiunt montes habitant Arimphæi justii homines placiditateque cogniti, quos amnes Chronius et Bisulta praeterfluunt, juxtaque Massagetae, Albani et Sargetae aliique plures obscuri quorum nec vocabula nobis sunt nota nec mores“ b).

Solinus Polyhistor. „Mare autem Caspium ex altero Ponti latere ultra Massagetas et Appellaeos Scythas in Asiatica plaga c).

Lucanus: Longaque Sarmatici solvens jejunia belli
Massagetes quo fugit equo d).

Horatius: . . . o utinam nova
Incude diffingas retusum in
Massagetas Arabasque ferrum e).

Claudianus: Mixtis descendit Sarmata Dacis
• Et qui cornipedes in pocula vulnerat audax
Massagetes, patriamque bibens Maeotim Alanus f).

a) Mosis Chorenensis. Historia Armenorum. Londini. p. 356.

b) Ammianus Historiarum. L. XXII.

c) Solinus Polyhistor. C. XXX.

d) Lucanus Pharsalia. L. III. v. 282.

e) Horatius. L. I. Ode XXXV.

f) Claudianus in Rufinum. L. I.

Claudianus: Est genus extremos Scythiae vergentis in ortus
 Trans gelidum Tanaim, quo non ferocius ullum
 Aretos alit, turpes habitus obscoenaque visu
 Corpora, mens duro nunquam cessura labori
 Praeda cibus, vitanda Ceres, frontemque secari
 Ludus, et occisos pulcrum jurare parentes
 Nec plus nubigenas duplex natura biformes
 Cognatis aptavit equis, acerrima nullo
 Ordine mobilitas, insperatique recessus a).

Maximus Tyrius. Mons Cappadocibus et Deus et juramentum
 et simulacrum. Palus Maeotis et Tanais Massagetis b).

Hieronymus. Ab ultima Maeotide inter glaciale Tanaim
 et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus
 feras gentes Alexandri claustra coercuerunt
 erupisse Hunnorum examina c).

Hunokról ellenben, ha egy pár kétése emlegetést, mi felölük Periegeta Dénes d) és Pliniusnál e) előfordul, kiveszünk, a classicus írói sereg Kaukaziában mondhatni mit sem tudott, igazolják állításomat.

Ammian. „Hunnorum gens monumentis veteribus leviter nota, ultra paludes Maeoticas glaciale Oceanum accolens, omnem modum feritatis excedit“ f).

Zozimus. „Dum haec ita geruntur natio quaedam bar-

a) Claudianus in Rufinum. L. II.

b) Maximus Tyrius Diss. 38.

c) Hieronymus in Epistola Fabiolae ad Oceanum.

d) Primi quidem Scythae sunt qui Saturnium prope mare maritimam oram incolunt ad ostium Caspii maris, Unni autem deinceps Albanique. Dionysius Periegeta. v. 733.

e) Ab his sunt portae Caspiae magno errore multis Caspiae dictae . . . citraque in rupe castello, quod vocatur Cumania, communito, ad arcendas transitu gentes innumeras. Plinius, Historiae naturalis. L. VI. C. XI.

f) Ammianus Historiarum. L. XXXI.

bara Transistrianas gentes Scythicas est adorta, prius quidem illa incognita, sed quae subito tunc temporis emersit, eos appellabant Hunnos“ a).

Paulus Orosius. „Gens Hunnorum diu inaccessis seclusa montibus repentina rabie percita exarsit in Gothos, eosque sparsim conturbatos ab antiquis sedibus expulit“. b).

Hieronymus. „Nomades et Troglodytae et Scythae et Hunnorum nova feritas semicrudis vescuntur carnibus“ c).

Kétségtelen historiai tény lévén e szerint a Massagetáknak Kaukaziában a IV-ik században Kr. ut. és azelőtt, a világ előtt, legalább nevökről ismeretes, a Hunoknak ellenben a jelelt időszak előtt e tájakon a Görögök és Rómaiaknál ismeretlen volta, nem leendő bajos e helyen önkényt felmerülő eme két kérdésre megfelelni: Hova lettek a IV-ik század után (mivel a historiában ezután semmi nyomuk) a kaukáziai Massageták? hol lappangtak ezen idő, jelesen 375 előtt Kr. ut. a Hunok? felelet: a IV-ik században a világ-történelem színpadára megjelent Hunok voltak a hajdankor Massagetái, és viszont a hajdankor Massagetái nem mások, hanem a IV-ik században megjelent Hunok; bizonyítják ezt a fenn idézett örmény kútfők, melyekben a Hun és Massageta nevezet, minden eszmezavar nélkül felváltva s azon egy nép jelölésére fordul elő, bizonyítja Procop midőn írja: Massageták, kiket most Hunoknak nevezünk d).

Mások ellenben nem tudván, hogy a Massageta és Hun nevezet azon egy népre vonatkozik, a két különböző név alatt valósággal két különböző népet hittek rejleni, innen van, hogy

a) Zozimus. L. II.

b) Paulus Orosius Historiarum L. VII.

c) Hieronymus adv. Jovin. L. II.

d) Massagetae, quos nunc Hunnos appellamus. Procopius de Bello Persico. L. IV.

a midőn a Hunok a IV-ik század második felében (375 Kr. után) Kaukaziából felkerekedtek s részint az áltuk lakhelyeiből kizaklatott alan, goth, vandal és egyéb germán és szláv faju népektől nemzeti nevök világszerte kikürtöltetett, részint pedig magok a Hunok saját honi nevök alatt Nyugot-Ázsia és Európa népeinek magokat mintegy bémutatták, a massageta nép és névre nézve a legnagyobb zavarba jöttek, sehogy sem tudván eligazodni az iránt, hová lett légyen a kaukáziai vidékekben kevéssel előbb hatalmas Massageta nemzet; így történt aztán, hogy lengővé lett és árvaságra jutott nevöket majd egy, majd más nemzetre ruházták, s nem is sejdítvén, hogy a már ismeretes Hunok legyenek az egykori Massageták, öket China falai mögül vagy Isten tudja honnan vezették Európába. Ugyanaz történt tudniillik a massageta és hun nevek tekintetében a Kasp tenger nyugoti partjain mi a keletin, valamint mit sem tudott a görög és latin író sereg a Kasp tenger keleti tartományaiban az V-dik század (Kr. ut.) második fele előtt Hunokról, hanem csak Saca és rokon Scythákról, ugy szintén a nevezett tenger nyugotparti vidékein Balambér Hunjainak feltűnte előtt Hunokat nem ismert, de igen is Massagetákat és viszont, valamint a keleti részekben az V-dik század közepe óta, miután az Oxus melléki Euthalita vagy Cidarita Hunok a Persákkal folytatott háboruszkodásaik alkalmával a persa táborban jelen volt byzanti követek tudósításai következtében saját neveikről ismeretesek lettek, a görög és latin történelem e tájakon Saca, Daha, Massagetáról nem, hanem csupán Hunról emlékezik; ugy szinte a nyugoti részeken a Hunok felléptével a különben is idegen eredetű Massageta nevezet végképp eltűnt és feledékenységbe ment, helyét a tulajdon nemzeti név foglalván el a),

a) Id fere populus omnibus accidit, ut aliter a peregrinis quam a suis nominarentur. Itali a Graecis Hesperii, Graeci Hellenes a

és ha azután is itt-ott néha felmerül a hun synonym félre- ismerhetlen bélyegét hordozza.

Az Oxus melléki massageta és rokon scytha népekről a maga helyén elmondtam, miszerint ha azok nem Hun-Magyarok, úgy létezésök merő azon historiai titok és meg- fejthetetlen rejtély, s az V-ik század közepe táján minden hír és nyom nélkül el kellett tűnniök a népek sorából, mi- vel az Ázsiát legbenső alapjában megrendített népvándorlás történetében e nevek egyikével sem találkozunk; ugyan azt, s még több joggal és biztosabban mondom Ázsia észak-nyu- goti Massagetáiról, mert ha csakugyan létezett a mondott tá- jakon hasonló nevű nép, miről a számos örmény kútfői adatok kételkedni nem engednek, és feltéve de meg nem engedve, hogy az egy a Huntól külön vált, külön ajku és faju nem- zetet képezett, nem hinni, de képzelní is alig lehet, hogy az, a népek hüvelyének nevezett Ázsia éppen ezen részeiből sűrű csoportokban s egymást űzve nyugot felé tolakodó vándor népeknek éppen útjukba esvén, azok árjától el ne sodortas- sák, és a nagy népvándorlásnak, ezen világtörténeti nevezet- tességű eseménynek pusztá szemlélője lehessen, abban tettleg vagy szenvedőleg nem osztozott, vagy ha osztozott, a törté- netírás figyelmét teljesen kikerülte légyen, úgy de az, tud- tomra, a népvándorlásban részt vett vagy Európába költözött Massageta nevű népről mélyen hallgat.

Nem is említve azért itten Czeczesnek véleményét, ki Kaukazia egyik jelentéktelen népét az Abasgok vagy Avgasokat hitte Massagetáknak lenni *a)* nagyon tévednek Am-

Latinis, Afri a Graecis Lybes, cum tamen neque Itali Hesperio- rum, neque Hellenum Graeci neque Lybium Afri nomen usurpa- verunt, ita quoque hi quos Turcos appellamus ab hac appellatio- ne abhorrent. Bodinus apud Desericium. L. I. c. 9.

a) Ἀπασιακαὶ Μασσαγῶν ἔθνος. apud Steph. Byzantinum. Ἀβγάσιοι ἔθνος Μασσαγῶν. Idem.

mian a) Dio Cassius és a nyomdokaikat követő Nicephorus Gregoras, midőn az Alanokat helylyel közzel Massageta névvel illették, holott semmi sem bizonyosabb, mint hogy az Alanok a Massagetáktól külön vált nép voltak, legalább az örömeny és római írók, egy-kettőt kivéve, a Massagetákat mindenkor megkülönböztetik az Alanoktól, sőt az Alant szintugy állítják ellentétbe a Massagetával mint éppen a Hunnal, annak nyilvános jeléül, hogy a Massagetának a Hun felel meg mint synonym nem az Alan. Párhuzamba állított egy pár írói hely a kérdést még jobban felvilágosítja.

Első párvonalt veszünk Ammianból, ki Kaukazia különböző néptörzsökeiről szólván, a Massagetát gondosan megkülönbözteti az Alantól midőn így ír:

„Ubi Rhiphaei deficient montes habitant Arimphaei . . . juxtaque Massagetae et Sargetae alique plures obscuri b).

„At Gothi, Hunnis, Alanisque permisti nimium bellicosius et fortibus“ c).

Chunorum et Alanorum etc. d).

II-dikat Claudianból.

„Et qui cornipedes in pocula vulnerat audax
Massagetes patriamque bibens Maeotin Alanus“ e)
Jam parat insidias, qui nos aut turpibus Hunnis
Aut in pacatis famulos praestabit Alanis f).

a) Hunni, hoc expeditum indomitumque hominum genus externa praedandi cupiditate flagrans immani per rapinas finitimorum grassatum et caedes adusque Alanos pervenit veteres Massagetas. L. XXXI.

Namque ut Lucullum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas quos Alanos nunc appellamus hac quoque natione perrupta vidit Caspius lacus. Ammianus Historiarum. L. XXIII.

b) Ammianus Historiarum. L. XXII. C. VII.

c) Ammianus Historiarum. L. XXX. C. XVI.

d) Ammianus L. XXXI. C. VIII.

e) Claudianus in Rufinum, L. I.

f) Claudianus in Rufinum. L. II.

Nec te terrisonus stridor venientis Alani

Nec vaga Chunorum feritas a).

III-dikat az örmény írókból.

A Madachok városától a Massageták határáig

Az Alanok kapujától a Kaspiak földéig ⁷²⁾).

Az alan és kasp kapuk hosszában a massageta határokig ⁷³⁾).

Vaszag segítségül hította a Hunokat és Alanokat ⁷⁴⁾).

Ammian, Czeches sat. mint láttuk, Massagetáknak Észak-Kaukaziában létezését elismerték, csak a nemzet iránt nem tudtak eligazodni, mely hajdan e nevet viselte, hanem habozásaikban azt hol egy, hol más népre ruházták; de vannak mások, kik a kaukáziai Massagetáknak a világ szinpadáról a IV-ik század vége felé történt eltűnőket magoknak megfejtteni semmiképp sem tudván, létezésöket kétségbe vonják, és lakhelyeiket határozottan s csak is a Kasp tengerpart keleti tartományaiiba helyezik. Ezek közé tartoznak a különben nagy hírű geographusok Cellarius és Salmasius b). Hasonló véleményt táplált a tudós Desericzki is, midőn Procopiusnak következő helyére: „Attilam Massagetarum Scytharumque exercitu armatum adversus Aëtium processisse c) bámulva felkiált::

a) Claudianus de Laudibus Stiliconis L. I.

⁷²⁾ Agathangelos. 1 k. 62 f.

⁷³⁾ Chorenei Mózes. 2 k. 86 f.

⁷⁴⁾ Byzanti Faust. 4 k. 25 f.

b) Cellarius. Geographiae antiquae L. III. C. XXI. §. 29.

Exercitationes in Solini Polyhistoria: quomodo intelligendum quod ait Solinus ex altero Ponti latere mare Caspium esse ultra Massagetas et Appellaeos? an inter Pontum et Caspium mare Massagetae? ita sonant haec illius verba, atqui contrarium in vero est, nam ultra Caspium versus orientem Massagetae . . . errat Solinus etc. C. XIX.

c) Procopii de bello Vandalico. L. I.

„Ubi vero Massagetas acceperat Attila si non ex interiore illa Scythia profectus fuit? illic enim Ptolemaeus Massagetas collocat, supra scilicet Jaxartis fluvii fontes apud Scytharum regionem, Hunnis utpote sive Scythis nostris vicinos ac facile affines *a*). Már pedig éppen nem volt miért Attilát a Jaxartes vize forrásához fárasztani Massagetákért, midőn őket Kaukaziában tehát sokkal közelebb és elegendő számmal találhatta. Desericzki továbbá, a mint idézett soraiból megteszik, nyilván azt hitte, hogy Procop a felhozott helyen a Scythák alatt Hunokat, a Massageták alatt pedig a Hunnal némi rokonságban álló nemzetet értett légyen, holott éppen megfordítva áll a dolog, és a ki csak valamenynyire ismeretes Procop írásmódjával, jól tudja, miszerint a nevezett író Massageták alatt állandóul Hunokat, Scythák alatt ellenben Gothokat, Alanokat sat. ért. — Attila Massagetarum Scytharumque exercitu armatus, Procop írásmódja szerint anynyi, mint: Attila Hunnorum, Gothorum, Alanorumque exercitu armatus etc.

Minthogy Attila Hunjaira került a szó, kimondom felölük véleményemet, mely abban központosul, hogy ők Kaukaziából, melynek mint láttuk, ős régi lakói, s nem a chinai falak mellől jöttek Európába; emlékezetük a második század óta Kr. előtt Armenia évkönyveiben szakadatlan előfordul hol Hun, hol Massageta néven, a szomszéd országok történeteibe a legkorábbi időben hatalmasan befolytak, fegyvereiktől Görögök, Örmények, Persák egyaránt rettegték, barátságukat kereste mindenki és nagyra becsülte, tudván, hogy a győzelem csaknem bizonyos azon a részen, melyen Hunok harcoltak, erejük tehát elegendő mind azon haditettek létesítésére, melyek a fél világot bámulásba és rémülésbe ejtették; minél fogva éppen nem szükséges bizonytalan hypothesisekhez

¹⁾ Desericii de initiis et majoribus Hungarorum. 1 p. 138.

folyamodnunk eredetök és hatalmuk megfejtése végett, annál kevésbbé nem, mivel az egykoru, és a Hunok megjelenésekor éppen keleten élt szent Hieronym őket egyenesen Kaukazia bérceiből a vaskapuk mögül a Massageták földéről vezeti“. „Ab ultima Maeotide inter glaciale Tanaim et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra coercuerunt erupisse Hunnorum examina“ in Epistola Fabiolae ad Oceanum.

Ecce tibi anno praeterito (395) ex ultimis Caucasi rupibus immissi in nos non jam Arabiae sed Septemtrionis lupi a).

Kaukaziai lakhelyeiket részletesen leírja Procop: „Taurus Ciliciae mons in Cappadociam primum excurrit, inde in Armeniam, Persarmeniam, Albaniam, Iberiam et circumpositas qua sui, qua Persici juris ac ditionis gentes. Etenim evadit in immensum et processu immane, quantum cum in latitudinem crescit, tum in altitudinem. Ultra Iberiae fines inter summas angustias trames quidam stadiis quatuor in longitudinem patet, et praerupto atque insuperabili monte sic terminatur ut exitus nullus appareat. Ibi portam duntaxat quam diceret arte et manu factam molita est natura, eam vetusto nomine Caspium appellamus. Hinc late se campus aperit equitabilis et ubertim riguus. Regionis pars maxima alendis equis accomoda est, spatiisque porrecta planissimis. Ibi omnes fere populi, quos Hunnorum nomen complectitur, habitant eorumque sedes usque paludem Maeotidem pertinent b).

A jelen cikk béfejezéseül álljon itt pár szó a Massageta névről, e névszó első tekintetre ugyanis inkább geta mint hun népet látszik jelenteni, épp azért szükségesnek látom azt bonczkés alá venni, és az a körül netalán támad-

a) Hieronymus in Epistola ad Heliodorum.

b) Procopius de bello Persico apud Stritterum Hunnicorum C. XV.

ható kételkedést eloszlatni. Már egyebütt mondtam, hogy a Massageta nevezet nem honi, hanem idegen név, idegen elnevezés, Massageta néven, hihető, magát nemzeti nyelvén egy magyar ajku nép sem nevezte soha.

A kérdéses név tisztán örmény eredetű és anynyit jelent, mint nagy-chus; irataikban tudniillik — különböző kiejtés szerint — Masschus és Massachut alakban jön elő, és két szóból van összekötve, médsz=nagy és chut vagy chus-ból, a médsz chut-ból az Örmény aztán jobb hangzás kedvéért Massachut-ot, a Görög Massagetát csinált. Így értelmezi a Massageta nevet a tudós örmény régiségbuvár Indsidsián: Chus (mond ő) Észak-Armenia Chusdi nevű helységében lakott, mint ezt neve is bizonyítja, innen vették eredetöket Scythia, Chusia és Chutia népei, mert szándékom egyebütt megmutatni, hogy a három felhozott név azon egyet jelent és chus vagy chut gyökből származnak *a*), mely hasonlólag gyökere a Massachut, Massageta név szónak, mely nyelvünken anynyit tesz mint médsz-chutk — nagy-chutk *b*). Ezt tudva, most már kezünkben van a kulcs a Chorenei Mózes földleírásában előforduló Kuda-makar vagy Guda-makar szó megfejtésére *c*), mely névszó különféleképp magyaráztatott és a tudósokat anynyit fárasztotta. Guda-makar kétségkívül nem egyéb mint Chut-magyar vagy Chus-magyar. A Kus vagy Chus névből alakult, hihető, a Kazar vagy Chazar név szó is, azért az arab a Kasp tengert Chusár-nak nevezi. „Mare Caspium Arabibus Cusar *d*).

a) Chutheos enim probavimus eosdem esse cum Chusaeis. Bochart Phaleg. L. IV. C. II.

b) Örményország régiségei. 65.

c) Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunt: Chasiri, Basilli, Hunni, Guda-Makari, Massagetae. Moses Chorenensis. Historiae Armeniae. L. IV.

d) Calmet. Dissertatio de regionibus decem tribuum Israel. L. IV.

III. Fejezet.

Kazarok, Kozárok.

A magyar faj valamint Közép-Ázsiában, ugy Kaukaziában is számos népfelkezetekre ágazott el, melyeknek minde-nike külön nevet viselt. A magyar fajhoz számíttatnak a régiség-nyomozók egyhangu ítélete szerint a Kazarok, Basilok (Palóczok), Bolgárok, Uzok, Sabir-Hunok *a*). Feladatom, Armenia irodalmi mezején magyar régiségi anyagokat gyűjteni, kötelességemmé teszi a mondott irodalom kútfoiben itt-ott elszórt és a fenn említett magyar néptörzseket tárgyazó tudósításokat összeszedni és azokat a magyar tudósok használatára közzé tenni. Érdekesekek azok akár régiségüket, akár ujdonságukat, akár végre hiteles voltukat tekintjük.

Kazar nevü népet Kaukaziában az V-dik század előtt Kr. után a régi világ görög és latin történelme nem ismert, ekkor is a kétes Akathir és Akatzir néven jönnek elő Byzant íróinál, Chazar néven csak a VII-ik században találkozzunk velök Heraclius táborában, miért általános a hiedelem a történetiróknál, hogy a Kazarok hajdan a Volgán túli téreken és a Kasp tenger keleti oldalán tanyáztak, honnan aztán a Törököktől nyomatra az V-ik vagy éppen a VII-ik században kerültek a kaukáziai torkolatokba.

Egészen másképp áll a dolog, ha a Kazarok nyomait Kaukaziában az örmény történetírás világánál fürkészzük, ebből kiderül, miként a III-ik század első éveiben 214-ben Kr. ut. tehát azon időben, midőn az Oxus körüli chus-hun

a) Hunnorum gens olim habitavit circa eam Maeotidis paludis partem, quae subsolanum ventum versus spectat, erantque Tanai flumine magis Septemtrionales... Hi vero omnes communiter Scythae et Hunni vocabantur, privatim autem secundum nationes, alii aliter ex patria cuique et usitata appellatione nominabantur. Agathias L. V.

birodalom legnagyobb virágzásnak örvendett, már Kazarok népesítették a Kasp tengerpart észak-nyugati vidékeit a nélkül, hogy legkisebb okunk volna gyanítani, miszerint az általános népvándorlást szinte két, a keleti hun birodalom felforgatását a Törökök által pedig négy egész századdal megelőzőtt korban, a néhány száz mértföldnyi távolságra eső kelet-ázsiai tájékokról kerültek volna Kaukaziába. Hihető, miként mind a kelet-ázsiai, mind pedig a nyugoti Kazarok, mint szintén egyéb magyar ajku törzsek, egy az öszszes magyar fajt ős eredeti honában, historiai emlékezetet felülmúló időkben, egyaránt ért nagyszerű catastrophának köszönik eredetöket; innen azon a historiában valójában példátlan jelet azon egy időben hasonló nép nevekre találni India határinál *a*), melyekre Kaukazia fagyos bércei közt.

A Kazarokra vonatkozó legkorábbi (214-ről Kr. után) emléket olvassuk Chorenei munkájában a következő sorokban: „Ennek (Valarsnak uralkodott 194—214) országlása idejében az északiak: az-az a Kazarok és Basilok egyesült csapatai Szurhab-Venaszep nevű királyuk vezénylese alatt a Tzur kapun bétörtek, és átkelvén Cyrus folyóján Örményországba jöttek, kiket Valarses válogatott hadaival azonnal felkeresett és egy igen véres ütközetben megvert, azután a futamlókat a Tzur zárokig sőt azon belől is jó darabig kergette, itt azonban a magát újból rendbeszedett ellennel kemény és makacs harc kezdett, melyben jóllehet az Örmények győztek, de Valars királyuk, kit a harc hevében nyílveszsző talált, elesett. Fia Chosroes, ki a persa Artabannak országlása harmadik évében lépett az örmény trónra, atyja halálát megboszulandó, Örményország szinte minden csapatait öszszevonta, és általmenvén a nagy hegyen (Kaukazuson), a hegység harczias népeit fegyvere erejével meghódította . . . na-

a) Et jam Indorum Casiri. Plin. Historiae naturalis. L. VI.

gyobb biztonság okáért minden száz harczosból egyet magával kezesül elvitt, diadala és főurasága jeléül pedig emlékoszlopot állított hellen felirással ⁷⁵⁾).

Orbeli István. „Antog, a Siuniak fejedelme, azon ürügy alatt, hogy Sapor, perzsa királynak akar udvarolni 305-ben Kr. ut. midőn az országán kívül a Kazarok ellen hadat viselt, 1700 főből álló csapatjával Ctesiphonba ment és a királyi kastélyt feldulta ⁷⁶⁾).

Chorenei földirati munkájában: „Hae autem gentes plurimae Sarmatiam alteram incolunt Chasiri, Basili, Hunni, Gudamakari, Massagetae *a*).

Asolich. Pakradi Asotnak, Örményország kormányzójának idejében, nagy csapás és romlás érte az országot, mert időszámításunk 685-dik esztendejében Észak népei, kiket Kazaroknak neveznek, Iberiát, Albaniát és Armeniát előzőnlötték, az Örmények és Iberok fejedelmait az ütközetben megölték és iszonyu dúlást s rablást vittek végbe ⁷⁷⁾).

Leontius. „Midőn Merován fia, Abdulmelik kalifa idejében, (708 Kr. ut.), a magokban meghasonlott Arabok egymás ellen harczoltak; az Örmények, Iberok és Albanok az alkalmat felhasználván, tőlük elpártoltak és az adót megtagadták, de alig élvezték három évig szabadságukat, már a negyedikben a Kazaroknak estek martalékául, kik nagy erővel beütöttek Örményországba, és egy véres csatában megölték Gergelyt, Örményország kormányzóját, több országnagyokat és Iberia, meg Albania fejedelmait, azután apró csapatokra oszlottak, a nyílt városokat és helységeket kirabolták és temérdek zsákmánynyal és foglyokkal tértek vissza honjukba ⁷⁸⁾).

⁷⁵⁾ Chorenei 2. k. 65. l.

⁷⁶⁾ Indsidsian Armenia régiségei. 2. k.

a) Moses Chorenensis Geographia.

⁷⁷⁾ Asolich. Világ története.

⁷⁸⁾ Leontius.

A VIII-dik században a Kazarok, úgy látszik, némi barátságos viszonyban állottak az Örményekkel, arra mutat legalább azon, az imént idézett író által felhozott körülmény, mely szerint a Kazarok táborában örmény harczosokkal találkoztunk. „A Kazarok chaganja saját hadaival és harczedezett örmény csapataival, kiknek ismeretes volt előttük vitézsége és bátorsága, táborba szállott ⁷⁹⁾).

Az utóbb felhozott történelmi emlékek az V-dik, VII. és VIII-dik, tehát azon századokból hangzanak, melyekben Kazaroknak Kaukáziában létezését, a byzanti írók tudósításai után, kétségbe senki sem vonta; a két első adat ellenben a III. és IV-dik század első éveiből való és megelőz mindent, mit eddig a kazar népről tudtunk, midőn nyilvánosságra hozza, miként a Kazarok ama kora századokban egy igen jelentékeny ágát képezték a kaukáziai magyar ajku népeknek.

A nyugot-ázsiai Kazarokkal a VII-dik század elején egyesültek a török iga alól menekülni törekvő és azért mind inkább nyugotnak tartó keletiek, kikkel a nyugotiakra szállott és közössé lett a Turk nevezet is, mely azelőtt csak a keletieknek volt sajátjuk, legalább az ez idő tájt Heraclius által segítségre hívott kaukáziai Kazarok: Anastius, Theophanes és egyéb byzantinusoktól keleti Turkoknak hivatnak.

Anastasius : Heraclius cum Persas Constantinopolis occupandae consilium cepisse cognovisset, in tres acies exercitum distribuit universum... cum tertia secum educta ipse Turcos orientales quos Chasaros vocant ad belli societatem allexit. Porro Chazari Caspiis portis disruptis in Persidem irrumpunt *a)*.

⁷⁹⁾ Apud Indsidsian. Antiquitates Armeniae L. I. p. 338.

a) Apud Fejér de avitis Magyarorum etc. sedibus p. 31.

Nestor: „Hernach kamen die weissen Ugren, und fingen an das Land der Slovenen unter dem Zar Heraclius an durch Kriegsthaten berühmt zu werden, sie haben wider den Persischen Zar Chosroes einen Feldzug gethan *a*).“

Az arab Elmacin a VII-dik század elein támadt perzsa trónviszályokról értekezvén, a Kazarokat Turkoknak nevezi. „Chazarorum chaganus procerum Persarum subornatione in Hormosum (Persiae regem) movit, cui hic Bahramum ducem opposuit, qui ubi victoria potitus fuisset, regnum sibi usurpavit, non multo autem post a Cosra Hormosi filio profligatus ad Turcos id est Chazaros, quos prius vicerat, se recepit *b*).“

Az előadottak nyomán Abul-Pharag-nak következő elferdített helye: „Nec destiterunt reges Persici haec fundamenta (portae Tzur) perquirere, coactis Turcarum excursionibus et Chazaris“ ekképp lesz kiigazítandó: „coacti Turcorum sive Chazarorum excursionibus: pour empêcher les courses des peuples de Khozar Nouschirwan roi de Perse avait fait batir une muraille pour les tenir renfermés au dela du mont Caucase — mond Herbelot *c*).“

Az Arabok miután 637 körül Kr. ut. a perzsa birodalmat megdöntötték és urai lettek Örményországnak, a Tzur kapukat ostromlott és újan szerzett birtokaikat háborgató Turk-Kazarokkal a VII-dik és VIII-ik században változó szerencsével harcoltak, de végre sikerült mégis ezen akkoriban ifju erőben levő és hatalmának tetőpontján álló nemzetnek félelmes elleneiket Kaukazia torkolataitól eltávolítani. A lakhelyeikből kizaklatott Kazarok Krimiába és déli Oroszországba vonultak, itt jöttek aztán érintkezésbe a IX-dik században törzsrókonaikkal, a sajátképpi Magyarokkal.

a) Gatterer-Universal Historie; p. 988.

b) Elmacin. Historiae Arabiae Parte 1.

c) Herbelot Bibliothèque orientale p. 495.

IV. Fejezet.

Basiliusok.

Basilius, Basilaus, vagy Basil-magyarokról a nemzeti régiség nyomozók, ha az egy Horváth Istvánt kiveszszük *a*) nem emlékeznek, hihető miképp magyar népfelekezet nem is létezett, mely saját nyelvén magát Basilius néven nevezte volna; hanem egyike ez azon számos idegen alaku és származásu neveknek, melyek kívülről és jelesen a nemzeti név szók elferdítéséről ismeretes Görögöktől ruháztattak a magyar faj egyes törzsökeire. Βασιλειωι (azaz regii) királyiaknak nevezték tudniillik a Görögök azon szerintök barbar népeket, kik királyi hatalom alatt éltek, így voltak Basilius Scythák, *b*) Basilius Sarmaták *c*) Basilius Hunok *d*).

Állottak-e a két első rendbeli azaz scythâ és sarmata Basiliusok nyelv és nemzetiségi tekintetben valamely összeköttetésben az Örményektől, mint azt alább látni fogjuk, Kaukaziában helyezett Hun-basiliusokkal, vagy a néven kívül semmi közük azokkal? meghatározni bővebb adatok hiányában nem lehet, némi vérségi összeköttetést mindazáltal sejdítettnek velünk Zosimus és Cedrenus tanúsításai, az első jóllehet kissé habozva a Basiliusokat a Hunokkal, Cedrenus pedig a Pacinácitákkal hozván kapcsolatba.

Zosinus comes,, Dum haec ita geruntur, natio quaedam Transistrianas gentes Scythicas est adorta, prius illa quidem incognita, sed quae subito tunc temporis emersit. Eos adpellant Hunnos sive adeo Regii (Basilaci) Scythae nuncupandi

a) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből. 8. 1.

b) Herodot. Historiarum. L. IV.

c) Strabo L. VII. cf. Ptolom: l. V. Appiani de bello Mithridatico.

d) Mosis Chorenensis. Historiae Armenorum L. II. cf. Zenobii Historia Taronitica.

sint, sive quos ait Herodotus Istri accolae esse, sive denique in Europam ex Asia trajecere a).

Cedrenus. Pacinacae gens Scythica est, eorum Scytharum qui regii dicuntur (τῶν λεγόμενων βασιλείων Ξκυθῶν.) magna et populosa et cui nulla alia gens Scythica resistere sola possit b).

A kaukáziai Basilok vagy Basilaesusok az örmény íróktól nyilván a magyar ajku népekhez számíttatnak és majd a Kazarok majd ismét a Hunokkal hozatnak kapcsolatba.

A harmadik fejezetben közöltem Choreneinek egy helyét, hol az Örményeknek 214-ben Kr. ut. a Kazarok- és Basilok-kali viaskodásai rajzolvák, miért a tisztelt olvasót azon helyre utasítva, itt csak azon körülményt emlitem meg, hogy Chosroes, fia Valarses királynak, ki a Kazarok- és Basilok ellen vivott harczban esett el, utóbb a nevezett népeket meghódítván, közülök számos főnököket elvitt magával Örményországba, kiemelttem pedig ezen körülményt főképp azért, mert a következő, ugyancsak Choreneiből felhozott történeti adat, éppen egy, a nagy Chosroes uralkodása alatt Örményországban megtelepedett előkelő Basilaesust állít előnkbe.

Artasesnek (88—129 Kr. ut.) idejében, Satinica királyné rokonai és kísérei az alan származásu Araveliek, mint vérei a nagy királynénak külön nemzetség- és főnökséggé (satrapia) alakíttattak Örményországban, kik utóbb Tiridates atyjának Chosroesnek idejében a basilus gyarmat egyik nevezetes főnökével házasság által összeolvadtak ⁸⁰).

Mihran Iberia fejedelme (325. Kr. ut.) Tiridatesnek futár által jelenté, hogy az északiak azaz a Hunok és Basilusok királya Ketrehon Sarmatiából beütött nagy sereggel Iberiába, országát tűzzel, vassal pusztítja és alattvalóit eze-

a) Zosimus Comes. Historiae Byzantinae. L. IV.

b) Cedrenus Historiae Byzantinae Tomo VI.

⁸⁰) Chorenei Örmények történetei, 2. k. 58. f.

renként fogságba hurczolja. Őt magát pedig kényszerítette örmény földre menekülni. Mire a király az Abahuniak fejedelmét 30,000 emberrel azonnal Iberiába küldötte, ki a Basilokat az országból kinyomta elfogván közülök háromszáz válogatott harczost, azok közt három főnököt. Az ország oltalmára az Achezniak Drov nevű vezérének parancsnoksága alatt, négy ezer főből álló sereget hagyott, maga pedig a többi hadakkal és foglyokkal a reá várakozó királyhoz ment, ki a foglyokat Olgán várba vitetni parancsolá ⁸¹⁾.

Chorenci Mózes. Tiridates Örményország haderejével a Gargarok terére szállott Albaniában (körül-belől 327-ben Kr. ut.) hol az északiakat csata rendben találta, miért a két fél közt azonnal ütközetre került a dolog, melyben a király rendkívüli testi erejének bámulatos jeleit adta, neki vágztatván ugyanis az ellenség legsűrűbb tömegének, azon keresztül utat nyitott magának és őt nyomban követő harczosainak, karjának sulyos csapásaival számtalanokat földhez sujtott, kik szintugy viczkándoznak vala a földön, mint a hálóból a szárazra vetet halak. A Basilok királya látván az iszonyu romlást, melyet Tiridat viszen vala végbe seregében, a tarisznájából egy hurokra vetett kötelet vett elé, és közelebb léptetvén a királyhoz oly ügyesen neki veté, hogy az, bal válla és jobb honaljánál fogva erősen derekához tekerődött, mire az ekkép hurokba bonyolódott királyt, a kötélnél fogva teljes erejéből rángatni kezdé, őt lováról levonni és maga után vonczolni szándékozván, mi végre saját lovát is ösztönzé, de mind hasztalan, mert a helyett, hogy a királyt a nyeregből kivesse, a maga vesztére csak közelebb vonta magához, a király ugyanis, kinek jobb karja, melyet épp azon pillanatban, midőn a hurok rávettetett, felemelt vala, csapást idézendő bizonyos Basilra, különben is szabadon maradt volt, oly iszonyu csa-

⁸¹⁾ Zenobius Taronia története 2. k. 29. f.

pást intézett ellenére, két élű pallosával, hogy őt éppen derékba ketté vágta és lovának is fejét leütötte.

A szörnyű csapásnak láttára, mely kettémetszett királyuk és vezéroket érte, a Basilok csapatai zavarba jöttek és megrémülve futásnak eredtek, kiket Tiridates Hunniáig kergetett, maga is azonban nem kevés kárt szenvedett seregében, számosokat, köztök Mantagoni Artavasdat, országa főhadvezérét vesztvén el; a kivivott győzedelmet mindazáltal használni akarván, a Hunok földére nyomult, tőlük ősi szokás szerint kezéseket vett, mely alkalommal velök és a többi északi népekkel egyességre lépett és közülök nagyszámu harczosokat vonván magához, Sapoires Ardasir fia ellen indult ⁸²⁾.

Az örmény martyrologiumban olvassuk Tiridatesről: „Győzedelmeskedett a Perzsákon és északiakon, Kedrehont és vezérét megölte, a Basilok királyát párviadalban kettévágta ⁸³⁾.

Chorenei a földiratban a Basilokat egy helyt a Volga torkolati szigetek, egyebütt átalában Sarmatia lakóinak mondja: Etil (Volga), melynek a tengerbe szakadó ágaitól képezett szigetein bátorságban laknak a Basilok.. Sarmatiát számos népek lakják, ugmint: Kazarok, Basilok, Bulchuk stb. a)

Figyelmet érdemel a fegyver neme, melyet Chorenei előadása szerint a Basilok királya Tiridat ellen a viadalban használt, úgy látszik a hurokvetés egyike volt Ázsia hajdankori népei legkedveltebb fegyvereinek, már Herodot emlékezik bizonyos Sargatius nevű Perzsákról, kik a hurokvetésben kitűnő ügyességgel bírtak b).

⁸²⁾ Chorenei Mózes Örmények történetei 2. k. 65. f.

⁸³⁾ Örmény szentek élete. Tiridas és Szent Gergely.

a) Mosis Chorenensis Geographia, editionis Whistonianae L. IV.

b) Sunt quidam nomades, Sargaeii appellantur, et gente et voce Per-

Flavius József első Tiridates örmény királyról 76 évből Kr. ut. írja: miszerint kevésbe mult, hogy az Alanoktól, kik a mondott évben Örményországba beütöttek, hurokkal el nem fogatott *a*). Ammian végre éppen a Hunokról, kiknek a Basilok egyik felekezete voltak, beszéli: miként szokásban volt nálok elleneiket hurokkal törbe ejteni *b*).

V. Fejezet.

Bolgárok.

A Bolgárok Theophanes, Nicephorus, Constantin és más Byzantinusokban Hun, Hunobundobulgár, Onogunduri, Hunkotragoi és hasonló hun-magyar eredetet tanusító neveken jőnek elő *c*). Az arab írók még jobban leleplezik előttünk a bolgár nemzetiség titkát, a Bolgárok nyelvét a Kazarokéhoz hasonlónak vallván. „Lingua Bulgarorum similis est linguae Cha-

sac, utentes reste e loris conserta, qua freti in proelium eunt. Est autem proelium eorum virorum hujusmodi: ubi cum hoste congressi sunt inficiunt eas restes in summum laqueos habentes, qui laqueus quum aut equum aut hominem adeptus est, cum ad se trahunt. Ita illi illaqueati conficiuntur; talis horum pugna est. Herodotus Historiarum L. VII.

- a*) Alanorum natio, his temporibus (sub Vespasiano anno 76) inito consilio ut terram Mediam et ulterius praedandi causa procederent . . . summa ergo facultate sine pugna praedabundi et usque ad Armeniam vastantes omnia processere. Ejus autem Tiridates rex erat. Qui cum his obvis bello conflixisset, non multum abfuit, quin vivus in illa acie caperetur. Procul enim quidam misso in eum laqueo circumdatum tracturus fuerat, nisi celeriter gladio rupisset laqueum atque ita effugisset. Josephus de Bello Judaico L. VIII.
- b*) Hunni cominus ferro sine sui respectu configunt hostesque dum mucronum noxias observant contortis laciniis illigant, ut laqueatis resistentium membris equitandi vel gradiendi adimant facultatem. Ammianus Historiarum. L. XXXI.
- c*) Schlötzer. Allgemeine Nordische Geschichte, 21 Theil.

zarorum“ írja Fraehn, Istekhri és Ibn-Haukal tudósításai nyomán *a*). A Kazarokkal azonosítja a Bolgárokat továbbá az orosz Nestor „kamen aus der Zahl der Scythen das ist der Kazaren die sogenannten Bulgaren und wählten sich Wohnsitze an der Donau“ (501 Kr. ut.) *b*).

Görög, arab és hazai kútfők után magyar fajú népnek lenni állítja a Bolgárokat a nemzeti régiségnyomozók Nestora a tudós és fáradhatatlan Fejér György „Bulgari occidentales seu nigri lingua sua Hunnica seu Magyarica primitiva cum Slavica commutata degenerarunt *c*).

A Bolgároknak magyar népfelkezet volta körül támadható minden kétkedést azonban csak is a derék Jerney által a magyarországi Izmaelitákról írt jeles értekezésében felhordott s az arab kútfők illető tudósításaival legszebb összhangzásba állított, számos magyarhoni oklevelek és hiteles historiai adatok képesek teljesen eloszlatni. Ki az említett értekezést figyelemmel olvasta, a jelen fejezet czimén, melylyel a Bolgárok a magyar faj körébe vonatnak, felakadni nem fog, az olvasót tehát a kérdésben forgó tárgyra nézve a dícsért munkára útasítva, abból e helyt csak is pár adatot fogok kölcsönözni, mely szükséges a Bolgároknak az örmény írókban előforduló Chajlantur melléknevének felvilágosítására. „Azt kérdezzük már — mond Jerney — ugyan mit jelenthet nyelvünkön a Chalisius, ha igaz, miről Cinnamus kételkedni nem enged, hogy magok a Magyarok hívák így pogány feleiket? E részben sem hagynak el régiségeink. Szt. László fennebb kiírt törvényeiben áll: „De negotiatoribus quos appellat Ismaelitas“ egybevetvén a törvény szavaival

a) Fraehn. De Chazaris.

b) Stücke aus Nestors Jahrbüchern. cf. Gatterer Universal Historie. p. 988.

c) Aborigines et incunabula Magyarorum. p. 121.

Kálmán királynak a Zobori monostor részére ezer száz tizenegyedik évben kelt oklevele im e szavait: „Institores autem regii fisci, quos Hungarice Caliz vocant“; kiviláglik az Izmaelita és Kaliz név nem csak azon egy népfelekezetre tartozása, hanem az utóbbi magyarázatnál fogva „institor“ jelentése, mely a negotiatorral ugyan egy, s nyelvünkben kalmár szóval tétetik ki. Honunkbeli számos helyek, mint Kál, Kalóz, Káló, Kálocz, Káloz, Kálozd, úgy szinte Kál és Kálos fentartották a Kalizok nevét; úgy látszik a kaland és kalandozni divatos szavainkban maradt meg e név igazi értelme és gyöke, melyet hangváltozattal a kal és kel gyök-szó hozza elő. A kalandozás kétségkívül járást kelést jelent, és ily értelemben alakult a kalóz vagy kalész *a*); eddig a tudós férfiú adott értelmezését az örmény kútfők bámulatosan igazolják, sőt ezekből nem csak a tetszik meg, hogy a Caliz név helyesen van összekötve a kaland és kalandozni szavakkal, hanem e felett az is kiviláglik, hogy a nép maga is, mely kalandokat űzött hajdan, kalandornak hivatott, mint szinte hogy ezen kalandor melléknevű nép valósággal a bolgár volt légyen. Emlékeink tudniillik a kaukasiai Bolgárokat széltiliben a magyar kalandor szótól csak kiejtésben különböző Khajlantur és Valentur néven nevezik és nagyon hihető, miképp a görög Chaliz és orosz Chwalgs, Chwalgu *b*) nem egyebek, mint a magyar kalandor, kalóz szóknak elferdítései.

a) Jerney. A magyarországi Izmaelitákról mint volgai Bulgárok és magyar nyelvű népfelekezetről. Tudománytár 1844-ik év február, márczius, ápril és májusi füzeteiben.

b) Auch die Wolga flieszt aus diesem (Wolkowskischen) Walde her, geht ostwärts, und ergieszt sich durch 70 Mündungen in das Chawlynische Meer (so nennen die Russen das Caspische Meer) man kann also auf der Wolga zu den Bulgaren und Chwalysen reisen, Gatterer Stücke aus Nestors Jahrbüchern.

A legkorábbi emlék, melyet az özszesz történetírás a Bolgárokról felmutathat, kétségkívül az, melyet az örmény történetész atyja Mar-Ibas-Katina évkönyveiben megtartott, a következő sorokban: „Első Arsaces (127—114 Kr. előtt) uralkodása alatt, azon nagy belháboruk következtében, melyek a Kaukaszus hegységben, név szerint a Bolgárok földén támadtak, közülök számosan hazájokat odahagyván, országunkba (Armeniába) jöttek és sok ideig laktak Chol termékeny vidéken“⁸⁴). Chol, Felső-Örményország Daik vagy Dahk tartományának Colchissal határos kerülete.

Mar-Ibas-Katina a Bolgároknak még egy más gyarmatáról is emlékezik Örményországban, mely Ararat középponti tartományát Felső-Phasiant (Phasiana Xenophonnál) nyerte lakhelyül „Valarsaces (149—127) miután a nyugoti sokaságot magától elbocsátotta, Saraitól nem messze azon tájakra szállott, mely előbb erdőtlen és Felső-Phasian-nak hivatott; utóbb pedig az e helyen települt Velentur bolgár gyarmat Vent nevű főnökétől Vanantnak neveztetett. A vidék falvai és egyéb helységei mind maig Vent, s fivérei meg ivadékaiknak neveit hordozzák“⁸⁵).

Whiston testvérek e helyt a Bolgárok Velentur melléknevét fordításukban kihagyták *a*), holott ezen szó a Chalis, Chwalin, Chwalinskoe, Chajlantur, kalandor szavaknak csak is módosított alaku őskori kiejtése levén, fontos felfedezésekre vezet; mert midőn egyfelől a kaukáziai Bolgároknak kalandor nevezetének a második században Kr. előtt divatban voltáról tanuskodik, másfelől a kapcsolatot képezi, mely Mar-Ibas-Katina Velentur Bolgárjait *b*) Eliseus kalandor Hunjai-

⁸⁴) Mar-Ibas-Katina. Chorenei. 2 k. 9 f.

⁸⁵) Ugyanott. Chorenei. 2 k. 6 f.

a) Mosis Chorenensis Historiae Armeniae. L. III. p. 90,

b) Az Örmények nyelvök sajátágánál fogva a kalandort valentur-nak, Hyrcaniát Vergán-nak, Iberiát Vraszdan-nak, a Hyrcánokat Verga-noknak és az Iberokat Virk-oknak mondták.

val öszszeköti, s egyszersmind egy nyomatékos historiai adattal többet ad kezünkbe, annak békizonyítására, hogy a Bolgárok hajdan csakugyan a nagy hun-magyar népcsalád tagjai voltak.

Kaukáziai Bolgárokat értek én az előadottak nyomán valahol csak Kalandor-Hunokról vagy átalában Kalandorokról tétetik említés az örmény kútfőkben, hasonló helyek, főleg az imént nevezett Eliseusban jönnek elő, érdekesek ezek:

„Isdegerdes persa király látván, hogy a byzanti Rómaiak a békét megszegni nem merik, a Khajlandorok (Kalandor-Bolgárok) pedig Tzur Zár ostromlásával felhagytak“ ⁸⁶).

„A Persák látván, hogy az Albanok királyát sem szép szerint, sem fegyverrel engedelmességre hajtani nem tudják, temérdek pénzt küldöttek a Kalandorok országába és onnan az alan kapukon át Hunokat hozattak“ ⁸⁷).

Ugyancsak Eliseus bizonyos Béla nevű Kalandor-hunnak több tekintetből érdekes kalandját írja le, ki a keleti Chus-Hunok ellen törő persa Isdegerd táborában keresztény hitokért fogságban tartott örmény főnemesség, papság és az egész elnyomott nemzet iránti rokonérzelemből átment a Chusokhoz és tudósította őket a Persák királyának ellenséges szándékáról és hadi készületeiről. Az ide tartozó örmény szöveg magyar fordításban ekképp hangzik: „A már többször szenvedett megveretése miatt rendkívül felindult Isdegerd uralkodásának 16-ik évében újból táborba szállott a Chusok ellen, és Hyrcaniából az Avarok országába menvén, a bilincsekben sinlődő örmény országnagyokat és főpapokat erős őrizet alatt Nyuschabu erődben hagyta, kettőt közülök kivéve, kiket a táborban levő keresztények elrettentésére magával hurezoltatott.

⁸⁶) Eliseus A nagy vallási háborúnak története. p. 9.

⁸⁷) Ugyanaz. 8 k. 171. l.

Bizonyos Béla nevű Hun a Kalandorok királya nemzetiségéből, ki titkon a keresztényekhez szított és tanaikat örmest hallgatta, megsokalván a hallatlan kínzásokat, miket a zsarnok király a szent férfiakon naponta elkövet vala, mivel másképp rajtok segíteni nem tudott, általment a Chusokhoz és azok királyát mindenekről részletesen értesítette, elbeszélte neki a szerencsétlen örmény nemzetnek végetlen szenvedéseit, el a kaukazi Hunok őrizetének elfoglalását és leromboltatását a felkelt Örmények által; azt sem feledé elmondani, hogy a Persák, országa határhoz gyors léptekkel közelednek ugyan, hanem a táborban elégületlenség és békétlenség uralkodik a királynak rendkívüli kegyetlensége miatt, kit számtalan sokaságu hadai szintugy gyűlölnek mint nagy kiterjedésű birodalmának különféle népei.

A Chusok királya távol attól, hogy Bélát kémnek tekintse vagy szavaiban legkevesebbet kételkedjék, barátságosan fogadta, bizodalomával megtisztelte és hitelt adott szavainak, anynyival is inkább, mivel a persa királynak hadjáratában, melyről Béla tudósította, valóságát látta azon tudósításoknak, melyeket kémei a persa készülékekről jóval előbb hoztak, minél fogva egybevonván haderejét, azonnal a Persák ellen indult, kikkel ez úttal nagyobb számuk miatt, nyílt csatába bocsátkozni nem mert, hanem táboruk szélső szárnyaira rá-rácsapván, azokban nagy károkat okozott, ily módon a király hadainak hol egyik, hol másik oldalánál teremvén, folytonos nyugtalanítások és csatározások által azokat anynyira kifárasztotta, hogy a király végre is seregének sürgetésére, nagy veszteséggel kényszerült visszavonulni, kit a Chusok királya üzőbe vevén, országába nyomult, azt derekasan kirabolta és temérdek zsákmánnyal tért vissza“ ⁸⁸⁾.

⁸⁸⁾ Eliseus. Vallási háboru. c. 122.

Már fennebb mondtam, hogy a felhozott írói hely több tekintetben érdekes, abban először ugyanis a különben is tiszta magyar és mind maig divatos nevű Béla, nemzetére Hunnak és Kalandor király fiának adatván ki, a Kalandorok Hun volta; másodsor: egybevetve Mar-Ibas-Katina fenn idézett helyével, hol a Bolgárok Kalandoroknak mondatnak, a Bolgároknak Hun-Magyar nemzetisége; harmadsor: a kaukáziai Hunoknak a bel-ázsiai Hunokkali rokonsága tüntette-tik ki; s negyedszer végre a szives fogadtatás és feltétlen bizodalom, melyben Béla a Chusok királya udvarában részesül, tanusítja, miképp ez, bár mit mondjon Procop *a*), nem volt első sem egyetlen ily nemű találkozása a több századokkal azelőtt egymástól elvált kelet- és nyugot-ázsiai atyafias Magyaroknak, mert ha másképpen nem is, de legalább kalmárok és egyes vállalkozó kalandorok által érintkezésbe jöttek.

A Magyarok — írja Constantin — még Atelkuza lakhelyökből is elküldötték kalmáraikat Persia részeiben lakó véreikhez. „Ad Turcos vero — mond — ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores suos mittunt etiam nunc ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos, et responsa saepe ab illis per hos accipiunt“ *b*).

VI. Fejezet.

Sabirok. Gud-Makarok.

Constantin Porphyrogenitus írja: hogy a Magyarok hajdan Sabartoë-asphaloknak, az-az, a mint az első részben felfejtettem, Parthia Zapaortene nevű természettől erődített lak-

a) Porro Ephthalitae et genus et nomen Hunnorum participant, licet cum Hunnis, quos nominamus, nullum ipsis commercium intercedat etc. apud Stritterum Hunnicorum. C. XIV.

b) Constantinus Porphyrogenitus de administrando Imperio. c. 38.

helyökről, biztos, bátorságos (ἀσφαλής) Sabiroknak hivattak. Az örmény kútfők, kiket követünk, Sabirokról Kaukaziában nem emlékeznek, de igen a Görögök, kiknek vallomásait ez érdekében, már csak azon oknál fogva sem hagyhatom érintetlen, mivel, a mint azt a következő részben látni fogjuk, Örményországnak egy egész, Kaukaziával éppen határos tartománya hajdan Sabir nevet viselt és Sabiroktól lakatott; e felett a kérdéses névnek Kaukaziában előfordultában új tanúságát látom azon általam több versen ismételt állításnak: miként a magyar fajt eláruló helység és nép neveket Ázsia különböző részeiben és pedig mindenütt bizonyos csoportozatban fellelhetni. A derék Stritter Kaukazia Sabirjaira vonatkozó számos adatokat közöl a Byzantinusokból *a*), álljon itt egy pár azok közül. „Caucasi partes in orientem ac meridiem vergentes ad portas evadunt, quae Hunnos vicinos in Persarum ac Romanorum oras inducunt. Tzur altera, altera veteri nomine Caspia dicitur, ibi Hunni quos Sabiros appellant, et aliae quaedam gentes Hunnicae habitant *b*).

Anno XXV. Anastasii. 516. Hunni, qui appellantur Sabiri (Οὔννοι οἱ λεγόμενοι Σάβηρ) Caspiarum portarum limitibus emensis, Armeniam suis incursionibus infestant *c*).

Hunuguri et Sabiri gentes Hunnicae *d*).

Sabiri gens Hunnica ad Caucasum habitant frequentissimi et in multos principatus rite divisi *e*).

A kaukaziai Magyarokról Gud-Makar néven csupán Cho-

a) Memoriae populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium etc. incolentium e scriptoribus Historiae Byzantinae a Jonanne Strittero Petropoli T. I Hunnicorum C. XII.

b) Procopius de Bello Gothico. L. IV.

c) Idem ibidem.

d) Cedrenus. Theophanes apud Stritterum.

e) Theophylactus.

renei emlékezik a földiratban. „Északi Sarmatiában számos népek laknak ugymint: Kazarok, Hunok, Bulchok (Bolgárok) Basilok, Abchasok, Kud vagy Guda-Makarok és Massageták *a*). Már egyebütt mondtam, hogy én a kud-magyar szót a chut-magyar vagy chus, kus-magyar szó elferdítésének tekintem; ismeretes dolog, miként a „t“ és „s“ betűk és hangok a semita nyelvekben különböző szójárás szerint egymás közt felcseréltetnek, a chus név szót például a Chaldaeus chutaeus, a Héber pedig chusaeus-nak hangoztatja *b*).

Mesrob örmény történetíró, Sapor persa király zsoldos csapatai közt kaukáziai Chusok=Kusokat említ, „Sapores — mond ő — Urnajran a Hunok királyán kívül segítségül hitta Észak különböző népeit ugymint: Lipanokat, Chusokat, Kaspiakat, Buchurokat (hihető Bolgárokat), Kazarokat, Massagetákat ⁸⁹).

Enynyit kútfoink Kaukazia magyar népeiről. Mikor és honnan kerültek a mondott tájékokra, a felhordott történeti adatokból kivenni nem lehet, hanem anynyit mégis teljes bizonyossággal tudhatunk belőlök, hogy a II-ik században Kr. előtt Kaukaziában virágzó álladalmakkal birtak, nagy hatalmas népség voltak, kik daczára a kaukáziai vaskapuknak és óriási erődtímenyeknek, Elő-Ázsia miveltebb államaiba bébecsaptak.

A nemzeti életnek ily kora és ily nyilvános jelenségei sokkal korábbi eredetre mutatnak a második századnál Kr. előtt; létezésök első korszaka Kaukaziában minden bizonynyal a történetírás előtti századok sűrű homályába vész el. A magas régiség és homály, mely az észak-nyugoti ázsiai

a) Moses Chorenensis in Geographia cf. Saint Martin Memoires sur l' Arménie. T. 2 p. 385.

b) Bochart Phaleg L. IV. cf. Calmet Genes. c. 2. Cellarii Geogr. L. III.

⁸⁹) Mesrob. Sz. Nierses élete.

Magyaroknak szintugy fedi eredetöket, mint a keletieknek egyfelől, másfelől a nemzetség és helység neveknek, melyek itt is amott is egyaránt előfordulnak, meglepő azonsága és egyéb körülményeknek hasonlatossága igazolja egyszersmind azon állításomat, miszerint, jóllehet mind két rendbeliek csalhatlanul egy törzsnek ágai, egy népcsaládnak tagjai, mindazáltal sem a nyugotiakat a keletiektől, sem ezeket amazoktól közvetlen származtatni nem lehet, hanem mind két rokon népfelekezet kétségkívül egy közös anyaföldnek gyermekei, melyet historiai emlékezetet meghaladó időben, előttünk ismeretlen okokból, oda hagyni és két szinte egyenlő részre voltak kénytelenek elszakadni.

Ázsia azon két különböző részét, melyet az ekképp külön vált magyar gyarmatok egykor népesítettek, örmény történelmi kútfők világánál felkutattuk, hátra vagyon, hogy felkeressük és kijeleljük a szülőföldet, mely kezdetben az összes magyar fajt kebelében ringatta.

Mínhogy azonban éppen a kaukáziai téreken történt a két egymástól hihető évezeredek óta külön vált bel- és szélső ázsiai Magyaroknak viszont-találkozása, nem tehetem, hogy ezen fontos eseményről pár szóval meg ne emlékezzem.

A Vár és Chun nevű törzsnek egyik ága volt első, mely Kelet-Ázsia magyar népei közül Kaukazia tartományaiba és onnan tovább nyugot felé vonult, váratlan megjelenésök kaukáziai törzsrokonaikat, kik őket valóságos Avaroknak lenni hitték, nem kis rémülésbe ejtette, miért őket ajándékokkal megnyerni igyekeztek, amazok viszont véreik tévedését hasznukra fordítandók, magukat valóságos Avaroknak adták ki; a részrehajlatlan történetírás azonban őket Ál-Avar, Pseudo-Avares névvel bélyegzi a).

a) Theophylactus apud Stritterum et Priscus Avaricorum. c. 1.

Az Avarokat az Euthalita Hun nagy birodalom felforgatása után a VI-ik század végével a keleti Magyarok számos seregei követték; ekkor ütötték fel sátoraikat a Jaik és Volga közti téreken az Uzok, Pacinaciták, Kazarok és Magyarok a).

A híres derbenti okmány tanutétele szerint, mintegy hetven évvel Mahomed születése előtt a Mogolok (Mogor, Magyar) számtalan népei tűntek fel, kik északi Tibettel határos vidékekről szállottak Astrakan síkjaira, itt két ágra szakadtak, melynek egyike a Volga folyó hosszában északnak, másika pedig tovább nyugotnak tartott, és ezen utóbbi alapította Kaukaziában Madschart b).

Medicis Mihály örmény térítő két versen látogatta meg Madschar város romjait 1820 és 1828-ban. A romokon fekvő falu ma is Madscharnak neveztetik. „Madschar — mond ő — derék falu 60 mértföld távolságra a várostól (Derbent) északra, melyben mintegy 60 családból álló örmény község létezik. . . . A lakósok általában földmivelők, a föld nagyon termékeny, sok és jó gabonát terem. Madschart temérdek, régi, idomtalan alaku épületek romjai környezik, melyeket a lakósok lassanként lerombolván, a nyert anyagot házak építésére használják; találatnak itt óriás szerű földalatti sirboltok és azokban öt sing hosszú és két sing széles kőkoporsók, melyek fedelein négyszegű emelkedett téren ismeretlen alaku betűk vésvék. E volt az egykor nevezetes Madschar város az előkori Scythák építménye. Ezen várostól vették nevüket a mostani Madscharok amazok ivadéki ⁹⁰⁾.

A kelet- és nyugot-ázsiai magyar fajú néptörzseknek

a) Constantinus Porphyrogeneta de adm. Imperio c. 38.

b) Fejér. De avitis Magyarorum sedibus. Jerney. A Kuma melléki magyar városról. Tudománytár 1843 január. füzet.

⁹⁰⁾ Medicis Mihály. Útazás Lengyelhonban sat.

előadott egyesüléséből Kaukaziában magyarázható nézetem szerint, a magyar faj különböző törzsökeit mind maig jellemző arcz- és haj-szin különbözőség, mely a régi írók figyelmét nagy mértékben magára vonta, de a melyet megfejteni képesek nem voltak, léteztek tudniillik fejér és fekete Hunok *a*), fejér és fekete Cumánok *b*), fejér és fekete Ugrok *c*), fejér és fekete Kazarok *d*), fejér és fekete Bolgárok *e*).

a) Procopius de bello Persico, vide Fejér de peregrinis nominibus,

b) Hammer, a Magyarok eredeti lakföldéről. Évkönyvek. 3 köt.

c) Nestor, Russische Annalen. Schlötzer.

d) Remusat. Recherches sur les langues Tartares. Paris 1820.

e) Jerney, a magyarországi Izmaelitákról. Tudománytár april 1844.

HARMADIK RÉSZ.

A Magyarok Armeniában.

I. Fejezet.

Chusok, Kusok.

A Magyarok szülőföldre és eredeti lakhelye nézetem szerint Nagy-Örményország, név szerint annak északi része, mely hajdan Felső-Armeniának neveztetett, és az Araxes folyó melléke. Feltaláljuk itt a magyar ajku néptörzseket, kevés kivétellel, mind azon különböző nevek alatt, melyeken Közép- és Észak-Ázsiában, maga a nevezett folyó neve nem egyképpen áll kapcsolatban a Magyarok eredeti Chus nevével. A tudós Baxter annak következő érdekes értelmezését adja. „Dici videtur Araxes Armeniis tanquam Ἀραι Χοῦς hoc est fluvius τῶν Οὐννῶν sive Τουρκῶν. Idem enim Persis Τούρκ et Britannis Turch quod Graecis Πόρκος mutata tantum prima consona et ὄχεν sive Hunni Tartaris sunt sues. Porci autem vocati sunt Hunni quod Troglodytae essent et terram fodirent. Recte igitur Mosi Araxes dicitur Ge-chun, LXX Interpretes fecere Γέων quod esset alveus Hunnorum, hoc est quod prius dixeram Ἀραι-χοῦς. Si quidem Ge Hebraeis cavitās est ut Latinis cavum. Graecis κόπον, Armenis χοῦς et Britannis cau, quae omnia ad Graecum Γαῖα vel Γέα referri manifestum est. Recte igitur Mosi dicitur Ge-chun circumire terram Χοῦς vel Χοῦζ quod est Turci. Siquidem Cossaeos a Me-

dis hic amnis dividit ὕπερ τῇ τῆς Μηδίας ἢ τῶν Κοσσαίων inquit Strabo hoc est supra Mediam Cossaeorum terra est a).

Hoc flumen Virgilio dicitur Oaxes prima Ecloga. „Et rapidum Cretae veniemus Oaxem“, ut cognominis sit hic fluvius et alteri Bactrianorum Oxo, nam sive scribatur Ὀξος sive Ὠξος sive Ὀάξης tantundem fuerit; αἶα enim vel οἶα Χοῦς aqua erit Turci ut ἄροι-Χοῦς fluvius Turci b). Baxter szerint a görög hangzása Araxes az örmény Ἀροι—chusból származott és értelme a mondott nyelvben gyökerezik, mert „aru vagy aroi“ örmény nyelven árkot, folyót, chos pedig disznót jelent, jól lehet én a chus szót, az aroi chus vagy Araxes szóban nem a chus vagy chos disznó szóból, hanem Chus ősapánknak nevéből származottnak tartom, de legyen bár miképp, annyira minden esetre bizonyos, miszerint a chus szó az Ἀροι-chus-ban rejlik, miből lett aztán a görög kiejtésű Araxes, az örmény Jerasch vagy Jera-sach, a mi ismét a Sák névre emlékeztet. Az Araxes szó a mondottak szerint egy kora és egy eredetű a Magyarok őskori Chus, Kusch nevével.

Baxter felhozott soraiban végre Araxes vizét Gihonna a paradicsomi folyók egyikével azonosítja; ugyanazt állítja Reland, Calmet. A tudós Jahn Michaelis nyomdokain Oxus tartja Gihonnak. Két ok birta őt ezen eltérő véleményre először: mert Oxus a keletiektől valósággal Gihonnak nevezetik; másodsor: mert Oxus vizénél hajdan Kus vagy Kusch nevű föld és nép létezett. Szavait itt adjuk: „Aus den Neuren verstehen einige mit Reland . . . unter Gihon den Araxes, Michaelis aber den Oxus an welchem ein Land Cosch oder Cusch liegt . . . In der that ist Gihon der Oxus der noch jetzt diesen Namen trägt c).

a) Baxter Glossarium antiquitatum Romanarum in voce Ascania.

b) Baxter. Glossarium antiquitatum, Ascania.

c) Jahn. Archaeologie I. Theil 1 Band p. 24.

Nem szándékom szentirási fejtegetésbe és még kevésbbé a Paradicsom helye felett vitatkozásba bocsátkozni, Jahn engedelmével azonban a tárgyalt kérdés érdekében szükségesnek tartom megjegyezni, először: hogy Oxus folyónak Gihon neve későbbi eredetű és a VII-ik századnál, nevezetesen az Arabok hódításai korszakánál alig ha lehet felebb vinni, azelőtt Oxusnak és Araxesnek nevezetvé, hihető azonban, hogy valamint a Ge-chun és Aroi-chus Baxter értelmezése szerint Alveus-Hunnorum-ot jelent, úgy a Gihon vagy a mint Abul-Faradzsnál olvassuk Dzsi-Hun és Dzsei-Hun nevezet is a keletiektől hasonló értelemben vétetett.

Másodszor: Chus nép és föld létezését Oxus mellékén értekezésem első részében számos adatokkal bém bizonyítottam, abban tehát örömet kezdek fogok tudós Jahn és Michaelissal, azon megjegyzéssel: hogy az örmény írók nyomdokain egy egész hason nevű tartományt találunk Armeniában, még pedig éppen a kérdéses Araxes vizénél, mit ha a jeles biblesok tudnak vala, miután a paradicsom más három folyója eredete helyére nézve Reland és Calmettel egyeznek, a negyediknek kútforrását több száz mértföldnyi távolságra a Paropamisus hegy aljában minden bizonynyal nem keresik vala, s pedig annál inkább nem, mivel Araxes a régi és újabb földírók tanutétele szerint ugyanazon hegységből fakad, melyből Tigris, Euphrates és Phison mai néven Phasis.

A régiség-kutatók kedvéért álljon itt pár írói hely, mely a paradicsom négy folyójának, Örményországban, azon egy hegységben csaknem egy forrásból eredetére vonatkoznak.

Sallustius author certissimus asserit Tigrim et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longius dividantur spatio medio relicto multorum millium *a*).

a) Seneca.

Porro Salustius author certissimus asserit tam Tigris quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari *a*).

Tigris et Euphrates uno se fonte resolvunt.

Et mox abjunctis dissociantur aquis *b*).

Quoque caput rapido tollit cum Tigride magnus

Euphrates, quos non diversis fontibus edit

Persis (Armenia) *c*).

Euphratis et Tigridis fontes inter se distant ad stadia duo millia et quingenta *d*).

Araxes eodem monte quo Euphrates sex mille passuum intervallo, auctusque amne Musi defertur in Caspium mare *d*).

Masio orientem versus Niphates mons imminet ex quo Euphrates et Araxes fluunt alter ad ortum alter ad occasum *e*).

Niphates, hinc et Tigridis fontes proveniunt *f*). Hanc (Colchidem) Phasis illabitur ingens flumen quod ortum ex Armenia ducit *g*).

Quartis castris pervenit ad Tigrim fluvium. Phasim Tigrim incolae vocant oritur in montibus Uxiorum (in Armenia) *h*).

Gihonról a Hetvenek fordítása szerint mondja a szent könyv: „ipse est qui circuit omnem terram Aethiopiae“, az eredeti szövegben pedig ez így áll: „ipse est qui circuit omnem terram Chus“. Chus tehát a Hetveneknél Aethiopia, és ez ellen semmi kifogásunk, főképp miután Sz. Hieronymus is megvallja, miszerint a Zsidók Aethiópiát közönségesen Chus-

a) Servius in Virgilio.

b) Boëthius de consolatione Philosophiae. L. 5.

c) Lucanus Pharsal. L. 3.

d) Strabo, de situ orbis.

e) Plinius, Historiae naturalis. L. 5. c. 9.

f) Strabo. L. XI.

g) Strabo. L. XI.

h) Curtius in vita Alexandri.

nak mondják *a*). Flavius József hasonlólag írja: hogy az Aethiopok Chus nevöket állandóul megtartották. „Chuso nihil detrimenti tempus attulit, Aethiopes enim quibus praefuit nunc quoque tam a se ipsis quam ab Asianis omnibus Chusaei nominantur *b*). Ugy de ha Chus Aethiopia, miként lehet Araxes Gihon, hol Armenia Araxesénél a Chus föld vagy Aethiopia, melyet körüljárjon? Mielőtt ezen kérdésre megfelelnék, szükséges megjegyeznem, miként a régi világnak nem egy népe vagy tartománya viselt Chus és Aethiopia nevet. Aethiopiának hivatott, mint azt az első részben megmutattam, a Kelet-Indiával határos Sákok földje, továbbá Arabiának Veres tengerpart melléke *c*), Persiának Susiana vagy Elam tartománya a mai Chusistan *d*), Chusaeusok vagy Chaldaeus kiejtés szerint Chutaeusokkal népesítette Salmanassar a fogságba hurczolt Izraelita tiz nemzetségétől üresen hagyott Samariát *e*).

Szent Hieronymus és Sofronius még egy más Aethiopiáról értesitenek bennünket; Apsar, Hyssus és Phasis torkolatnál Cholchisban. Az első Mátyás apostolról írja: „In altera Aethiopia, ubi est irruptio Apsari et Hyssus portus praedicavit Evangelium“. Az utóbbi hasonlólt ír sz. András apostolról: „Magnae Sebastopoli praedicavit, ubi Apsari est irruptio et Phasis fluvius, illic incolunt Aethiopes interiores *f*). Világos a mondottakból, miszerint hajdan több Chus és azaz egyértelmű Aethiopia nevű nép létezett, kiknek a név hasonlatosságánál semmi egyéb közök egymás közt és a Chus-Magyarokkal. Calmet, szentírás magyarázó, a chus nevezet ily meszszi elágazásának következő okát adja: „Persuasum

a) Quaestiones Hebraicae ad Genesim. Quaestio 20.

b) Antiquitatum Judaicarum L I. C. 7.

c) Bochart Phaleg. L. IV. c. 2.

d) Bochart Phaleg. L. II. c. 2.

e) Calmet commentariorum in Genesim. c. 2.

f) Bochart Phaleg. L. IV. c. 31.

habemus plures distingui in scriptura ejusdem nominis Chus regiones, quibus affinia nomina indiderunt plures posteri Chus, filii Cham novas subinde et novas colonias in varias regiones deducetes *a*).

Hátra van, hogy megmutassam, miszerint Örményországban Araxes vizénél Chus vagy Kus, és a mi avval egyet jelent Aethiopia nevezetű föld és nép valósággal létezett.

Az örmény földírók Örményországban, Artzach tartományban Araxes vizénél, egy nagy kiterjedésű kerületről emlékeznek mely Kusdinak nevezetik. Kusdi pedig nézetem szerint nem egyéb, mint Chus, Kus. Mechitár névszótárában „Arik“ szó alatt olvassuk Kusdi, másképp Kus ⁹¹). A tudós armenista Saint Martin Chorenei Mózes Armenia leírásában előforduló Kusdi szóra megjegyzi, miképp az a Chussal azon egy jelentésű. „L’Arie appellée par l’auteur armenien Khusdi Chorasane est Chus de l’orient, la Perse proprement dite, désignée par le nom de Khouzdi Memrooz n’est pas autre chose que Chus du midi, la Medie appellée Khouzdi Khabgokh me parait être Chus du Caucase“ *b*).

Indsidsian régi földírók nyomán Artzach tartomány kerületeit ekképp adja elő: „Artzach“ kerületei: Hapant, Vajgunik, Pérczor, Médsz-Iránk, Médsz-Govánk, Haszlánk, Sziszagan, Kusdi sat. ⁹²), előjön az továbbá Chorenei, Vartan és Mechitár földirati munkáiban. Indsidsian miután kusdi vagy kus föld körüli nézeteit és Reland meg Calmet véleményét előadta, kik Araxest Gihonnal azonosítják, ekképp folytatja beszédét: „Enynyit az említett tudós írók, kik Örményország

a) Calmet Commentariorum. c. 10.

⁹¹) Mechitár, a nagy névszótárban, Arik szó alatt.

b) Saint Martin Mémoires Historiques et Géographiques sur l’Arménie. T. 2.

⁹²) Indsidsian, Örményország régiségei. 305 l.

földleírásával teljesen ismeretlenek voltak, de mi, kik a nélkül nem szűkölködünk, feltaláljuk a Mózesről kijelölt földet Örményországban, mely nem más mint Artzach tartománynak Kusdi nevű vidéke Araxes vizénél; miért Mózes Kus földét jól meg kell különböztetni a Zsidóktól Chusnak nevezett Aethiopiától⁹³⁾, minthogy Mózes Gihon vize leírásában a Chus névvel nem sajátképp Aethiopiára, hanem Örményország Araxes melléki Chus, Kus vagy Kusdi kerületre czélozott⁹⁴⁾.

Ugy látszik azonban, hogy a Chus szónak Aethiop és hason értelmű magyarázatai sem voltak szokatlanok az Örményeknél. Chorenei Mózes tudósít, miként Zarmair Armenia királya, aethiop sereggel küldetett Priamus segítségére Teutames Assyria királya által, kinek főhatósága alatt állott⁹⁴⁾. Siciliai Diodor Zarmairt Memnonnak nevezi, a többiben egyez Choreneivel^{a)}. Hol vette az örmény király az Aethiopokat, ha nem Örményországban? — Cyrus és Araxes összefolyásánál fekvő Otene tartomány lakói tudniillik az Örményektől széltiben Szievortiknak neveztetnek, mi nem más, mint a Chus meg Aethiop szónak örmény értelmezése, miután Szievortik örményül annyira mint Feketefiak. A tudós örmény archaeologus Indsidsian a szievorték név szót közvetlen Chus, Cham fia nevéből származtatja „Udi (Otene) tartomány lakóinak ősapja volt Chamnak fia Chus, kit János pátriárcha Szievnek (Chus, Aethiop) nevez, honnan Udi lakói Chusoknak vagy a mi egyet jelent Szievortiknak hivattak“⁹⁵⁾.

János pátriárcha érintett helye ekképp hangzik: „A Szievortik ősapjuk Sziev (Chus, Aethiop) nevéből vették ne-

⁹³⁾ Indsidsian, Örményország régiségei I. Rész I. Fej.

⁹⁴⁾ Chorenei Mózes, Örmények története. 1 k. 96 l.

a) Diodorus Siculus Historiarum. L. II.

⁹⁵⁾ Indsidsian, Armenia régiségei. 1 k. 262 l.

vöket, és alább ismét „Szievug eldődükről a nemzetséget nevezik Szievortiknak ⁹⁶⁾. Buxtorf Armenia Savortiit, kiket keleti kútfőkből ismert Savir Thogorma fiától származtatja. „Savortii Armeniam incolentes et Savir decimus filiorum Thogormae“ a).

A Chusok nevöket Örményországban nem csak Araxes folyó meg Kusdi kerület és az imént tárgyalt Szievortik nevében; hanem e felett még több más helység- és család-nevekben is megörökítették. Mechitár a kérdéses tájakon Chus nevü kiterjedt és virágzó nemzetségről ⁹⁷⁾, Abul Faradz Cusa-dag helységről: „Anno 640 (Hegirae) Sultan Giyatho-ddin Cai Cosrou in Armeniam contendit . . . ad bellum Tataris inferendum occurruntque exercitus in partibus Arczegani (Arczach) loco dicto Cusa-dag“ b), Strabo Cossaeus népről emlékezik. . . . „Supra Mediam autem Cossaeorum terra est“ c), tudva van pedig, hogy Felső-Mediának Atropatene tartományát, Örményország Otene tartományától Araxes folyó választja. „Atropatene ab Armeniae Otene regione discreta Araxe“ mond Plinius d).

Hogy itt Chus, Kus, Aethiop és Szievorti nevezetek alatt nem valamely fekete arcz színü vagy éppen néger népet kellessék érteni, magától értetik. A görög Aethiop mint szintén az örmény Szievorti névszó e helyütt csupán betü szerinti értelmezései levén az eredeti Chus név szónak, melyek előbb az örményországi felföldön és Araxene teren lakott Saka és rokon fajú Magyar-Scythákra, azok kivándorlása után pedig

⁹⁶⁾ János pátriárcha A Pakraduni királyok kora.

a) Buxtorf, de Cabri. Basileae anno 1660.

⁹⁷⁾ Mechitár, a névszótárban — Kósiánk szó alatt.

b) Abul-Pharagii Historia Dynastiarum. p. 314.

c) Strabo, de Situ Orbis. L. II.

d) Plinius, Hist. Nat. L. VI. c. 13.

a helyeikbe lépett örmény faju népségekre ruháztattak, a nélkül azonban, hogy a mondott tájakon lakott magyar vagy örmény ajku népek arczzsinének jellemzésére vonatkoznának.

II. F e j e z e t.

Sákok.

Chorenei Mózes: Cyrus és Araxes öszszefolyásánál fekszik Sakasene ⁹⁸⁾.

Byzanti Faust: Hadat viselt Musel az Albanokkal és viszszafooglalta tőlük: Udi, Sakasen és Cholt tartományokat meg a Kartman völgyet, a Cyrus vizét rendelvén, mint volt annak előtte is, határszélül a két ország Armenia és Albania közt ⁹⁹⁾.

Sakasen, Sákoktól lakott helyet, tartományt jelent. A Görögök és Rómaiak azt Sacassene *a)* Sacassini *b)* Sacassani *c)* Sacastene és Sacapini *d)* néven jelölik és Sák Scytháktól akképp nevezettnék állitják. Sacae — mond Strabo — tales invasiones faciebant, quales olim Cimmerii ac Trieres, interdum longinquas interdum propinquas nam et Bactrianam occupavere et optimam Armeniae regionem adepti sunt, quae ab ipsis postea Sacasene est appellata *e)*.

Postea est Sacastene quae et Albaniae et Cyro flumini finitima est, deinde Gogarene *f)*.

⁹⁸⁾ Mos. Chorenensis editionis Whistonianae pag. 364.

⁹⁹⁾ Faustus Byzantinus. Örmények történetei, 14 f. 210 l.

a) Strabo. L. XI.

b) Plinius, Hist. naturalis. L. VI. C. XI.

c) Ptolomaeus Cosmographiae. L. V. c. 13.

d) Isidori Characeni Stathmi Parthici.

e) Strabo. L. XI.

f) Idem ibidem.

Postea Sacastene Sacarum Scytharum regio dehinc Barta civitas. Isidorus Characenus *a*).

His Medi adjuncti erant, deinde Parthi et Sacae . . . his proximi Albani et Sacasinae. Arrianus *b*).

Siciliai Diodor kezdetben Örményországban Araxes vizénél lakottaknak és onnan egyfelől északra Kaukaziában Tanais vizéig, másfelől keletre Indiáig elterjedteknek mondja, mi a jelen munka két első részében felhozott történeti tényekkel és felfejtett s alább előadandó nézeteinkel bámulatosán egyez, és azokra nem kis világot derít; ide tartozó érdekes helye a következő: „De Scythis habitantibus finitimam Indis regionem ex parte dicendum. Hi enim primo parvam regionem possidebant, deinde paulatim per vires et virtutem aucti regiones quidem multas subegerant, gentem vero ipsam Scythicam in magnum imperium gloriamque sublimarunt. Primo ergo juxta Araxem fluvium pauci omnino habitarunt, nacti postea regem bellicosum et militari virtute praecipuum regionem adquisiverunt, montanam quidem usque ad Caucasum, campestram vero usque ad Oceanum et Maeotida paludem aliaque loca ad Tanaim usque flumen, versis autem ad alteram partem armis potentia sua extensi sunt usque ad Nilum Aegypti, redactisque multis et magnis nationibus hic intermediis in potestatem, protenderunt imperium Scythicum illic quidem ad Orientis Oceanum, hinc autem ad Mare Caspium, aucta enim est valde haec natio, habuitque reges memoria dignos a quibus quidem partim Sacae, partim Massagetae cognominati sunt, aliqui autem Arimaspi *c*).

Plinius a Sákokat hajdan Aramaeus néven nevezetteknek mondja: „Ultra sunt Scytharum populi, Persae illos Sa-

a) Stathmi Parthici.

b) Arrianus, de Expeditione Alexandri. L. III. C. XI.

c) Diodori Siculi Bibliotheca. L. II.

cas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos a), mi ismét armeniai eredetre mutat, Armenia hajdan a Keletiektől sőt magok az Örményektől is széltiben Aramaeának neveztetvén b).

Strabo a Sakokat Örményországban jövevényeknek tartja, abban mindazáltal egyez Diodorral, hogy Armenia Sacassene tartományát a Sákok nyugat-ázsiai lakhelye középpontjául tekintti, honnan rabló kalandjaikat a szomszéd Cappadocia és Pontus rovására üzték. Egy hasonló hadjárat alkalmával — írja Strabo — történt, hogy midőn a nyert gazdag zsákmányon vigan osztoznának, a véletlenül reájok ütött Perzsáktól egy lábíg felkonczoltattak. Zelában Kis-Örményországban, hol e történt, a Perzsák Diána tiszteletére roppant templomot emeltek és Saca vagy Sacaea nevezet alatt évenként tartandó ünnepet rendeltek c).

Figyelmet érdemel itt még azon Strabo által felhozott körülmény, miszerint mind Pontus-, mind pedig Cappadociában, a hol tudniillik a Sakok megfordultak, egy-egy Comana

a) Plinii Hist. naturalis. L. VI.

b) Bochart, Phaleg L. II. c. 5.

c) Sacae optimam Armeniae regionem adepti sunt, quae ab ipsis postea Sacassene est appellata, atque usque ad Cappadoces processerunt eos praesertim, qui ad Euxinos vergunt, quos Ponticos vocant, sed cum ex spoliis festa celebrarent, Persarum imperatores eos noctu adorti funditus delevēre, ac petram quamdam in campo sitam in montis figuram exaggerantes muro circumdederunt, atque Anaitidis et Sociorum Deorum Amani et Amandati, qui sunt Persarum numina, constructo delubro, annua ibi solennia instituere nomine Sacaea, quae ab iis qui Zela habitant adhuc celebrantur, sic enim locum eum vocant. Nam id oppidum magna ex parte eorum est, qui sacri servi appellantur . . . atque ubicunque Deae hujus (Anaitidis) templum est Sacaeorum festa celebrantur. Positis enim die ac nocte Bacchanalibus viri simul ac mulieres eousque potant, donec stupore comprehendantur. Strabo. L. XI.

nevü város létezett, hol hasonló templom és hasonló Sacaea ünnepély hirdette a késő maradéknak a Sakokon nyert győzelmet a).

Minden körülményeket egybe véve, kétséget nem szenved, miképp a Comana nevezet kapcsolatban áll a Kun vagy Cumanus magyar néptörzs névvel és a Sakkal egy jelentésü.

- a) Zeletica regio Zela urbem super aggere Semiramidis conditam habet, in ea templum est Anaitidis, quae ab Armeniis colitur. Hoc in loco sacra cum sanctimonia maxima celebrantur et jus iurandum de rebus maximis hic fit, sacrorum servorum multitudo et honores sacerdotum ab regibus facti eundem ritum habent, quem supra (in Comana Ponti et Cappadociae) memoravimus. . . . Nam reges olim Zela non ut civitatem sed ut Persicorum deorum templum colebant, et sacerdos rerum omnium potestatem habebat. Habitabatur a multitudine sacrorum servorum et a sacerdote potestatem maximam habente. . . . Non enim pauca haec urbs possidebat. Pompeius multas ei provincias adjecerat . . . Posteriores Romanorum duces ex Comanis in partes divisas alia sacerdotibus Comanorum dederunt alia sacerdoti Zelorum.

In Antitauro convalles sunt profundae in quibus sita sunt Comana, civitas memoratu digna et Bellonae (Anaitidis Persicae) fanum, quod illi (Cappadoces) Comana vocant. Ea civitas clarissima est maximamque numine afflatorum sacrorum servorum multitudinem habet. Eam Cataones incolunt, qui quamquam regi subditi sunt, parent tamen sacerdoti, qui fani et sacrorum servorum magna ex parte dominus est, qui tempore quo nos peregrinati sumus supra sex millia erant, viri simul ac mulieres. Fano regio adjacet non parva cujus fructum ac proventum sacerdos accipit. In honore secundus est in Cappadocia post regem, urbem Sarus amnis interfuit.

Ultra Pharnacaeam sunt Comana Pontica eodem nomine quo majoris Cappadociae Comana, et eidem deae consecrata et inde aedificii exemplum sumtum et fere simili ritu utuntur et sacrorum et divinationum et cultus erga sacerdotes et iis maxime, quae ante reges fiebant, quando bis in anno in festis quae deae exitus appellantur. Sacerdos diadema gestabat et secundus erat in honore post regem . . . Comana hominibus abundat, insigne Armeniorum emporium, conveniunt eo ad deae festa. Strabo L. XII.

A Sacaea ünnepnek Strabotól adott értelmezése nézetem szerint helyesebb a Bocharténál ki azt a persa schach szótól származtatja *a*).

Kis-Örményország Zela városát Byzanti István, Artemidorus nyomán más néven Sakeának hivottnak állítja. Ζῆλα, τόπος Ἀρμενίας ἢ Ἀρτέμιδι Σάκεα λεγομένη *b*). Ezen kívül még számos Sak, Saki, Sake és Sako nevű helység létezett Észak-Örményországban. Orbeli István Gogarene tartományban Saki és Sako helység *c*), Giragosz Siuniban Sake meg Sako hely és család nevekről emlékeznek *d*). Sabir vidék egyik völgye ma is Sákok völgyének neveztetik *e*).

III. Fejezet.

Dahok. Massageták.

Dahokról Örményországban számos emlegetéseket találunk mind honi, mind idegen írókban. Nagy-Örményország 15 tartományainak egyike, mely a Phasis forrásánál meg a Pariadra bércek hegyhatárain és völgyein Colchisig terül el, a legrégebb idők óta Daha, Dahask és Daik nevet viselt és Dahoktól lakatott. Chorenei a Dahok földének következő le-

a) Schach Persis regem sonat, unde Sacaea festum cujus apud Athenaeum meminit Ctesias in Persicis. . . . Dio Chrysostomus Sacearum festum nominat, et eo festo scribit solere unum e vincitis morti addictis in sella regis collocari, et ornari veste regia, fierique ei potestatem delicate et molliter vivendi, regiisque pellicibus per eos dies utendi. . . . Itaque propter ludicram illam regum imaginem Sacea vel Saceorum id est Regum festum vocabant a Persico Schach quod regem significare diximus. Bochart Phaleg. L. II. C. XX.

b) Stephanus Byzantinus de Urbibus in voce Ζῆλα.

c) Historia Orbelensis. c. 5.

d) Indsidsian. Örményország régiségei. p. 533.

e) Mostani Örményország leírása. p. 108.

írását adja. A Dahok tartományát határozzák: keletről Gogarene, nyugatról Eker (Colchis), északról Iberia, délről Ararad földje; nevezetesebb városai: Aszgara, Dampur és Erachani erőd; a mondottakon kívül vannak még nagy számu megvívhatlan várai és erődített helyei ¹⁰⁰⁾.

Mar-Ibas-Katina, miután Valarsacesnek Örményország első Arsacida királyának, Cappadocia, Pontus és Colchis tartományokban táborozását és azok meghódítását leirta előadását ekképp folytatja: A hadjáratot e szerint szerencsésen bevégezvén és Masaca (Caesarea) tájain, ugy szinte Pontus és Colchis népeinél mindenket kellőleg elrendezvén, Valarsaces visszatérő útjában megállapodott a Dahok vidékén Barchar (Pariadra) hegy aljában, mert a hely kies fekvését rendkívül megkedvelvén, magának ott, birodalma északi részeiben tartzkodása esetére nyári lakot építtetett, a sűrű erdővel ellátott, csermelyek és patakoktól gazdagon öntözött térnek és hegynek egy részét pedig békerítettvén vadas kertet állított ¹⁰¹⁾.

Pharbi Lázár a Dahokat hasonlólag Pariadra hegyláncz lakóinak és a Colchisi felföldet bíró Chaldaeusok vagy Chalybesek szomszédinak lenni erősíti. A Persákkal viaskodó örmény sereg segítségére siető csapatok vezérei megtudván, hogy a határozó ütközetből elkéstek, a Dahok földre vonultak és a Barchar (Pariadra) bérczeknek éppen a Chaldaeusok határszélénél fekvő megvívhatlan vár erősségeibe menekültek ¹⁰²⁾.

A Dahoknak természettől erődített tartománya hajdan általában Örményország fővédhelyének tekintetett, a természet művéhez hozzájárulván az emberi ész és kéz, a Pariadra bérczek meredek sziklái és hozzáférhetlen szirtok fellegeket

¹⁰⁰⁾ Chorenei Mechtár szótárában. „Daik“ szó alatt.

¹⁰¹⁾ Mar-Ibas-Katina. Choreneinél a 2 k. 6 f.

¹⁰²⁾ Pharbi Lázár. Örmények és Persák közt folyt vallási háboru.

érő csúcsai erődökkel és őrhelyekkel ellátva egy megvívhatlan erődítményi rendszert képeztek, mire nézve Chorenei azt várak és erődítmények vidékének nevezi, hol Armenia királyai és nagyjai közveszély idején nem egyszer találtak barátságos menedéket ¹⁰³⁾).

Xenophon Anabasisában a Dáhokat Taochi néven nevezi, a többiben ő is mint szinte egyéb görög és római írók, kik róluk emlékeznek, lakhelyeikre nézve az Örményekkel egyeznek.

A Dahokra vonatkozó nevezetesebb helyeiket itt adjuk:

Xenophon: „Addidit Armenius regionem proximam esse Chalybum, simul viam quae illuc duceret indicat. Post haec castris septimis ad Phasim amnem perveniunt. Hinc castris alteris decem parasangas procedunt, quo tempore conantibus ipsis in planitiem descendere, Chalybes et Taochi et Phasiani occurrunt. Post haec ad Taochos pergunt. Hic vero commeatus deficiebat. Nam Taochi munitis in locis habitant, χωρία γὰρ ὄκουν ἰσχυρὰ οἱ Τάχοι in quem commeatum omnem comportaverant a).

Diodorus Siculus. Diebus septem ibidem commorati inde pervenerunt ad Phasim fluvium, ubi rursus quatuor diebus commorati transierunt in regionem Dacorum (Dahorum) et Phasianorum b).

Stephanus Byzantinus Τάχοι, ἔθνος ἐνδοτέρῳ τοῦ Πόντου, καὶ ἡ χώρα αὐτοῦ, τοὺτους τινὲς Τάους καλοῦσιν c).

Ammianus Marcellinus. „His (Ponticis) regionibus Dahae confines sunt, acerrimi omnium bellatores et Chalybes per quos erutum et domitum est primitus ferrum d).

¹⁰³⁾ Chorenei. 3 k. 44.

a) Xenophon Anabasis L. IV. c. 6.

b) Diodorus Siculus Bibliothecae L. XIV.

c) Stephanus Byzantinus de urbibus in voce Τάχοι.

d) Ammianus. Historiae. L. XX.

Appianus: Aderat ei (Antiocho magno) et alia multitudo funditorum sagittariorum ... ex variis gentibus. Phrygum Lydorum ... alii quoque equites sagittarii Dahae Mysi etc. a).

Solinus. Ejus orae, quae aestivo orienti adjacet, Chalybes et Dahae et Albani in ora agentes b).

A közép-ázsiai név szerint Ochus és Oxus viz melléki Dahok régi hagyomány szerint, melyre Strabo hivatkozik, a Maeotis tó feletti Dáhoktól vették eredetöket, mivel pedig Maeotis taván túl északra Dahok nem léteztek, aligha kétségbe jöhet, miképp a nagy Arszak ősei, kik a parthus birodalmat alkották Örményország Dáhainak ivadéki voltak. Tradunt Parnos Daas esse ex Dais profectos qui ultra Maeotim habitant, sed non valde constat esse Daas ullos ex Scythis qui ultra Maeotim sunt, ab iis ortum Arsacem putant c).

Az idézett sorokban feltaláljuk egyszersmind a lánczszemet, mely a kelet-ázsiai Dahokat a nyugotiakkal egy népé öszszeköti, mi a jelen tárgyra nézve annál nagyobb fontossággal bír, mivel ugyancsak Strabo az Oxus melléki Sakkokat Armenia hason nevű népével, Sicilii Diodor viszont az Indiával határos sak és massageta népeket az örmény Araxes mellékiekkel, az imént idézett helyen végre Strabo a belázsiai Dáhokat az armeniaiakkal azonosítván, s régi hagyomány nyomán amazokat ezek ivadékinak és gyarmatának vallván; a két rendbeli, bel- tudniillik és kül-ázsiai hason nevű scytha népeket egyfelől azon egy fajú és eredetű népcsaláddá olvasztják, másfelől pedig be lévén bizonyítva a Saca, Daha, Massageta nevű scytha törzseknek a Chus-Hun Magyarokkai eredeti' egysége, önkényt következik, miként azon daha és rokon népek, kik emléküket Örményország szá-

a) Appianus de bello Syriaco.

b) Solinus apud Salmasium. Cap. XV.

c) Strabo, de Situ Orbis, L. XI.

mos nép és helység neveiben fenhagyták, és kik az előadottak szerint a benső-ázsiaiaknak őseleik, valóságos őstörzsökös Magyarok voltak.

Massagetákról az örmény történetírók, kiknek nyomdokit követjük, már nem mint Armenia kebelében, hanem annak tágas értelemben vett határszéleinél az örmény felsőség alatt álló Iberia és Albania szomszédságában a Kaukázus hegység torkolatiban lakottakról emlékeznek, mire nézt mi róluk a kaukázusi magyar népek sorában jelen könyv második részében emlékeztünk. Herodot és Sicilii Diodor azonban tanusítják, hogy a Massageták kezdetben a rokon fajú törzsekkel Araxes vizénél tanyáztak.

Herodotus ait: Scythas qui Asiam incolunt quum a Massagetis bello vexarentur Araxe transmisso in Cimmeriam abiisse a).

Diodorus Siculus. Primo ergo juxta Araxem fluvium pauci omnino habitarunt. . . . Aucta est dein valde haec natio, habuitque reges memoria dignos a quibus quidem partim Sacae partim Massagetae cognominati sunt b).

IV. Fejezet.

Sabirok. Abarok. Pacinaciták.

A közép-ázsiai Magyarok Sabartočasphali neve hihető közös eredetű a kaukáziai Hunok egyik számos felekezetének Sabir melléknevével és egy hason nevű közhonra emlékeztet.

Armenia északi vidékeit tartván a Magyarok eredeti szülőföldének, hivek eddig követett rendszerünkhöz, vonjuk kérdőre az örmény írókat, és lássuk, ismernek-e ők Örményországban Sabir földet vagy népet. Valamint egyéb hozzájuk

a) Herodotus Historiarum. L. IV,

b) Diodorus Siculus, Bibliothecae, L. II.

intézett kérdésekben, úgy ebben sem hagynak ők cserben bennünket. Felső-Armeniában észak-nyugat végesucsánál egyfelől Cappadocia és Kis-Armeniánál, másfelől Colchis és a Dahok földével határos terjedelmes egy vidéket állítván előnkbe, mely a legrégibb idők óta Sabir, Sapir néven neveztetik, halljuk tudósításaikat.

Sabir vidék Felső-Örményországban a Dahok határszélein hason nevű várossal és helységgel ¹⁰⁴⁾.

András, Izsák tanítványa, Sabir kerületbe vonult, és a Sabir hegység szikláinak egyik barlangjában hét évig lakott ¹⁰⁵⁾.

Sabir kerület határos a Dáhok földével ¹⁰⁶⁾.

Sabir kerület sajátja volt a hatalmas Pakradita nemzetiségnek, tanúsítja ezt Chorenein kívül Byzanti Faust midőn írja: Valarsacesnek nőül adá (Manuel fővezér) Sabir föld urának leányát a Pakradita nemzetségből ¹⁰⁷⁾.

Kurken Sabir földre vonult ¹⁰⁸⁾.

Hordhatnék fel még több írói helyeket annak bémagyozására, miként Felső-Armeniában Sabir nevű vidék valósággal létezett, hanem szükségtelennek tartom, főképp miután bizonyos, miszerint a kérdéses vidék vagy kerület Sabir nevét mai napig megtartotta, azon csekély kiejtési különbséggel, hogy ma Ésbér vagy Ispér néven jön elő az örmény földirókban. Sabir más néven Isbér Erzerumtól észak-nyugotnak esik, a Phasis vize öntözi, a kerület hosszúsága mintegy két napi járó föld — mond Indsidsian Új-Armenia leírásában.

Isbér vagy Sabir erősített hely hason nevű kerületnek fővárosa ¹⁰⁹⁾.

¹⁰⁴⁾ Mechtár, a Névstótarban Sabir szó alatt.

¹⁰⁵⁾ Vartan, Örményország földiratában.

¹⁰⁶⁾ Vartan Földiratában. Sabir.

¹⁰⁷⁾ Byzanti Faust Örmények története.

¹⁰⁸⁾ Arzeruni Tamás.

¹⁰⁹⁾ Indsidsian, Örményország leírása.

Az idézett örmény földíró e felett még azon reánk nézve fontos környülállásról értesít, hogy Sabir várost és kerületet a helység lakói, valamint szintén a Törökök és Arabok felváltva, hol Isbér, hol „Hunut“ névvel illetik; mely szó azon kívül, hogy már magában a Hunokra, kapcsolatban pedig a Sabir melléknévvel a Sabir-Hunokra útál, eszünkbe juttatja egyszersmind, hogy a diospolisi feliratokban, Egyiptomban Sesostris előtt élt, Ramses királytól meghódított népek sorában a Hunok „Unut és Unna“ néven jönnek elő. „Dann ein siebentes Volk Unut . . . der sechste Unnu *a*). A persepolisi ékiratokban az Örmények, Cappadoxok, Sapardok és Hunok úgy jelennek meg mint szomszéd népek. Darius Hystaspes rex populorum bonorum posui. Hi adorationem igni, mihi tributa attulere: Armenia, Cappadocia, Sapardia, Hunae *b*). Sapardia nem más, mint az örmény felföld Sabir vidéke. Herodot annak lakóit Saspír és Sapír néven említi, ide tartozó helyei a következők: Decima septima portio haec: Matienis et Saspiribus etc. Alordii et Saspíres eodem quo Colchi ornatu militabant *c*).

Super hos (Persas) ad ventum Aquilonem habitant Medi, super Medos Sapires, super Sapires Colchi ad Septemtrionale pertingentes mare, in quod influit flumen Phasis *d*).

Quae supra Persas sunt et Medos et Sapires et Colchos ad Auroram versus et Solem orientem, hinc mari Rubro alluuntur, Aquilonem versus a mari Caspio et flumine Araxe, qui contra Solem orientem fluit *e*).

Byzanti István tanúsítja, miként: Sabir, Sapír és Saspír

a) Fejér Georgii aborigines et incunabula Magyarorum. p. 34.

b) Idem, ibidem. p. 32.

c) Herodotus Historiarum. L. VII.

d) Herodot. L. IV.

e) Idem. L. IV.

csupán szókiejtési különbözőségek, valósággal pedig azon egy népet jelentenek.

Σάπειρες ἔθνος ἐν τῇ μεσογειᾷ τῆς Ποντικῆς οἱ νῦν διὰ τοῦ β λεγόμενοι Σάβειρες.

Βέχειρ, ἔθνος Σκυδικόν, ὡς Σάπειρ, ἡ μετὰ τοῦ σ Σάσπειρ *a*).

Strabo és Constantín a kérdéselt vidéket Syspiritidesnek nevezik: Auri metalla — mond az első — in Syspiritide effodiuntur apud Cambale ad quae Alexander Memnonem cum militibus misit sed ab indigenis celatum est *b*).

Syspiris Minoris Armeniae provincia in confiniis Colchorum *c*).

Sabir kerületnek hason nevű városát Diodor Sibár-nak mondja és Colchisban helyezi „Regia Colchorum Sibar *d*).

Cicerónál az Siphara néven jön elő *e*). A város, mint mondtam, ma is létezik Bajburt török kormányzóságban és Isbir meg Hunut néven ismeretes.

Az ily különféle alakokban előforduló, de egyező fővénásoknál fogva félreismerhetlen Sabir vidék és város Felső-Örményországban, mely a Hunut melléknevet mind maig megtartotta, nem ok nélkül a Sabir-Magyarok és Sabir-Kunok szülőföldéül tekinthető, a honnan azok a történetírást megelőzőt korban Kelet- és Észak-Ázsiába elágaztak.

Az Avarok vagy Abarok nevöket Örményországban „Abaraner“ helység nevében örökitették meg, melyről többi közt Abarani Mechtár örmény író emlékezik, midőn magát Nachitsevan kerület Abaraner helységből származottnak mondja ¹¹⁰).

a) Stephanus Byzantinus de Urbibus in voce Σάπειρες et Βέχειρ.

b) Strabo de Situ Orbis L. XI.

c) Constantinus Porphyrogenitus Thematum. L. VIII.

d) Diodorus Siculus Historiarum. L. IV.

e) Cicero. Epistola ad Atticum.

¹¹⁰) Indsidsian, Ó-Örményország. p. 508.

Pomponius Mela Armeniában Ibaranokat, Byzanti István és Suidas Obarenokat, Ptolomaeus végre Obordenokat ismert illető helyeiket itt adjuk:

Ubi nostra maria tractus excedit, Mantiani, Ibarani et notiora jam nomina Amardi, Armenii *a*).

Obareni pars Armeniae adiacens Cyro fluvio, qui Euphratem ex parallelo habet. Eorum vero et Quadratus Parthicorum L. VII meminit. Prope Cyrum fluvium Obarenitae et Oteni habitant, qui sunt Armeniae magna pars *b*).

Regiones Septemtrionales incipientibus ab occasu Basilissena, Hobordena *c*).

Kétséget nem szenved, miképp: Obareni, Ibareni, Abarani és Obordeni nevek alatt Abarok rejlenek, kik a Dáhnoknak egyik felekezetét képezték és hihető együtt laktak Armeniában. Ex Dais alii Aparni, írja Strabo.

A Pacinaciták Constantin tudósítása szerint hajdan Cangar mellék nevezetel illetettek, mely név náluk erőt és nemességet jelent. Pacinacitae autem qui Cangar olim cognominabantur, (nam hoc nomen Cangar apud ipsos nobilitatem ac fortitudinem significat) *d*).

Nagy Örményország Gogarene tartományának egy kerülete, mely a Georgiát Örményországtól elválasztó bércek tövében fekszik Cangarnak neveztetik, abban hason nevű hegy és város létezik.

Már akár a Pacinaciták, mint nyelvöken Constantin szerint erőt és nemességet jelentőt, magok adták a Cangar nevet az érintett helységnek, akár az azelőtt meglevőt magoknak tulajdonították, nekem, kinek czélom nem egyéb, mint meg-

a) Pomponius Mela. L. I.

b) Stephanus Byzantinus sub voce Ὀβάρηνοι.

c) Ptolomaeus in situ Armeniae.

d) Constantinus Porphyrogeneta de adm. Imperii L. 4. c. 40.

mutatni, miszerint a magyar ajku néptörzsek jelen és hajdankori nevei Örményország északi tájain nagyrészt felfelalhatók és lakhelyeik kijelölhetők, mind egy, itt közlöm az írói helyeket.

Chusar, ki Sarai ivadéka vala, öröklé a setét hegységet, mely Cangarnak mondatik ¹¹¹⁾.

Az örmény hadak a georgiai király segítségére siettek, és táborba szállottak a Cangarok földén ¹¹²⁾.

Cangar, Gogarene tartomány kerülete, Nagy-Örményországban, hason nevü várossal és hegységgel ¹¹³⁾.

V. Fejezet.

Hunok. Madscharok.

A nemzeti hagyományok hű tolmácsai a régi krónikák fennen hirdetik, hogy a Magyarok ősapái Hunor és Mogor kezdetben Heviláth földén laktak, ugy de Heviláth, a mint azt a tudós Calmet megmutatta Colchis és Örményországban jelesen Phasis vizénél meg Tigris és Euphrates forrásinál feküdt a). Itt kell tehát Hunor és Mogor szülőföldét nyomoznunk, és e részben éppen nincsen miért felakadnunk az említett hagyományok eme szavain: „Hevilath quae nunc Persida dicitur“, minthogy Örményország a persa világbirodalom virágzása korszakában; melyre a hagyomány idézett szavai kétségkívül vonatkoznak, persa felsőség alatt állott és annál fogva tágas értelemben Persiának mondathatott. Tudva levő dolog továbbá, hogy a magas hajdankorban a családapák és nemzetségtőnők emlékezete rendesen az általuk

¹¹¹⁾ Chorenei Mózes, Örmények történetei. 2 k. 8 f.

¹¹²⁾ Pharbi Lázár.

¹¹³⁾ Mechitár a Névészótárban, Cangar szó alatt.

a) Calmet Commentarii in Genesim. C. II.

lakott földnek, vagy az általuk és maradékaik által épített városok neveikre történt elnevezésével örököltetett meg.

Szemügyre véve a mondottakat, és örmény kútfolk vezérfényénél Hunor és Mogor nyomai után kutatva, szemünkbe tűnik legelőbb is Hunoracerta város Nagy-Örményország Otene tartományában az Albanok határszéleinél, mely a Hunor nevet a legtisztábban vizszaadja. Hunoracerta tudniillik a szó legegyszerűbb értelmezése szerint anynyit jelent örmény nyelven, mint Hunor műve, Hunor építménye, Hunor városa, a certa végzet az örményben szinte mint a *κτίσμα* a görögben művet, alkotmányt, építményt, gyarmatot, várost egyaránt jelentvén, Örményországban több „certa“ végzetű városokat találunk ugymint: Carchathiocerta, Semiramocerta, Eryantocerta, Tigranocerta sat., melyek alkotói neveit hordozzák, névszerint az utóbb nevezettről Plutarch így ír: „Tigranes relictis Tigranocertis grandi urbe, quam condiderat ipse“ *a*); hasonlóan értelmezik az örmény certa vagy kerta szót Byzantius és Hesychius Cellariusnál a következőekben: *Nominis Tigranocerta adpellationem declarat Byzantius Chorographus quod sit τῇ Παρθυαίων φωνῇ Τίγρανούπολις*, Parthorum lingua Tigranopolis, sed an a Parthis vox altera sit nescio certius Hesychius *κέρτα πόλις ὑπὸ Ἀρμενίων*, kerta urbs sub Armeniis, seu potius kerta Armeniis urbs est, imo et Syris kerta karta, unde etiam Carthago a Tyriis nominata est in Africa *b*).

Hunoracertáról emlékeznek többek közt Chorenei: Szi-szág nemzetsége öröklé Albania rónáját és annak hegyalját Araxes vizétől Hunoracerta erősített városig ¹¹⁴).

a) Plutarchus in Lucullo.

b) Cellarii Geographiae antiquae L. III. C. XI.

¹¹⁴) Chorenei, 2 k. 8 f.

Chusar öröklé a Cangar hegységet . . . és a Czor földet Hunoracerta városig . . . ¹¹⁵⁾.

János, örmény pátriárcha Első Szembat hódításairól szólván „birodalmát — úgy mond — észak-kelet felől Karin (Erzerum) városig és a Coraxokig, Cyrus vize mellékén Tiflisig, Udi tartományban pedig Hunoracerta, Dusz és Samkor városokig terjeszté ¹¹⁶⁾.

Mechitar. Hunoracerta erősített város Nagy-Örményország Udi tartományában ¹¹⁷⁾.

A nubiai földirő Hunoracertat Hanua néven említi: In Armenia — mond ő — duo sunt fluvii magni nominis nempe fluvius Rhos et fluvius Kor (id est Araxes et Cyrus) qui magnus est et naviger. Oritur prope montem (Caucasum) et excurrit ad Tiflis indeque tendens ad fines Hanua et Samcun (Samcor) confluit cum flumine Rhos et exit in mare Chozar, similiter flumen Rhos est magnum valde, egreditur ex partibus Armeniae interioris e Calicala a).

Maga Udi tartomány több tekintetben figyelmet érdemel, Udiban esik Sacassene a Sakok földé, ugyan ott laktak az Abarok vagy Oborenok, e helyütt ismét Hunor városát találjuk Udiban, mind anynyi bizonyítványit annak, hogy e tartomány az ős előidőben magyar ajku Scytháktól lakatott, innen van, hogy Plinius az Udinokat Scytháknak mondja: Ab introitu dextra mucronem ipsum faucium (maris Caspii) tenent Udini Scytharum populus dein per oram Albani b).

Hunor alkotta Hunoracerta városra és Otene Hun népsegeire meg a Sabir-Hunokra vonatkoznak kétségkívül a Karnaki palota nagy becsű és jelentőségű feliratai, mint szinte

¹¹⁵⁾ Chorenei.

¹¹⁶⁾ János pátriárcha, Örmények története.

¹¹⁷⁾ Mechitár a Szótárban.

a) Bochart Phaleg. L. III. C. XIII.

b) Plinii Historiae naturalis. L. VI.

a persepólisi ékalaku feliratok; az elsőre nézve tisztelt olvasóimat útasítom a több versen idézett eme munkához: Georgii Fejér *aborigines et incunabula Magyarorum* p. 31, a másodikat ugyancsak az említett könyvből írom ki: „Darius Hystaspes rex populorum bonorum posui. Hi adorationem igni mihi tributa attulere: Choana, Media, Babylon, Arbela, Assyria, Gutrata, Armenia, Cappadocia, Sapardia, Hunae a).

Már egyebükt megmondottam, miként Sapardia, mely az utóbbi feliratban, a Hunok, Örmények és Cappadoxokkal kapcsolatban adatik, Felső-Örményország Sabir nevű kerülete, mely a Sabir-Hunok nevét ugyanazon Hunut alakban tartotta meg mind maig, melyen azok a karnaki palota felirataiban jelöltetnek. Sabir — mond Indsidsian — más néven Hunut, a mi tekintve az idők több mint három ezer évi távolságát, valójában bámulatra méltó. Ezen egyetlen példa eléggé tanúsítja, mint képes régi és jelen Örményország föld, nép és történet ismerete fellebbenteni a setét fátyolt, mely a világ legrégibb historiai emlékeit fedi és mint tud világító sugarakat vetni vissza az elővilág népei és történeteire.

Örményország végre a sajátképpi Magyar vagy keletiek kiejtése szerint Madschar nevezetét viszhangzó emlékekben sem szűkölködik, tanuja ennek Madschar völgy és Madschar helység, melyek nevöket minden bizonynyal nem a vak véletlennek, hanem az ős előkorban egykor ott lakott Magyaroknak köszönhetik, mit főleg az elsőről annál bátrabban állíthatni, mivel az az Araxes bal partján következőleg Észak-Armeniában Hunor város és Sacassene kerület közelében esett. Emlékezik felöle Orbeli István „Libarit fia Darzaidisch a csalakói kolostornak egy szőlőt ajándékozott a Madscharok völgyében“ ¹¹⁸⁾.

a) Georgii Fejér *Aborigines et Incunabula Magyarorum*. p. 31.

¹¹⁸⁾ Orbeli István.

Madschart Indsidsian földiratában azon helységek közé sorolja, melyekről a honi írók megemlékeznek ugyan, de a tartományt vagy kerületet, melyben feküdtek ki nem jelölik, ily határozatlanul szól Madscharról név szerint Mezopei Tamás mondván „A Madscharok falujában csupán egy házból tiz embert hurezoltak fogságba“¹¹⁹⁾, hihető, miképp a Theophylactustól említett magyar bérce és őrizet, τὸ προύριον τῶν Ματζαρῶν, melyet Dankovszky Media Atropatene tartományában, Hammer pedig Masius bérce vidékein keres, nem más, mint a felhozott Madschar falu, támogatja nézetemet azon körülállás, hogy Theophylact a Magyarok őrizetét Bajudaes közelében helyezi és a VII-ik században a Persákkal folytatott véres háboruk alkalmával a Görögöktől kijavított-nak mondja. „Heraclius per idem tempus rursus in Persidem se inferebat. . . . Theodorus et Andreas Mazarorum oppidulum vetustate ruinosum instaurant, quod a Bajudaes non procul distabat“^{a)}, már pedig tudjuk, miként Örményország volt a görög és persa koczódás főtárgya, és hogy a Görögök minden erőlködéseik mellett Örményországnak csak is északi részében tudták huzamosabb ideig magokat fentartani, itt kellett tehát az általuk védelmi állapotba helyezett Mazar kis váradnak is léteznie a mai Bajburt hajdan Pajbért vár közelében, melyet Theophylactus elferdített alakban Bajudaesnek nevez.

Vége Ptolomaeus Tigris forrásánál Mazara várost ismert: In reliqua et australiori parte (Armeniae) inter Euphratem et Tigridis fontes Entetene, atque sub ea Thospitis, civitates, Legerda, Mazara, Thospia, Colchis, Siavara, Arsamosata^{b)}.

¹¹⁹⁾ Mezopei Tamás.

a) Theophylactus Simocatta. Hist. L. VIII.

b) Ptolomaei Cosmographiae. L. V.

Találunk még az előadottakon kívül Örményországban magyar ajku népekre, névszerint Parthusok, Basilok és Bulgárokra vonatkozó emlékeket, de a melyek felhordásával, mivel későbbi korból származnak és annál fogva célunkra nem tartoznak, ez úttal nem foglalkozunk.

Mintán a magyar néptörzsöknek őselőkori lakhelyeit és eredeti szülőföldét az általok Armeniában hagyott emlékek nyomán, a menynyire egy ily, évezerek setét fátyola borította kérdésben lehetséges vala, kifürkésztük; helyén leend úgy vélem a szülőfölddel szoros kapcsolatban álló azon kérdéshez bár mi röviden hozzászólni. Noë melyik fiától származtak a Magyarok?

A Chus, Kuschita, Chusaeus nevezet, melylyel az Oxus körüli Hun-Magyarok nem csak az Örmények, hanem a Persák és Chinaiaiktól is illetetnek, és melylyel Armenia Araxes folyója mellékén számos magyar emlékek csoportozata között viszont találkozunk, Chus vagy Kus ősapára fordítja figyelmünket; már hogy ezen Chus a szent iratokból ismeretes Cham fia vagy ivadékinak egyike lett legyen, adatok hiánya miatt meghatározni nem lehet, valamint azt sem lehet tudni, miképp és mikor jutottak a Magyarok a keletiektől rájuk ruházott Chus névhez, anynyi mindazáltal bizonyos, miszerint az ő világnak nem egy népe vagy országa viselt hajdan Chus nevet, nem is jelent az mindenkor Aethiopot, feketét, négert *a*).

Egyébiránt a Magyaroknak Chus, Cham fiától származásának kedveznek némiképp a nemzeti hagyományok. Thüroczi évkönyveinek homlokán olvassuk: „Hunc Nemroth (qui fuit Chus qui fuit Cham) quidam volunt Hunnorum sive Hungarorum fuisse Protoparentem, nam in uno dictorum voluminum positum est, quod Nemroth gigas post linguarum confusionem in terra Evilath quae nunc Persida vocatur intras-

a) Bochart, Phaleg. L. IV. c. 2.

set et ibi ex conjuge sua Enech vocitata, duos generasset filios quorum alter Hunor alter vero Magor denominati extitissent, a quibus universi Hunni Magorique nomen et genus traxissent. . . . Idem — Almus qui fuit Ugek, qui fuit Ed, qui fuit Chaba, qui fuit Hunor, qui fuit Nemroth, qui fuit Chus“ *a*).

Másfelől ugyanazon hagyományok a Magyart Magog Japhet fiától származtatják. „In altero autem voluminum praedictorum subditur quod Honor et Magor patres Hunnorum sive Hungarorum non fuissent filii Nemroth qui fuit Chus . . . tum ex eo quod ipse Nemroth nunquam juxta fluvium Tannaim habitasset, tum vero quia, ut supra dictum est, quod a Magog filio Japhet descendissent Scythae. Nam subditur ibidem, ergo inquit ut sacra scriptura et sancti doctores dicunt, Hungari descendunt a Magog filio Japhet, qui post diluvium anno 58 prout S. Sigilbertus Episcopus Antiochenus in Chronico orientalium nationum refert introivit in terram Evilath et ex conjuge sua Enech genuit Hunor et Magor supra dictos a quibus Hunni et Magyari generati et denominati fuissent *a*). Et primus rex Scythiae fuit Magog filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cujus etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Attila . . . Longo autem post tempore de progenie ejusdem regis Magog descendit Ugek pater Almi ducis a quo reges et duces Hungariae originem duxerunt“ *b*).

Magogot a Scythák atyjának vallják továbbá Flavius József *c*), Zonaras *d*) és más történetírók és szentírás-magyarázók. A Scythia névnek határozatlan jelentése miatt abból, hogy Magog a Scythák ősapjának mondatik, még nem lehet

a) Thuróczi, *Chronica Hungarorum*. P. I. c. 2.

b) Anonymi *Belae regis notarii*. c. 1.

c) Josephi Flavii *antiquitatum Judaicarum*. L. I. C. VII.

d) Zonaras *Annalium* T. I, p. 3, .

a Magyaroknak Magogtói származására következtetni, vannak azonban némely adatok, melyek azt velünk csakugyan gyaníttatják, ilyenek a többek közt: hogy a Gog és Magog neveket, melyek a szentiratokban együtt és hihető azon egy nép jelölésére jönnek elő a Magyaroktól egykor lakott tájakon némely helység neveiben örökítve találjuk, például: Gog nevét Armenia Gogarene tartománya a) Magog nevét Coele-syria Hierapolis városa nevében, mely a Syrusoktól Magognak neveztetik b).

A legrégibb hagyományok illetén elágazása mellett, melylyel a Magyarokat hol Chamtól Chus és Nemrothon, hol Japhettől részint Magog- részint Thogormán keresztül vezetik le, Noë melyik fiától vették légyen eredetöket a Magyarok, meghatározni teljes lehetetlen. Deseritzky úgy látszik a két fővéleményt egyeztetni szándékozott midőn így irt: „Cae-terum (quum intererit) adstruere enitemur Hunnos Magores-que, gentem robustissimam et populosissimam partim ex Japhet per Magog partim ex Cham per Chus tum vero Nemrothum fuisse propagatam et in unum coaluisse“ c), s való-jában ezen egyeztető nézetet elfogadva könnyű volna egy-felől a Magyarok Chus és Aramaeus nevének okát adni; mint szintén a magyar nyelvnek nem anynyira egyes szavak-ban, mint annak belső alkotásában, szerkezetében és ragasz-tékok használatában a héber és atyafias nyelvekkel szembe-tűnő hasonlatosságát d), másfelől pedig hangkiejtés és szavak-

a) Postea est Sacassene quae et Albaniae et Cyro flumiui finitima est deinde Gogarene. Strabo. L. XI.

b) Nunc interiora dicantur. Coele habet Apamiam, Marsya amne divisam a Nazirenorum Tetrarchia. Bombycem quae alio nomine Hierapolis vocatur Syris vero Magog. Plinii Histor. natural. L. V.

c) Desericii de initiis et majoribus Hungarorum. L. XI. C. VII.

d) Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit. Révai, elaboratio Gram. Hung.

ban azoktól lényeges különbözését és inkább a zend-ariai nyelvekhez közelítését megmagyarázni. A magyar nemzet e szerint Cham és Japhettől származva a Chamiták és Japhetiták között mintegy közvetítőt és átmenetet képezne.

De legyen bár miként, származtak legyen a Magyarok Cham vagy Japhettől, vagy a mi valószínűbb mind kettőtől, annyira az előadottakból minden esetre világos, miként kezdetben Észak-Örményországban névszerint Araxes és Cyrus folyói körül és Phasis forrásánál laktak. Már hogy mikor és miért hagyták el ezen eredeti lakföldüket, teljességgel nem tudhatni, a történetírás erről mélyen hallgatván, minden esetre azonban a legkorábbi időkben kellett ezen költözésnek történni, mivel a menyynyire az örmény írók nyomán csak felhatolhatni a magas régiségbe, ezen tájakon a magyar népnek csupán neveire, emlékeire, szóval hült helyeire akadhatni, a Dahok, Sabirok, Sakok, Abarok, szintugy: Sacassene, Hunoracerta, Madschar völgy és helység lakói, kikről fennebb emlékeztünk, Örményország évkönyveiben mint őstörzsökös örmény fajú népségek jelennek meg, kik tehát kétségkívül a historiai emlékezetet meghaladott századokban az érintett tájakról, mi okból nem tudhatni, kitakarodott Magyaroknak lakhelyeit elfoglalva és azokon megtelepedve, a helységek korábbi neveit megtartották, mire nézt nagyon kétes, ha az e vidékeken seregével keresztülvonult Xenophon Dahain, kiket ő Taochiknak nevez, Herodot Sapirain a diospolisi és persepolti feliratokban eléjövő Sapardian, Hunokon sat. hason nevű magyar ajku népségeket, vagy helyeikbe lépett, de nevöket megtartott Örményeket kellessék értenünk, és pedig annál kétesebb, minél bizonyosabb, hogy Strabo, Byzanti István, Ammian és Solin korában, kik e tájakon, mint maga helyén láttuk, daha, saca, sapir, abar sat. népségeket helyeznek, már nem magyar, hanem örmény ily nevű törzsökök népesi-

tették egész Örményország tárgyalt vidékeit; tanusítja azt az örmény írók egyeteme, de megvallja Byzanti István, ki az Obarenok és Otenokat nyilván örmény nemzet kiegészítő részeinek lenni állítja: περί δὲ Κύρον ποταμὸν Ὀβάρηνοι τὲ Ὀτῆνοι νέμονται μέγα μὴρὸς Ἀρμενίας ὄντες *a*).

Nagy-Örményországnak tudniillik tizenöt nagy tartománya számos kerületekre úgy nevezett stratégiák-, hadak- vagy satrapiákra oszlott, melyek külön nemzetség-fejektől apáról fiura szálló öröklési joggal biratván és igazgattatván, szintanynyi önálló, egymástól független és csak közveszély idején erejüket egymással és a királylyal egyesítő államokat képeztek. Innen van, hogy ily egyes hadak és törzsek néha nagyobb hirre és hatalomra kapva, az örmény ország és nemzet belszerkezetével és viszonyaival kevésbbé ismeretes külföldiektől külön nevü és fajú népségeknek tartattak, mint például a Sophenok, kik a Rómaiak idejében nagy szerepet játszottak. Plinius ezen hadak számát százhúszra teszi: „Dividitur Armenia (quod certum est) in praefecturas quas στρατηγίαις vocant, quasdam ex iis vel singula regna quondam, barbaris nominibus centumviginti *b*).

Az Örmények, ha Strabonak hiszünk, a második században Kr. előtt, Nagy Antiochus idejében, az ettől elpártolt Artaxia és Zariadra vezéreik alatt, szomszédaiktól hol egy, hol más tartományt elfoglalván, hatalmukat, nyelvöket és nemzetiségöket minden oldalról oly nagy sikerrel terjesztették, hogy Strabo kitétele szerint, valamenynyien azon egy (örmény) nyelvet beszéllelének, ezt tanusító érdekes sorai eképp hangzanak: „Tradunt Armeniam cum prius parva esset ab Artaxia et Zariadra auctam, qui Magni Antiochi imperatores fuere, quo superato alter Sophenae et Amisenae et

a) Stephanus Byzantinus de urbibus in voce Ὀτῆνε.

b) Plinius Historiae natur. L. VI. C. X.

Adamantidi et quibusdam aliis, alter regioni quae circa Artaxata est imperantes, multum coaluere et vicinis loca plurima abstulerunt. Medis Caspianam et Phaunitem et Basoropedam, Iberibus circum montanam Pacadri regionem et Chorzenam et Gogarenam trans Cyrum, Chalybum gentibus et Mossynaecis Parenetam et Xerxenam quae Armeniae Minori conterminae vel ejus partes sunt. Cataonibus Acilisenam et regionem quae circa Antitaurum est, Syris vero Tamonitam ut omnes unius linguae essent *a*).

A Magyaroknak Örményországból való kiköltözését az örmény hatalom és nemzetiség terjedtének imént érintett korszakára már csak azon oknál fogva sem tehetjük, mivel ugyancsak Strabo értesítése szerint Artaxias és utóda Tigranes osztályrészébe jutott Cyrus és Araxes közti föld, ekkor már kiválólág Örményországnak hivatott, következésképp jóval előbb és a történetírást megelőzőtt idők óta Örményektől lakatott. E genere Artaxiae — mond Strabo — fuit Tigranes is, qui eam habuit, quae proprie Armenia est appellata. Ea Medis, Albanis et Iberibus contigua erat usque in Colchidem et Cappadociam quae juxta Euxinum est *b*).

Mar-Ibas-Katina a kérdéses tartományokat úgy adja elő, mint kezdettől örmény ajku törzsektől lakottakat, elismeri mindazáltal, hogy a legkorábbi századokban Örményország határin belől számos idegen ajku népségek tanyáztak, kik az Örményeket háborgatták s kiktől csak is Aram fejedelemnek sikerült birodalmát megtisztítani. Aram harczias és emelkedett szellemü uralkodó levén, honát és nemzetét nem csak megszabadította idegen iga alól, hanem e felett birodalma határait minden oldalról kitágította, több népeket és tartományokat meghódított és győzedelmei által oly nagy hirre és

a) Strabo de situ orbis. L. XI.

b) Idem ibidem.

névre kapott, hogy a fennevezett író tanutétele szerint az Armenia körül lakó népek Aram nevéől neveznék el az Örményeket; a Görögök Ἀρμενία, Persák és Assyriusok Armnik néven ¹²⁰⁾).

Aram hódító hadjáratai közül itt csak egyet emelek ki, mely kapcsolatban áll a fenforgó kérdéssel és arra némi fényt képes deríteni: „Ninusnak Assyrián és Ninivén uralkodása előtt néhány évvel történt, hogy Aram nem tűrhetvén tovább az idegen népek dúlásait, melyeket országa végszéli tartományaiban elkövetnek vala, mintegy ötvenezerre menő, nagyrészt önkényt vállalkozó, nyíllal és dsidával felfegyverzett, bátor és lelkes ifjakkból álló seregét országa délkeleti részeit a Chusok módjára tüzzel-vassal pusztító és két egész évig bitortlott Meűsok és dőlyfös vezérők, Nikari-Mades ellen vezeté; kiket a mondott tájakon fellelvén, hajnalhasadta előtt megtámadott és szétvert, a gyűlevész sokaságot semmivé tette, magát az elfogott Nikari Madest, győzelme jeléül és mások elrettentésére, Armavir várfalának egyik tornyán vaskaróra húzatta, országát pedig Zarasb hegyig elfoglalta és birta Ninus Assyria és Ninive királya uralkodása koráig ¹²¹⁾).

Mar-Ibas-Katina a következő cikkben elbeszéli Aramnak bizonyos Barsam-on nyert győzedelmét, meg Paeapus Chalia, Cappadocia és Pontus ura elleni hadjáratát, Masaca *a*) utóbb Caesarea városa alkotását, az örmény hatalom és nemzetiségnek a mondott tájakon terjedését és szilárdulását; Kis-Armenia és a byzanti írókból ismeretes prima, secunda,

¹²⁰⁾ Mar-Ibas-Katina Chorenei Mózesnél. 1. k. 12. f.

¹²¹⁾ Chorenei. 1. k. 13. f.

a) Tiberius jussit maximam in Cappadocia civitatem appellari suo nomine, quae Caesarea dicitur cum Mazaca antea vocaretur. Eutropius in Tiberio.

tertia és quarta Armenia alakulását, stb. de a mik czélomra nem tartoznak.

A fennidézett sorokban kettőt találok, mire olvasóimat figyelmeztetni kívánom. Először: hogy a Medusok dúlásait a Chusokéihoz hasonlítja az író; Chusok módjára — mond — tüzzel, vassal pusztították az ország keleti részeit; hihető, miképp a birodalmát minden oldalról kitágított és idegen népektől megtisztított országhódító, Aram, legelőbb is a dúlásaikról elhírhedt Chusokat támadta meg Észak-Armeniában, és csak azután, hogy azokat az országból kiűzte, fordította győzedelmes fegyvereit a Medusok, Cappadoxok és Pontusiak ellen, legalább ez idő óta Észak-Örményországot az örmény birodalom alkotó és kiegészítő részének lenni, sőt még az északiabb Iberiát és Albaniát is örmény főhatóság alatt állottnak találjuk.

Második, mi az előadott cikkben figyelmet érdemel, az: hogy Aram a legyőzött Medusok országát Zarasb hegyéig elfoglalta és Ninus országlása koráig birta; Zarasb hegységről, a Medusok határinál, emlékezik Zebios örmény író nagybecsű történeti iratában. Zariasp hegységről pedig és folyóról ír Plinius és Strabo. Kis-Arzsak birodalmát kelet felől a Medusok országa és Zarasb-hegység határozta ¹²²⁾).

Zarasbnak neveztetett hajdan Oxus vizének nyugoti ága, melynél a hasonnevű Zarasb, utóbb Bactra és Balch város feküdt.

Bactra quorum oppidum Zariaspa quod postea Bactrum a flumine adpellatum est a).

Urbes (Bactriani) habuerunt Bactra quae et Zariaspa dicitur per quam flumen ejusdem nominis defluens emittit in Oxum b).

¹²²⁾ Zebios historiája. 12. l.

a) Plinius Historiae naturalis L. VI. C. XIV.

b) Strabo de situ Orbis L. XI.

Aram hódító roppant birodalmának határait az előadottak szerint északról Kaukázus bércei, délkeletről pedig Zarasb hegy, vagy Zariasp folyó képezték, mi a jelen munkában felfejtett nézeteinkkel bámulatosan egyez, mivel éppen az ily széles értelemben vett örmény birodalom határszéleinél egyfelől Kaukaziában, másfelől az Oxus melléki tartományokban találjuk a magyar ajku népeket, kik hihető, Aram fegyverei páratlan szerencsájének engedve, vagy azok sulyától nyomatva hagyák el eredeti honjukat, s valójában a népek történetében azon szinte példa nélküli jelenség, melynél fogva az eredeti honából felkerekedett magyar faj, két szinte egyenlő ágra szakadt, és egymástól egészen különböző irányban; egyike útját északnak véve, a Kaukázus bércei hozzáférhetlen hegy-völgyeibe vonult; másika pedig, több száz mértföldnyi távolságra, az Oxus vize körüli tájékokra menekült, nem is lehetett egyéb, mint egy hatalmas karral közbevágott, azt egymástól elszakasztott és útját két ellenkező irányban venni kényszerített külellenek műve. Ugyana történt tudniillik ekkor a Magyarokkal Armeniában, mi szinte másfél ezred évvel később Lebediásban a Pacinacitáktól szenvedett megveretésök után. „*Turcorum exercitu per Pacinacitas devicto, atque in partes diviso, earum una quidem versus orientem partem Persiae incoluit; alia autem versus occidentem migravit etc.*” írja Constantin ¹⁾).

Egyetlen ellenvetés, mit előgördíthetni, volna, hogy Aram hódításairól és általában az örmény hatalomnak valaha oly magas fokra emelkedtéről, a mint azt Mar-Ibas-Katina nyomdokai után rajzoltuk, a történetírók mitsem mondanak; de a mi önkényt elenyészik, ha elgondoljuk: miszerint a setét hajdan ama századaiban, a népek életében sok, felette sok tör-

¹⁾ Constantinus Porphyrogeneta de administr. imperii Cap. 38.

ténhetett, miről a jelen legnagyobb részt görög és római, több tekintetben hiányos kútfőkből meritett történetírás mit sem tud, de a mi mindamellett egy, hona és nemzete viselt dolgai leírásával foglalkozó írótól előadva hitelt érdemel.

Strabo, a régi világ egyik legnevezetesebb föld- és történetírója, ki Amasiában, Cappadocia városában élt és írt, következőképpen a szomszéd Örményországot jól ismerte, az egykori örmény hatalomról dicsérettel emlékezik, s nem kételkedik az Örményeket a Medusok és Babyloniaiak mellé sorolni, sőt némi tekintetben azok felébe emelni. Mint a kik ezen első rangu nagyhatalmasságokkal hatalomban versenyeztek, sőt azoknak a parthus világbirodalomba olvadásuk után is magokat fentartották, ide tartozó érdekes sorai ekképp hangzanak: *Ad occidentem est Adiabena et Mesopotamia, maxima Adiabena pars planities est, ea praesertim quae pertinet ad Babylonium, quamquam proprium principem habeat, nonnunquam Armeniae adhaerescit. Nam Medi, Armenii ac Babylonii praeter omnes alias gentes quae hic sunt ita erant ab initio constituti, ut se invicem adorarentur, ut cuique opportunum videbatur, rursum conciliarentur, quod usque ad Parthorum imperium permansit. Medis itaque atque Babyloniis Parthi imperant, Armeniis autem nunquam. Invasiones quidem factae sunt, omnino autem capti nunquam, imo Tigranes (ut in rebus Armeniacis dictum est) fortiter restitit. L. XVI.*

Parthusok.

I.

A Parthusok, kik Nagy Sándor halála után lerázván a Syro-Macedonok igáját, urai lettek fél Ázsiának és a rómaival nagyság- és hatalomban versenyző birodalmat alkottak, 150-dik évben a keresztény számlálás előtt, az Örményeknek az Arsacidákban egy dynastiát adtak, mely az V-ik század (428) elejéig uralkodott Örményországban. Ezen időszak a történetírás korában esvén, a Parthusokról sokkal több és világosabb adatokkal szolgálhatunk a magyar régiségek kutatóinak, mint a daha, saca, massageta és más, a historiai idők előtt Örményországban lakott hun-magyar Scythákról. A nevezett népek csak némely helység és nemzetiség nevekben örökitették meg emléküket Örményországban; a Parthusok emlékeivel ellenben tele Örményország, telvék nemzetünk évkönyvei, történetíróink egész sorát adják az örmény-parthus Arsacida királyoknak; ugyanazt teszik némi szakadazottsággal a görög és római történetírók. Az Arsacidák hozták rendbe és szervezték újból a már évezreddel az előtt a hatalmas Babyloniak, Assyrok és Medusok korában fennállott, de Macedo Sándor hódításai és főképp utódainak folytonos viszálykodásai miatt zavarba jött és több királyok közt feloszlott örmény birodalmat. Ők adtak a nemzetnek, az akkori idők és uralkodók fogalmai szerint alkotmányt; az Arsacidák korában tértek az Örmények a keresztény hitre, alattok nyert lendületet az örmény irodalom; ők tették le alapját azon polgárosodásnak, miveltségnek és hatalomnak,

melynek Örményország azon kora századokban örvendett; szóval ők voltak alkotói azon polgári és egyházi intézményeknek, melyek, daczára azon sokféle viszontagságoknak, melyeken az örmény nemzet honában és azon kívül keresztül ment; részben maig is fenmaradtak, melyekhez a nemzet híven és vallásos kegyelettel ragaszkodik. Arsacida volt a nagy Tigranes, Arsacida Örményország nagy apostola, Sz. Ger-gely; Arsacida Szent Izsák pátriárcha, ki a szentírás fordítása által az örmény nyelv szabályait örök időkre megállította, kinek idejében arany korát érte és élte az örmény irodalom.

II.

A Parthusok eredete és lakhelyei körüli több évi fáradságos nyomozásaimnak eredményét előadtam könyvem első részében, hol számos történelmi adatokat hordtam fel annak bém bizonyítására: miszerint a Parthusok és a Parthusokkal rokon scytha törzsek voltak a nagyszámu és különböző ajku és nemzetiségű Scythák közül azok, kikben a Hun-magyarok őseit kell keresnünk, kimondotta ezt előttem rég a magyar régiség bűvárok atyja, Horváth István; csak kár, hogy nagyobb készületű munkáját bé nem végezhetette, mert a mit állításának bém bizonyítására: „Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből“ czimű értekezésében felhoz, kielégítőnek nem mondhatni. A görög és latin nyelvre fordított nemzeti nevek hason jelentéséből, szószármaztatásból és szokások hasonlatosságából a különböző nevű népek eredeti egységére vont következtetések; ugyszintén a középkori íróknak tanutételei csak úgy és akkor nyomnak bizonyítólag a kritika mérlegében, ha nem hiányzanak más elsőrendű érvek, a népek eredeti egységének bém bizonyítására. Ilyenek: a) A nyelv

emlékek, b) közös név, c) hiteles írók tanutételei, d) történeti események és lakhelyek azonsága a).

III.

A nyelvek rokonsága a népek eredeti rokonságának fő és legbizonyosabb ismertető jele, viseltek légyen azok különböző időben és különböző népeknél egymástól bármennyire különböző neveket, és laktak légyen a föld kerektség bármely szögletében. *Linguarum cognatio cognationis gentium praecipuum et certissimum argumentum est.* Jóllehet, azonban a nyelv minden népnek legdrágább nemzeti kincse és legelidegenithetlenebb sajátja; mindazáltal nem egy népet mutat fel a történelem, melynek más volt nyelve hajdan, más most; következőleg eredeti nyelvét idegennel felcserélte; így, hogy egykor a magyar fajhoz számított népek sorából hozzak példát: a Bolgárok ma a szláv nyelvnek egy dialectusát beszélik és a szláv népesaládhoz számíttatnak, holott egykor, míg tudniillik Kaukaziában laktak, valóságos Magyarok

- a) Legkevésbé támaszkodhatni ebben a tekintetben a görög írókra, ismeretes az önkényszerű eljárás, melylyel az idegen, szerintök barbar népek, helységek és személyek neveit megváltoztatták s elferdítették; keveset törődtek azzal: miképp nevezi magát saját nyelvén valamely nép, legcsekélyebb környülállás, életmód, fegyvernem, viselet elegendő ok volt azoknak elnevezésére, természetesen görög nyelven vagy görögösített alakban; mi által iszonyu zavart idéztek elő a régi világ népeinek történelmében. Mi miatt Flavius József ekképp panaszkodik: „*Porro gentium quaedam adhuc servant derivatam a suis conditoribus appellationem, quaedam etiam mutaverunt... Graecis potissimum talis nomenclaturae autoribus. Hi enim posterioribus saeculis veterem locorum gloriam sibi usurpaverunt, dum gentes nominibus sibi notis insigniunt, tanquam ad suum jus attineret... nomina ista gentium decoris causa in Graecorum formam mutari ad aurium voluptatem. Antiquitatum Judaicarum. L. 1. C. VI. et VII.*”

voltak és a hunmagyar Chazarokéhoz hasonló nyelvet beszéltek. *Lingua Bulgarorum similis est linguae Chazarorum*, írja Fraehn ¹⁾. *Bulgari occidentales seu nigri lingua sua Hungarica seu Magyarica primitiva cum Slavica commutata degenerarunt* — írja Fejér György ²⁾.

A Bolgárok magyar nemzetiségéről örmény és magyar kútfők nyomán értekeztem fennebb munkám második, vagyis kaukáziai részében ³⁾; miért a tisztelt olvasót az ott előadottakra utalva, itt csak azt mondom: hogy a nemzeti nyelvnek hasonló kihalása egy egész néptörzsnél több századok műve és rendkívüli körülmények nyomasztó hatásának szüleménye, akkor is ezen eset csak a miveltség és polgárosodás alsóbb fokán álló népeknél fordul elő, mert miveltség és polgárosodásban előhaladt népeknél, kivált ha a nyelv vallás által megszentesítettik és irodalom által megállapíttatik vagy éppen nem változik, vagy ha igen, csak századok és évezredek lefolyása alatt változik, akkor is a változás már nem érinti többé a nyelv lényegét és belszerkezetét, hanem legfőlebb annak külalakját, formáit, de bármennyire változott a nyelv, külalak, ejtés, hajlítás, szóragok által a nép szájában, ha megmaradt lényege, rá lehet könnyen ismerni az őseredeti nyelvre és a nyelvnél fogva a fajra, melyhez a nép tartozik. Ha sikerült volna körösi Csoma Sándornak Kelet-Ázsiában, vagy Regulynak az Ural körül felfedezni bármi néven nevezett néptörzset, mely a magyar nyelvet hang, modor és kiejtésre nézve a miénktől bármennyire különbözőleg és romlottan beszéli, ki merne annak magyar nemzetisége iránt pillanatig is kételkedni? Ha él az eredeti

¹⁾ Fraehn de Chasaris.

²⁾ Fejér. *Aborigines et Incunabula Magyarorum* p. 121.

³⁾ A Magyarok Kaukaziában. V. fejezet: Bolgárok.

nyelv, minden további kutatás szükségtelen; a nyelv egymaga elegendő lévén a fajnak, melyhez a nép tartozik, felismerésére; ellenben, ha kihalt a nyelv, és még inkább, ha nem csak a nyelv halt ki, hanem kihalt a nép is, mely tárgya vizsgálódásainknak; akkor az általam fennebb előadott minden ismertető jeleknek találkozása és felhordása szükséges, hogy egy rég kihalt nyelvnek és a világtörténelem színteréről letűnt népnek nemzetiségét némi sikerrel meghatározhassuk; mihez természetesen csak hosszas kutatás, a kút-főknek nem annyira olvasása, mint inkább gondos tanulmányozása, a nagy fáradsággal egybegyűjtött mindennemű adatoknak egybevetése, összszehangzó elrendezése és a tárgyra alkalmazása által juthatunk el. Áll ez különösen arra nézve, ki a Parthusok nemzetiségének kifürkészését tűzte tudományos bűvárkodásainak tárgyául.

IV.

Parthus néven nevezett nép és nyelv mai nap nem létezik, ezen nemzetet tehát a föld népei közt hiába keressük Parthus név alatt, miután e néven mind nép, mind nyelv rég kihalt; él azonban kétségkívül mindkettő, csak hogy más s nem Parthus név alatt. Itt már önkényt felmerül a kérdés: a magyar nyelv és nemzet-é az, melyben él a parthus? vagy a mi egyre megyen ki: a magyar fajhoz tortozott-é a hatalmas parthus nemzet? és épp ezen kérdés, melynek megfejtését tűztük ki jelen fejezetben régészeti bűvárlataink tárgyául.

Könynyű volna a kitűzött kérdésnek megoldása, ha volnának nyelv emlékeink a Parthus-Arsacida országoló háznak Örményországban uralkodása korából, de fájdalom! ilyenekkel nem dicsekedhetünk; romban hever, a szó szoros értelmében, az egykori Örményország! a várak és városok rom-

jai közt itt-ott kiálló, vagy a romokból kiásott oszlopok, emlék- és sírkövek sok érdekes historiai tartalmu feliratokat hordanak, láthatók ezeken számtalan, örményeken kívül, syrus, chaldaeus, arab és görög feliratok. Ván, más néven Semiramocerta várerősségnek eleven sziklába vágott szobái és csarnokai telvék Semiramis uralkodására vonatkozó ékalaku feliratokkal; hasonló ékalaku iratok találatnak Manascherta, Artimet, Dariuns (Bajazid) és Pteria városainak romjain *a*).

Görög feliratok találatnak egyebütt is de főképp Kis-Örményországban, mely tartomány az V-dik században Kr. után görög hatalom alá jutott.

Az Arabok uralmát hasonlólag számos feliratok hirdetik egész Armeniában. A parthus Arsacida ház szinte hatszáz évig uralkodott Örményországban, s bámulatos! ezen hoszszu időszak alatt nyelvök és nemzetiségöknek semminemű írott emlékét, semmi nyomát sem hagyták az országban, nem taláttak pénzek, nem építészeti emlékek, melyek parthus feliratot hordanának; holott azon idő óta, hogy az örmény kút-főket magyar történelmi szempontból tanulmányozni kezdettem, kiváló gondot fordítottam mindenkor arra, hogy parthus nyelvemlékeket vagy a nyelv minőségét ismertető hiteles írói adatokat fedezzek fel, e végett hozattam meg a fennebb említett útazási munkákat, melyek az Örményországban talált feliratokat ismertetik, de a főcélra nézve sikertelen volt mindeddig minden fáradságom. Tisztelettel emlékezik a par-

a) Description de l'Asie Mineure L. Arménie p. 130 par Charles Texier.

Chanayazarian Esquisse de l'Histoire de l'Arménie Paris 1856.

Langlois Voyage, dans l'Arménie Mineure et Cilicie Paris 1861.

Most kaptam Konstantinápolyból Csalalian Sergius örmény érseknek útleírását Nagy-Örményországban, mely munka két kötetben megjelent 1853 Tiflisben örmény nyelven, mely több százra menő, azok közt sok historiai érdekű feliratokat tartalmaz.

thus Arsacidákról az ugyancsak korukban keletkezett és legszebb virágzásnak indult örmény irodalom, de nyelvükről mélyen hallgat. Az örmény kútfőkben tudósításokat a parthus nyelvről hiában keresünk, e tekintetben azok teljes bizonytalanságban hagynak minket. Mivel azonban az örmény irodalom kincsei, melyek a szerencsétlen hont és nemzetet oly gyakran ért pusztítások alkalmával nagy részt elvesztek és csak időváltva majd egy hozzáférhetlen sziklabarlang üregeiből, hová azokat tulajdonosa elrejtette, majd a romok mélyéből, majd ismét a kolostorok porlepte könyvtáraiból hozatnak napfényre, nagyon valószínű, hogy idővel sok elveszettnek tartott és sajnosan nélkülözött történelmi munka fog felfedeztetni, vagy, kivált Déli-Örményország romjai közt, hol most az utazás és kutatás a Kurdok rablásai miatt szinte lehetetlen, feliratok fognak találtatni, melyek képesek leend-nek ezen kérdésre mostanig nem ismert fényt deríteni. Így találtatott meg 1850-ben Ecsmiadzin kolostornak örmény kéziratokban gazdag könyvtárában Sebeos történetirónak munkája a VII-ik századból Kr. után és kiadatott Konstantinápolyban 1851-ben. A mi ezen munkát reánk nézve rendkívül becsessé teszi, azon terjedelmes felirat a kereszténység első századából, mely a VII-ik században, tehát az író korában Nisibisben fedeztetett fel Sanatruk király (35—65 Kr. után) palotájának romjai közt, melyet író munkájában felvett. Ezen nagy becsü felirat, többek közt, igen érdekes tudósításokat tartalmaz, az armeniai parthus Arsacida uralkodó háznak eredete felől.

V.

Okát annak, hogy a Parthusok hosszú uralkodásuk alatt Örményországban nyelvemlékeket nem hagytak, feltaláljuk azon körülményben, hogy az Örmények Valarsacest a

nagy Arszák fivérét önkényt választották meg királyokul és magok hítták meg az országba, s nem fegyver erejével hódítottak meg. Nincs adatunk reá a történelemben, hogy a Parthusok kezdetben a királyi ház tagjain kívül nagyobb számmal telepedtek volna Örményországba, menekültek ugyan az Arsacida háznak Persiában és Bactriában országló, de a harmadik században Kr. után hatalomra kapottt persa Sassanidák által trónjuktól megfosztott némely ágai örményországi véreikhez, ezek azonban külön főnemesi családot képeztek ugyan az országban, de külön népséget nem, hanem valamint a király és a királyi háznak tagjai, úgy ők is nyelv és nemzetiségre nézve az örmény nemzetbe tökéletesen beléolvadtak, külön családi vagy parthus nemzeti érdekeket soha sem hajhásztak, hanem azonosították mindenben az örmény nemzet érdekeivel. Innen azon rendkívüli bizodalom és ragaszkodás, melyet az Örmények ezen királyi ház iránt, míg csak fennállott, tanusítottak, mely a historiában szinte példa nélküli; minthogy sem magok az Örmények más házból királyt magoknak nem választottak, sem az örmény fenhatóság felett egymásközt vetélkedő Persáktól és Rómaiaktól mást, mint Arsacidát királyul elfogadni soha sem akartak.

VI.

Oka annak továbbá, hogy parthus nyelvemlékeket nem birunk, az is, hogy az Örmények magok is az V-ik század közepéig, míg tudniillik az örmény hangoknak megfelelő s kiejtésére alkalmas betűk felfedeztettek (a régiek arra elégtelenek lévén) az örmény szóknak leírására közönségesen persa és syrus betűket használtak a), de sőt a dél-nyugoti Asziriával határos tartományokban az isteni szolgálatot is syrus

a) Chorenei Mózes Örmények történetei. 3 k. 52 f.

nyelven végezték *a*). Eumenes örmény királyról írja Polyae-nus, hogy Orontes örmény satrapától syrus betűkkel írott levelet mutatott elő. „Eumenes epistolam protulit Syriacis literis scriptam tamquam ab Armeniae satrapa Oronte“ *b*). A syrus betűknek használata és szokások némi hasonlatossága vezette Strabot azon tévedésbe, hogy az Örményeket a Syrusok és Arabok nyelvrokonainak állítaná. „Armenorum, Syrorum et Arabum gentes multum prae se ferunt cognationis sermone, vita, corporum forma maxime ubi vicini sunt“. Kétséget azonban nem szenved, miképp a diplomaiiai nyelv ugy armeniai mint persiai Arsacidáknál a Nagy Sándor utódai alatt egész Elő-Ázsiában elterjedt görög volt, görög feliratuak mind két rendbeli Arsacida királyoknak mostanig talált pénzei. A két Tigranesnek, Artavasdnak és Erato királynénak pénzei következő feliratot hordanak *c*) ΒΑCΙΑΕΩC ΒΑCΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, ΒΑCΙΑΕΩC ΒΑCΙΑΕΩΝ ΑΡΤΑΒΑCΔΟΥ, ΒΑCΙΑΕΥC ΜΕΓΑC ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗC, ΕΡΑΤΩ ΒΑCΙΑΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΑΦΗ. Ezekhez hasonlók a parthus Arsacida királyok eddig ismert pénzeinek feliratai, görög felirással látta el Chosroes örmény király (313—226 Kr. ut.) azon emlékoszlopot, melyet Kaukaziában állított a Chazar- és Basil-Hunokon nyert győzelme és főurasága jeléül *d*). Görög

a) Les Syriens plus avancés dans la civilisation que les Arméniens leurs maitres, ils les maitrisèrent a leur tour par leur culte, par leur langue et par leur littérature. Leur langue fut celle qu'on employa dès lors en Arménie dans les affaires judiciaires, dans la diplomatie et dans la religion jusqu' au cinquième siècle de l'ère Chrétienne. Chanazarian Histoire de l' Arménie cf. Mois. Choren. L. 4. c. 54.

b) Bochart Phaleg. C. IX. .

c) Katerdsian. Világtörténet. Örmény nyelven megjelent Bécsben 1852. Örmény és parthus Arsacidák. 2 köt. 76 l.

d) Chorenci Mózes, Örmények történetei. 2 k. 66 f.

volt szövege a Sanatruk király palotájának romjai közt talált historiai tartalmu feliratnak is, melyről fennebb emlékeztem *a*). Plutarch írja : hogy Tigranes az általa épített és nevére elnevezett, nagy részt az általa meghódított Syriából és Cappadociából átszállított Görögökkel népesített Tigranocerta városban görög színházat állított és a görög színészeket és tudósokat pártolta *b*).

Appiánban viszont a parthus Orodes és örmény Artavasdes Arsacida királyokról olvassuk : hogy a midőn ezen uralkodók egymással kibékültek, a békeszövetség szilárdítására ejtett menyegzői ünnepélynek növelésére görög szavalatokat és színi előadásokat rendeztek, mert Orodes a görög nyelvet jól értette, Artavasdes pedig éppen költő volt, szindarabokat és egyéb munkákat írt, melyek közül némelyek Appian korában meg voltak *c*).

a) Sebeos. Heraclius kora. I. könyv. 2 l.

b) Erant ea tempestate Tigranocertis plurimi ludorum artifices quos undique Tigranes ad se institutorum spectaculorum causa convocat. His Lucullus ad praeparandos pro parta victoria ludos atque spectacula magnifice usus est. Plutarchus in Lucullo.

Tigranes Cappadocia velut indagine cincta ut nemo posset evadere ad trecenta millia hominum abstraxit in Armeniam et agros eis ad incolendum cum aliis attribuit; ubi primum Armeniae regni diadema sibi imposuit et oppidum Tigranocertam a se denominavit, quasi Graece dicas Tigranopolim. Appianus de bello Mithridatico p. 216.

c) Interea Orodes cum Artabase in gratiam redierat ejus sorore desponsa Pacoro suo filio, moxque secuta sunt convivia et commensationes et multa alia, introducta sunt et Graeca acroamata, nam Orodes nec linguae Graecae rudis erat nec literarum. Artavasdes vero etiam tragoedias scribebat et orationes et historias, quarum nonnullae servantur et hodie. Appianus de bello Parthico.

Ὁ Ἀρτασιδῆς καὶ τραγωδίας ἐποιεῖ καὶ λόγους ἔγραφε καὶ ἱστορίας ὧν ἔνιαι διασώζονται. Plutarchus in Crasso.

VII.

Nem lévén e szerint parthus nyelv- emlékeink, melyekre a parthus nemzetiség kérdésének megoldásában biztosan támaszkodhatnánk, míg ilyenek fognak felfedeztetni: meg kell elégednünk azon szám szerint ugyan kevés, de elsőrendű parthus névszókkal, melyeket könyvem első részében, az V-ik fejezetben taglaltam, a melyeknek magyar értelme tagadhatatlan. Vannak ugyan az örmény nyelvben nagy számmal szók, melyek a megfelelő magyar szókkal hang és értelemben egyeznek; ilyeneket én is I-ső könyvemben száznál többet hordottam fel; ezekről azonban nem lehet mondani, hogy a parthus nyelvből származtak által az örménybe, mivel a parthus nyelv, mint fennebb megmutattam, a Parthus-Arsacidák korában nem használtatott Örményországban.

Ezekről tehát vagy azt kell mondanunk, hogy azonős előkorban, midőn a Parthusok ősei: a Dahák, a Sakák és a többi hunmagyar-scytha néptörzsek szétesztlásuk előtt együtt laktak az örmény felföldön, meg az Araxes és Cyrus folyók mellékén, a magyarból származtak az örménybe, vagy az örményből a magyarba; vagy pedig azt kell mondanunk, hogy azok egy rég kihalt köz-anyanyelvnek maradványai, melynek hihető, a magyar, mint az örmény leánya *a*).

A nagy tudományu Baxter nem kételkedik az örmény nyelvet, melyet nyelvészeti munkáiban nagy sikerrel használt, scytha nyelv dialectusának és az Örményeket Scytháknak nevezni, midőn többek közt ezeket mondja: „Neque multum dubito quin Armenii etiam nomen suum his (Aramaeis, Arimis) debeant, cum vel hodie Scythicae linguae dialecto utantur; ismét alább: Siquidem Armenis qui hodie veteri

a) Lásd e tárgyról munkám III-dik részében a 2. és 3. fejezetet az örményországi Daha és Saca, Hunmagyar-Scytha népekről.

Scytharum lingua loquuntur air est vir...“ Armenii igitur qui et Scytharum propago fuerant *a*).

Az örmény nyelv a keleti nyelvek sorában nem képez külön osztályt, valamint nem képez a magyar sem; hanem bármennyire különböznek is egymástól és eredeti anyanyelveknek tartatnak, uézetem szerint mindkettő az ariai vagy zend nyelv-családhoz tartoznak; valamint a régi persa, medus és sanskrit nyelv is, és azokkal együtt beléolvadnak a tágas értelemben vett nagy indogerman nyelv-családba, mint annak egy külön osztálya. Figyelmet érdemel ugyanis, hogy több francia és örmény nyelvész és régiség kutató, kiknek volt alkalmuk az örmény nyelvet és annak grammatikáját egybevetni a sanscrit, régi persa és egyéb ariai nyelvekkel, szembetünő hasonlatosságot fedeztek fel az örmény és a mondott ariai vagy zend nyelvek közt. Nem is lehet — mond a tudós Katerdsian világtörténelmi munkájában — mutatni az örmény nyelvnek más helyet a nyelvek sorában, mint a zend, pahlavi, régi persa és rokon ariai nyelvek osztályában, mert valamint geographiai tekintetben szomszédok, úgy közel állottak egymáshoz az istenségről véleményben és szokásokban, mindenek felett pedig rokonok nyelvben, miután számtalan első rendű, az emberi nyelv leglényegesebb szavaik az örménynyel közösek, mi által mint testvérek állanak egymás mellett *b*).

a) Baxter, Glossarium Antiquitatum Romanarum, Londini 1781 in voce Arimanes et Arimaspi.

b) Katerdsian Világtörténet 1. kötet 109. lap.

Eugène Boré, francia Armenista, e tárgyról ekképp nyilatkozik: La grammaire Arménienne repose sur les mêmes bases que la grammaire Grecque et a des rapports frappants surtout avec la grammaire Sanscrite etc. Arménie p. 101.

VIII.

Midőn azt mondom, hogy a magvar nyelv az ariai vagy zend nyelv-osztályhoz tartozik, a magyar nyelv és magyar régiségek körüli több évi vizsgálódásaimnak eredményét mondtam ki.

Könyvem első részében megmutattam, hogy a Magyarok egykor az Oxus vize melléki tartományokban laktak; ugyanott megmutattam azt is, hogy a Magyarok régi vallása egyezett a zend népek vallásával. A lakhelyek azonságából, a vallás hasonlatosságából és azon környülállásból, hogy a magyar nyelvnek, egyikével az ariai nyelveknek, tudniillik az örménynyel, melylyel azt összehasonlítottuk, számos közös szavai vannak; joggal következtethetni annak a többi ariai nyelvekkel rokonságára, eredeti egységére.

Saint Martin. „Mémoires sur l'Arménie“ czimű munkájában írja: hogy a Zoroaster vallásának szent könyveiben megőrzött régi hagyományok szerint, a Persák és a többi zend népek Örményország északkeleti részéből vezetik le származásukat. Ezen földrészt Kelet minden népei a legkorábbi idők óta Aran- és Iránnak nevezik. Zoroaster maga Vendidád és Zendavesta könyveiben tisztelettel emlékezik róla, azt szentnek, tisztának és hatalmasnak mondja, e volt az ő szülőföldre és első hely, mely vallását elfogadta, a honnan azt ő tovább Indiáig terjesztette. Végre e volt az első teremtetett és lakott hely a földön, mely hagyomány a mi szentírási hagyományainkkal bámulatosan egyez a).

a) L' Arménie est appellée dans les livres dont nous venons de parler (Zendavesta) Eeriemeno, Zoroastre en parle toujours avec les plus grandes éloges et il la considère comme la contrée la plus importante de toutes celles ou il pouvait établir sa loi, il lui donne les noms de sainte, de pure et de puissante, enfin c'étoit sa patrie et c'étoit le premier pays qui avoit embrassé

Örményországnak épp ezen északkeleti része, hova én kútfoim nyomán a Hun-Magyarok eredeti szülőföldét helyezem, itt volt a hatalmas Sakák földje a Cyrus és Araxes ösztsefolyásánál; Armenia felföldén Euphrat és Tigris forrásinál laktak egykor a Parthusok ősei a Dahák, itt a Sabir-Hunok, szóval itt volt a Chusok földje.

A zend hagyományoknak említett ösztsehangzása Armenia írónak a Hunmagyar Scytháknak eredeti szülőföldére Armeniában és utóbbi lakhelyeire az Oxus viz partmellékén, vonatkozó tudósításaival, a magyar fajnak az ariaival sokkal bensőbb viszonyát árulja el, mint a milyent népeknél csupán lakhely azonsága, vallási elvek és szokások hasonlatossága szoktak előidézni; nézetem szerint a magyar faj ha nem maga sajátképpi főtörzse az ariai nép és nyelv osztálynak, annak kétségtől egyik rokon ága; mire nézt bár mint is törekedjenek némely magyar nyelv- és régiségkutatók, a magyar nyelvet a zsidó és más semita és chamita a), mások

sa religion, aussi il aimoit a en rappeler perpétuellement le souvenir dans ses écrits. Toute la partie orientale de l' Arménie possédée actuellement par les Persans et le Russes porte dans presque tous les ouvrages orientaux modernes le nom d'Aran et celui d'Iran, ce nom que les Persans depuis longtemps donnent a leur patrie est assez frappant. . . . Depuis les diverses traditions qui se trouvent consignées dans les livres sacrés des successeurs de Zoroastre on pourrait conjecturer avec quelque' apparence de raison que la nation Persane tire son origine de l' Arménie du pays de l' Aran. Selon le Vendidad c' est le premier endroit créé sur la terre et le premier lieu habité, tradition qui s'accord d' une manière étonnante avec les récits des livres saints. Saint Martin. Mémoires sur l' Arménie. Tom. 1.

- a) Horváth István: Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből.

Révai. *Elaboratio grammatica Hungarica*; 47 lapján olvassuk: Ab Hebraeis itaque non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit, qualis est inter neptes ortas ab avia ex filiabus diversis.

meg a finn eredetű nyelvekkel hozni kapcsolatba *a)* azt velem felhozott érveikkel elhíttetni nem fogják; de az örmény kútfőkben sem találtam semmit, mi a mondott nézeteknek legkevésbé kedvezne, jöllehet, meghajolva Horváth István nagy tudománya és tekintélye előtt, kutatásaimat kezdetben az általa kijelölt irányban tettem, sőt azok még inkább megértették bennem azon rég táplált meggyőződésemet, hogy a magyar nyelvnek kulcsát csak is az ariai nyelvekben kell keresnünk, ezekben akadunk annak, ha mindjárt távoli, de közös eredetet sejtető rokonaira. Kihalt, való, az ariai nép- és nyelvcsaládnak több tagja, de fenmaradt szerencsére anynyi, és él részint irodalomban, részint a nép ajkán, a menynyi szorgalmas tanulmányozás és kutatás mellett elégséges a magyar nyelvvel vérségének felismerésére.

Él a titokteljes sanskrit nyelv India szent könyveiben, jöllehet a nép, mely azt egykor beszélte, letűnt évezerekkel ezelőtt a világ szinteréről; él mondom, és régisége s irodalmi fontossága által úgy, mint bámulatos egyszerűsége és grammatikájának szabályossága által már rég magára vonta az európai tudósok figyelmét *b)*.

Él a régi Persák és Medusok nyelve, a kevés számra olvadt, de régi vallásukat és nyelveket mind maig híven megőrzött tűzimádó Gueberok ajkán *c)*.

Él a zend nyelv vagy legalább annak egy rokon ága Bactriának és északi Indiának némely hegyi népeinél *d)*.

- a)* Sajnovics. Demonstratio idioma Hungarorum et Laponum idem esse. Hafniae 1770. Ezen véleményben volt Reguly Antal jeles nyelvész és útazó.
- b)* Réső Endre a sanscrit nyelv ismerete. 1837 évi Tudománýtár 1. k.
- c)* Dissertation upon the antiquities of Persepolis by William Price Vol 1. London 1820.
- d)* Bahlen Petri. Commentatio de origine linguae Zendicae e Sanscrita repetenda. Hodiernis adhuc temporibus vigere scimus dialectum Zendicae persimilem in regionibus Bactrianis et Indo flumini vicinis montium tractibus. p. 15.

Price Wilhelm jeles angol nyelvész, ki a persepólisi romokat persa tudósok kíséretében meglátogatta, a rejtélyes ékiratokat, melyekkel borítvák, egybevetvén a pahlavi nyelv- emlékeknek kezénél levő gyűjteményével, meg a kíséretében levő Gueberek nyelvével, azokhoz szavakban és kivált betű- alakokban hasonlóknak találta *a*).

Él végre Ázsia legrégebbi historiai emlékezetű népei egyikének, az Örménynek nyelve és pedig mind régi, gazdag, ma is meglehetősen virágzó irodalmában, mind a több milliókat számláló és egész Elő-Ázsiában elterjedt nemzet ajkán.

IX.

A magyar fajnak hajdan szintugy mint most különböző ágai voltak, melyek különböző neveket viseltek, a magyar névszó, a magyar faj egyik törzsének volt neve, és hihető, miszerint csak Európában vívta ki a többiek felett azon felsőbbiséget, melynél fogva a többi külön nevű törzseket nevének közös használatára birta és magában egyesítette. Miképpen nevezte a Magyar magát Ázsiában a maga nyelvén, és miképpen neveztetett az idegen népektől, historiai titok, melyet felfedezni még eddig senkinek sem sikerült; már pedig míg a régiségkutató tisztában nincs tárgyalt népe hajdankori neve iránt, hasztalan mindaddig minden fáradozása. — A Magyar név a magas régiségben ismeretlen. Mazar görögített alakban a IX-dik században fordul elő Porphyrogeneta Constantin irataiban először oly körülmények közt, melyekből bizton tudhatni, hogy Mazar néven valósággal Magyarat értett *b*). A Hunok a IV-ik században Kr. után merülnek fel a történelem színvonalán. Ammian és Szent Hieronymus elsők,

a) Price William. Journal of the British embassy to Persia. London 1820. Vol. 1.

b) Constantinus Porphyrogeneta de Adm. Imperio. c. 37.

kik a Hunokról emlékeznek *a*). Feltaláljuk ugyan a Magyarokat Ptolomaeusnál Mazorani *b*), Pliniusnál Megari *c*) név alakban, a Hunokat a persepolisi és diospolisi feliratokban Unnu és Hunut néven *d*), melyek a IV-dik században Kr. után sokkal régibb időkből hangzanak ugyan, de mint egyes és összefüggés nélküli adatok nem sokat nyomnak, miután magok is bővebb felvilágosítást egyebünnen várnak és csak más ethno- és geographiai adatok segítségével a hunmagyar névvel hozatnak kapcsolatba.

Nem hatolhatván e szerint a magyar névvel főlebb a IX-dik századnál, a hunnal a IV-diknél Kr. után, micsoda más név fog világítani a történetbuvárnak a régiség magasabb századaiban; melyik név lesz az, melynek vezérfényénél kutatásait a siker némi reményével folytathassa; talán a scytha vagy a parthus!? egyik sem; a scytha tágasabb, a parthus szűkebb értelmű sem hogy a kívánt czélnek megfelellhetne, mert jóllehet áll az: hogy a Magyarok Scythák, de nem áll: hogy minden hajdan scytha néven nevezett nép Hun-Magyar volt, mint ezt munkám első lapjain számos adatokkal bém bizonyítottam; ugy nem különben, jóllehet a Parthusok nézetem szerint is Hun-Magyarok; de azt még sem merem állítani, hogy a Magyarok a sajátképpi Parthusok ivadéki. A Parthusok, mint azt maga helyén *e*) elmondottam és a név maga is tanusítja, a Scytháknak, egyik, attól elvált, elszakadt, elpártolt felekezete voltak, minél fogva a parthus név, már csak e miatt is, nem szolgálhatott általánosan a Hun-Magyar Scythák jelölésére, anynyival is inkább, mivel

a) Ammianus Marcellinus Historiarum. L. XXXI.

Hieronimus in Epistola Fabiolae ad Oceanum.

b) Ptolomaeus Cosmographiae L. VI.

c) Plinius. Historiae naturalis L. VI.

d) Fejér György. Aborigines et incunabula Magyarorum. p. 31.

e) Első Rész: első és második fejezet.

bizonyos, hogy akkor is, midőn hatalmuk tetőpontján állottak a Parthusok, léteztek kívülök számos tőlük egészen független hun-magyar scytha népek az Oxus és Jaxartes folyók közti tartományokban, kik a Parthusokéval nagyság- és hatalomban versenyező birodalmat alkottak, mint ezt munkám első részében historiai hiteles adatokkal támogatva előadtam *a*). Különben is ismeretes, hogy a parthus név, a Parthusokkal a II-dik században Kr. előtt, a Nagy Arszák alatt, emelkedett fel a történelem színvonalára, és arról a III-ik században Kr. után Artaban utolsó parthus Arsacida persa királylyal végképp letűnt, a historia róluk e néven többé nem emlékezik. A byzanti görög, de kivált örmény írók közül pedig, kik a keleti népeket és azok viszonyait igen jól ismerék, eszébe egyiknek sem jutott, az Oxus melléki hatalmas Euthalita Hun-Magyar Scythákat, kik a Parthusok eleste után még pár századig fennállottak, a Parthusokkal felcserélni vagy éppen Parthusoknak nevezni. Azon pár európai, kétes hitelű, költőnek inkább mint történetírónak a X-dik századból, kik a Magyarokat az egykori Parthusokhoz hasonlítva, Parthusoknak nevezték, a kiket Horváth István felhoz *b*), nagy fontosságot nem tulajdoníthatni. Azokat nézetem szerint inkább sejtelmeknek, mint világos adatokon alapuló historiai tudósításoknak mondhatni.

X.

A magyar régiségbuvárok sajnosan nélkülözték a nevet, melynek kalauzolása mellett a magyar nemzet eredetének szentélyébe juthassanak, jól bélátták, miképp a hun-magyar név erre elégtelen, a scytha határozatlan, a parthus korlátozott jelentésű. Hogy ezen hiányt, melynek anynyira érezték

a) Első Rész: első és második fejezet.

b) Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből. 81 lap.

szükségét, kipótolják, különféle hypothesisekhez folyamodtak. Különböző népneveket fogtak fel, melyek a Magyar névszóhoz hang és jelentésre némileg hasonlítottak, vagy a melyekben, néha erőltetett elemzés és magyarázat szerint ily nemű hasonlatosságot véltek létezni. Ezen eljárásnak több példáit találjuk Horváth István értekezésében *a*). Ő a hun-magyar meg a parthus-scytha nevet hasonló értelmezések és magyarázatok által kapcsolatba hozta a Philisteusok meg a Chananeusok és számtalan más ázsiai, afrikai és európai népek nevével, melyek segítségével aztán a félvilágot bébarangolta.

Fejér György indítatva azon csekély hasonlatosságtól, mely a magyar és macron névszó közt alig észre vehető, a Magyarok eleit a pontusi Macronok és szomszéd népekben kereste *b*), Deguignes hasonló indokból a Chinaiak Hiongnouiban *c*), Kis Bálint a Medusok és Örményekben *d*) vélték a Hun-Magyarokat feltalálhatni. Lehet-e aztán csodálkozni? ha ily gyenge alapokra fektetett vizsgálódások kivánt czélra nem vezettek, lehet-e csodálkozni, ha ezen tudós és lelkes férfiak ily kétes szempontokból kiindulva, minden fénypontot nélkülözve, az útjokban itt-ott felmerülő bolygó tüzek által tévútra vezettettek, s végre is az idők és történelem megmérhetlen tengerén hajótörést szenvedtek. A mi egyébiránt tekintve azt, hogy a Magyar, kelet népe, a nevezett tudósok pedig vizsgálódásaikban nyugoti útmutatókat követtek, másképp nem is történhetett. Másképp nevezi magát maga nyelven ma is a Magyar, s másképp neveztetik a szomszéd né-

a) Rajzolatok sat. széltibe mindenütt.

b) Fejér. Aborigines et Incunabula Magyarorum ac Gentium cognatorum populi Pontici. Pontus. Budae 1840.

c) Deguignes. Histoire des Huns. Vide Pray Annales.

d) Kis Bálint. Magyar régiségek.

pektől, így volt ez kétségkívül Ázsiában is. Már ki mondja meg nekünk, miképp nevezte magát a Magyar Ázsiában maga nyelvén, és miképp neveztetett Ázsia népeitől, hanem ha a Magyar maga, vagy a Magyarokkal Ázsiában egykor együtt lakott s vele különféle viszonyban állott szomszéd népek. Miután áll továbbá: hogy a Magyar Scythia, de nem áll, hogy minden Scythia Magyar; ki mondja meg nekünk, melyik volt a Magyar azon számtalan, különböző nevű és nemzetiségű Scythák közül, kiket kivált Nagy Sándor hadjárata után a görög és római írói sereg ismert, ha nem ismét csak a magyar és a keleti irodalom. Jóllehet hiányosan jutottak el mi hozzánk a magyar nemzet ősi régi hagyományai; jóllehet későn írták meg azokat a magyar krónikások, közzétételhez tartozunk nekik mégis, hogy azokat a végenyészettől megmentették, mert így is, a mint azok előttünk állanak, némely útmutatásokat tartalmaznak, melyeket történetbuváraink számba sem vettek, de a melyek egybevetve Constantinnak a Magyarokra vonatkozó tudósításaival, a vizsgálat egyenesen Közép-Ázsiába vezetik, a hol az örmény kútfők világánál tovább kutatva nyomába jutunk a Hun-Magyar Scytháknak, sőt a mi több és a magyar régiségekre nézve kiszámíthatlan fontosságu, feltaláljuk azon nevet, melyet az Örmények, Persák, Chinaiak és minden más ázsiai nemzetek a magyar faj jelölésére hajdan használtak, mely közös neve levén a Magyaroknak keleten, minden magyar ajku népet magában egyesít.

XI.

Könyvem első részében felfejtett és hiteles történelmi adatokkal támogatott nézetem szerint hajdan, míg tudniillik felmerült a történelem színvonalára a IV-dik században Kr. után a hun, a IX-dikben a magyar név, a Görögök és Ró-

maiak a Hun-Magyarokat általában Sakáknak, Daháknak és Massagetáknak nevezték. Ezek voltak a nagy számu Scytha népek közül, kikben a Hun-Magyarok őselei rejlettek.

Az Örmények, kik évezredekken keresztül uralkodó nép voltak Elő-Ázsiában, földrajzi helyzeteknél fogva folytonos öszszeköttetésben állottak egyfelől Ázsia különböző népeivel, másfelől viszont a Görögökkel és a Rómaiakkal, a Hun-Magyarokat mint Armeniában egykor földieiket, Kaukaziában pedig szomszédaitak jóval korábbi időkben ismerték, még pedig mind saját honi Hun-Magyar, mind külföldi s idegen Saca, Daha, Massageta nevökön, és ezen különböző elnevezéseket felváltva, synonym gyanánt, minden eszmezavar nélkül használták a magyar faj különböző ágainak jelelésére.

A név azonban, melylyel az Örmények ugy az öszszes magyar fajnak, mint egyes törzseinek jelölésére legközönségesebben éltek, nem a hun-magyar, vagy egyike a felsorolt scytha neveknek, hanem a chus, chusán, chusita név. A magyar fajnak ezen chusán neve, melylyel a Magyarok az Örményektől, Persáktól, Chinaiaktól és általában Kelet népeitől illettettek, munkámban merül fel először a feledékenység tengeréből, melyben pár ezer évig szunynyadott, a történelem színterére, annak a Magyarokra vonatkozó jelentése ismeretlen volt mostanig, a történetbuvárok, a régészet és nyelvészet kutató tudósoknak figyelmét általában tökéletesen kikerülte.

XII.

Hogy a Magyaroknak ázsiai neve a keleti nyelvekben és irodalomban jártas európai tudósok figyelmét mindeddig kikerülte; okát azon környüállásban találom: hogy mivel az afrikai Aethiopok, Cham fiának Chusnak, kiktől származtak, nevét híven megtartották, s Kelet minden népeitől, a leggré-

gibb idők óta Chusoknak hivatnak *a*), a történetírók nem is sejdítve azt, hogy a keletiek, Chus név alatt nem mindenkor áfrikai Aethiopot, hanem néha egy más, az áfrikai Aethiopotól eredet és nemzetiségre merőben különböző, nem is áfrikai, hanem kelet-ázsiai népet értettek, a Chus névszót, a hol az csak előfordult, minden kivétel nélkül Aethiopra fordították. Hogy a hol a szentírás eredeti szövegében Chus áll, ott a Hetvenek görög fordításában Aethiopot olvasunk, nem szükség említenem *b*), és ez ellen semmi kifogásunk, de igen az ellen, hogy Homer, Herodot, Nonnus Dénezs Kelet-Ázsiában Aethiopokat helyeznek, ott a hol a Chus-Hun-Magyarok laktak, tudniillik értesülvén arról, hogy India határinál a Paropamisus hegy aljában Chus nevű nép tanyázik, és tudván másfelől azt, hogy a Chus a keletieknél általában Aethiopot jelent, a Chus névszót Aethiopra tették át s ekképp szokásuk szerint elgörögösítették *c*).

Egyébiránt a keleti történetírókban gyakran előforduló Chus, Chusan, Chusita névre, Európa tudósai közelebbi időkben nagyobb figyelmet kezdetek fordítani, és nem egy tette már közülök azon észrevételt, miképp a mondott név a keleti írókban nem mindenkor jelent Aethiopot, csak hogy mit jelent, és névszerint hogy a leggyakrabban Hun-Magyart jelent, azt eddig tudtomra senki sem mondotta. Kiepertnek,

a) Chuso nihil detrimenti tempus attulit, Aethiopes enim quibus prae-fuit, nunc quoque tam a se ipsis quam ab Asianis omnibus Chusaei nominantur. Josephus Flavius Antiquitatum Judaicarum L. I. c. 7. cf. Hieronymi Quaest. Hebraicarum in Genesim. Quaest. 20.

b) Geneseos. c. 2. v. 13.

c) Aethiopes qui bifariam divisi sunt ultimi hominum. Alii quidem ad occidentem solem, alii vero ad orientem. Homeri Odyss. I. v. 23—24.

Sexta decima portio haec, Paricani et qui ex Asia sunt Aethiopes. Herodot. L. 3.

Αἰθίοπες τὲ Σάκαι τὲ καὶ ἔθνεα ποικίλα Βακτρῶν. Nonnus Dionys. v. 340.

iskolák számára kiadott régi világ atlasának 42 lapján, a jegyzetben, hol az I-ső Darius persa királynak adózott népeket, a mint azok a persepólisi királyi sírboltok ék alakú felirataiban felsoroltatnak, párvonalba állítja Herodotnak hason tartalmu helyével, a következő érdekes szavakat olvasuk: „Die in Satr. XVII (Herodot) genannten asiatischen Aethioper, gewisz griechische Übersetzung des Kuschiten Namens, und nicht die unbedeutende Völkerschaft der Kossäer sind in den Inschriften (von Persepolis) als Khuschija aufgeführt“ *a*). A mondottakból világos, miként az Aethiop névszó a fenn idézett legrégebbi görög írókban a Chusnak hibás fordítása, azonban Herodot is a kelet-ázsiai Aethiopokat az áfrikaiaktól gondosan megkülönbözteti midőn így ír: „Arsanes quidem Aethiopibus qui sunt trans Aegyptum atque Arabibus praeerat. Ii autem Aethiopes, qui sunt ab ortu solis (nam bifariam militabant) censebantur cum Indis specie nihil admodum a caeteris differentes, sed sono vocis duntaxat atque capillatura. Nam Aethiopes qui ab ortu solis sunt promissos crines, qui ex Africa crispissimos inter omnes homines habent. Aethiopes qui ex Asia sunt pleraque arma, quae Indi gestabant *b*).

XIII.

A Chus névszót Aethiop fordításban feltaláljuk a magyar nemzet ősrégi hagyományaiban is, felmaradt tudniillik a Magyaroknál több századok múlva is azután, hogy Európába jöttek, egykori ázsiai lakhelyöknek a keletiéknél divatos Chus nevének emlékezete; mert a mint mondám fennebb is, hihető, miképp nem a Magyar nevezte magát Chusnak, Chusának, és honát Chus földnek, hanem a Persáktól, Örmények-

a) Kiepert, Atlas der alten Welt. Wien 1854.

b) Herodoti Historiarum. L. VII.

től és a többi keleti népektől neveztetett e néven. Thuróczi, ki a mondott nemzeti hagyományt, több századok múlva aztán, hogy megtelepedtek Pannoniában a Magyarok, írásba tette, nem kételkedett a Chus szót, a szentírás-magyarázók egyhangu értelmezése szerint Aethiopra magyarázni. Már hogy mit akar, vagy mit jelent, a nemzeti ős régi hagyományokat híven viszsztatükröző Thuróczi krónikáiban, ott a hol a Magyarok ázsiai lakhelyeiről van szó, az Aethiop névszó, azt tudtomra soha senki meg nem fejtette, — de nem is sejdítette senki, hogy az legkisebb öszszeköttetésben álljon a Magyarok ázsiai viszonyaival akár földrajzi, akár történelmi tekintetben; azért, midőn tudósaink a kérdéses helyet tárgyalták, az Aethiop szót mint szerintők értelem nélkülit, a melyet csak a vak véletlen csúsztatott bé a hagyomány szövegébe, figyelemre nem méltatták, holott Thuróczinak tökéletesen igaza van, megjegyezve, hogy a magyar faj hajdankori lakhelye Belázsiában nem feküdt a Thuróczi által Aethiopiára fordított Chus föld határinál, hanem a Chus föld maga volt egykori ázsiai honjuk.

XIV.

Thuróczinak többször említett helye ekképp hangzik: „Scythicam regionem unica cingi comprehensione sed in tria regna Bastardiam scilicet Dentiam ac Mogoriam dividi, centumque octo provincias habere. Ab Oriente Scythico regno Juhrianum, post haec Tartiam (Tartariam) tandem Mogoliam jungi, ex plaga aestivo subsolari gentem Corasminam et Aethiopiam quae Minor India vocatur vicinari“ *a)*. Thuróczinak ezen helye, helyreigazítva a keleti kútfők szellemében, és visszahelyezve a Chus szót maga eredeti jogába, melyben azt a magyar nemzet hagyományai kétségkívül több századokon ke-

a) Thuróczi, Chronica Hungarorum, c. 5.

resztül megtartották, de a melyből a divatos Aethiop fordítás által helytelenül kiforgattatott, a vizsgálót a Magyarok eredeti szülőföldre vezeti, tudniillik a Persiával keletről határos és egykor persa hatalom alatt állott Chusok, Chusaeusok, vagy a keletiek kiejtése szerint Chusánok földére. Az idézett hely azonban nem áll magára és elszigetelten a nemzeti hagyományok sorában, mely minket a Magyarok ősi lakhelyeinek nyomozása végett a mondott tájékokra utal. Thuróczi évkönyveinek második fejezetében, miután előadta, hogy bizonyos régi adatok szerint a Magyarok ősapái Hunor és Mogor kezdetben Persiában laktak, hozzá teszi, miképp ezen állítás éppen nem ellenkezik a magyar nemzet történelmi emlékeivel, miután azok szerint is a Magyarok előbb Persiában laktak és azután költöztek a Maeotis tó melléki tájékokra. „Nec priores Hungarorum historiae huic sententiae contradicunt, cum Hungaros primum in Perside tandem in Palude Maeotide commoratos esse tradant“ — és alább megint: „Posteritas Persidem inhabitans regionem statura et colore similis sunt Hunnis, tantummodo differunt parum in loquela sicut Saxones et Thuringi“ a). Ugyancsak a mondott persa végszéli tájékokra vonult Constantin bizonyítása szerint a Magyarok egy része, Pacinacita fajrokonaitól Atelkuzuban szenvedett vereségök után, kikkel a Pannoniában megtelepedett Magyarok azután is sok ideig közlekedtek kalmáraik által. „Turcorum exercitu per Pacinacitas tunc temporis Cangar nominatos devicto, atque in partes diviso, eorum una quidem versus orientem, partem Persiae incoluit“. . . . és ismét . . . „Ad Turcos vero ortum versus in Persidis partibus habitantes, negotiatores suos mittunt etiam nunc ii, qui occidentem incolunt praedicti Turcae, invisuntque illos et responsa saepe ab ipsis per hos accipiunt. Constantin, de Adm. Imperio c. 38.

a) Thuróczi Chronicor. P. I. c. 2.

XV.

Thuróczi Chorasmiáját, melyet az ős hun-magyar hon szomszédságában helyez, vizshangozza krónikáiban Kézai Simon, a mint ezt Kállai Ferencznek, a keleti nyelvek magyar történelmi fontosságáról irt értekezésében olvasom, a hol tárgyalva Thuróczinak és Constantinnak fennebb idézett és a Magyaroknak egykori persiai lakhelyeire vonatkozó helyeit: „Ez nem lehet — mond — koholmány, mert mi célja lehetett volna a krónikairónak a nemzeti köztudomány ellen ilyesmit írni? mi okból írhatta Kézai Simon is, hogy Csaba fiának Edemennek anyja Khovarezmi születés volt (nam mater ejus de Chorasminis orta erat), s mikor a Magyarok másodszor Pannoniába jöttek Edemen is cum maxima familia patris sui et matris introivit. A dologban bizonyosan kellett valaminek lenni, mert ily összehangzás Constantin Porphyrogeneta és a hazai krónikások közt másképp nem is képzelhető a).

Bár mily hiányosak ezen, Ázsiából magával hozott, magyar nemzeti hagyományból Thuróczi és Kézai Simon évkönyveiben fenmaradt őstörténelmi emlékek, én azokra nagy súlyt fektetek; igénytelen nézetem szerint nem egyebek azok, mint megannyi fénypontok, melyek az évezredek homályából átsugárzanak, melyeket a századok hosszu sora elhomályosítani igen, de végképp elenyésztetni nem tudott; hiányzott mostanig a gyúpont, mely ezen vékony sugarakat összegyűjtse és egykori fényökben ragyogtassa; innen van, hogy a magyar régészettuvárok ezen emlékeket, a nyugoti kútfőkből gyűjtött történelmi adataikkal és azok nyomán alkotott különböző rendszereikkel összehangzásba hozni nem tudván, azokat az eredeti szöveg egyenes értelmétől és egymástól eltérő nézeteikhez törekedtek alkalmazni. Jerney p. o. „persiai részek“ alatt a

a) Kállai. A keleti nyelvek magyar történelmi fontossága.

Caspium tenger nyugot parti vidékeket érti, ide vonultak szerinte a Magyarok a Besenyőktől szenvedett vereség után *a*), holott mi sem bizonyosabb annál, hogy a persa birodalom végszéleit annak legvirágzóbb korában is, északról a Kaukasz hegység képezte, melyen túl uralma soha sem terjedt; különben is miután Constantinból tudjuk azt, hogy a Magyarok kezdetben a Volga és Gecch (Jaik) folyók közt laktak, és itt történt végzetszerű öszszecsapások a Pacinacitákkal, melynek következtében két részre szakadtak, azok egyike nyugotnak tartott, másika pedig kelet felé Persia részeibe vonult (*pars altera ad orientem partem Persidis incoluit*) nem látom miképp mondhatni Kuma mellékét Persia részének, miután Kuma vize köztudomás szerint Volgától nyugotnak esik nem pedig keletnek.

XVI.

Világos a mondottakból, hogy a magyar ős előidőkben, a mostanig ismert hun-magyar népnevek segítségével főleg nem hatolhatni a IV-ik századnál Kr. után, a Chus, Chusán, Chusita név pedig, melyet Ázsia népei a magyar fajnak és egyes ágainak jelölésére közönségesen használtak, a tudósok figyelmét mindeddig kikerülte, épp azért csodálkozni nem lehet, hogy magyar történetbuváraink véleményei, a Magyarok őseleit, hajdankori neveit és lakhelyeit illetőleg egymástól elágaznak.

A Chus névszónak Aethiopra történt fordítása, minden előforduló esetben és minden kivétel nélkül, a félreértést még inkább nevelte és a tudósok figyelmét annak még csak gondolatától is elvonta, hogy a Chus, Chusán név, a keleti kútfőkben, a legkisebb öszszeköttetésben álljon a Magyarok

a) Jerney. A Kuma melléki magyar városról. Tudománytár 1843 Januáriusi füzet.

ázsiai multjával, vagy éppen Magyart jelentsen. Mire nézt nem nagyot mondom, és éppen nem kérkedésből mondom, hogy a magyar nemzet eredetére, lakhelyeire és egykori keleti viszonyaira vonatkozó kérdések, melyek a Magyart közvetlen és a legnagyobb mértékben érdeklik, talán örökre megoldatlan maradnak, ha nem sikerül az örmény irodalomnak, magyar történelmi szempontból figyelmes és több oldalú tanulmányozása által, a Chus névszónak eredeti jelentését felfedeznem. Ezen felfedezés, mint történni szokott, a többit maga után vonta, a Chus, Chusán névnek vezérfonalánál ugyanis tovább kutatva, jutottam el a magyar régiségek eddig ismeretlen magasságu regioiba, ennek vezérfényénél ismertem reá a régi világ számtalan különböző ajku és nemzetiségű Scythák közül azokra, kikről hiteles történelmi adatok nyomán teljes historiai bizonyossággal elmondhatni, hogy Magyarok voltak. Munkám első részének első fejezetében megmutattam, hogy a Magyarok az örmény föld- és történetiróktól hajdan Chusoknak, Chusánoknak hivattak, a föld pedig melyet laktak Chus meg Aria földének neveztetett, és a Kasp tengertől Indiáig, a persa végszélektől a chinai nagy sivatagig terjedt. Munkám ugyancsak első részének második fejezetében megmutattam, hogy a régi görög és latin föld- és történetiróktól a leirt tájékokra helyezett Saca-, Daha-, Massageta-Scythák és, a kik ezektől származtak, a Parthusok az Örményektől hasonlóképpen Chusoknak, Chusánoknak és Chusitáknak neveztetnek és a Chus- Hun-Magyarokkal azonosítatnak. A harmadik fejezetben végre megmutattam, hogy a mondott scytha népek valóságos Hun-Magyarok. Ezen fejezet öt cikkre oszlik, melyekben terjedelmesen tárgyalatnak azon fővonások, melyek a különböző nevű de egy ajku és nemzetiségű népek ismeretére vezetnek, és ezen jellemző fővonások reá alkalmaztatnak a párvonalba állított hun-magyar, meg saca,

daha, massageta és parthus scytha népekre, e szerint a) a lakhelyek azonossága, b) a történeti emlékek és események azonsága, c) hiteles föld- és történetirók világos tanutételei, d) a szokások hasonlatossága, végre e) a nyelv rokonsága által bizonyítom bé állításom historiai igazságát. Könyvem első részétől a második és harmadik csak a vizsgálódások színterére nézve különbözik, a menyinyiben tudniillik a Saca, Daha, Parthus és Massageta viszonyai és Hun-Magyar nemzetisége körüli kutatásaink színhelye az első részben Közép-Ázsia, a másodikban Kaukazia, a harmadikban Armenia, különben az elsőnek kiegészítő részei, és azon a régi historiában és nemzetek életében szinte páratlan jelenséget tüntetik előnkbe, hogy a hol csak egyikével találkozunk a nevezett Hun-Magyar scytha népeknek Ázsia megmérhetlen térein, szinte mindenütt ott találjuk azoknak egész csoportozatját, még pedig oly világos, oly félreismerhetlen jelei és bizonyítványai kíséretében a hun-magyar nemzetiségnek, hogy azoknak a Magyarokkal egy népfaj voltát, eredeti egységét, ugyanazonságát alaposan tagadni nem lehet. Az örmény kútfőkkel, melyek mindenütt elől járnak régészeti kutatásaimban, a leg szebb öszhangzásban állanak a régi classicus és újabb ugynevezett byzanti görög írók és latin kútfők. Miért is a komoly tudományokat kedvellő szakértő olvasót munkámra utalva, ez úttal a Parthus-Scytháknak Chus nevééről és magyar nemzetiségéről csak annyit mondok, menyinyi újabban szerzett s a Parthusokra vonatkozó történelmi adataim megértésére szükséges.

XVII.

Azon roppant földterület Közép-Ázsiában, mely északról délre a Jaxartes vizétől Paropamisus hegylánczolatig, nyugotról keletre a régi Media keleti határitól a chinai nagy siva-

tagig terjed, hajdan, az általam Hun-Magyar Scytháknak vallott népektől lakatott és Oxuson inneni és túli két főrészsre oszlott. Az Oxuson túli ma Turán, az inneni Irán név alatt ismeretes, az egész hajdan Aria nevet viselt, mely név jól lehet keleti eredetű és a keletiektől is használtatott, leginkább divatozott mindazonáltal a Görögöknél. Az Örmények e földrészt általában Chus, a Chusok földje, keleti Chus és Chousdi Chorasán nevezetekkel illették. Aria — mond Saint Martin — az örmény íróktól Khusdi Korasánnak és keleti Chusnak mondatik *a*).

XVIII.

A Parthusok különböző időkben különböző birodalmakat alkottak. Ezeknek egyike volt a transoxianai Chusoké, melynek eredete a historiai emlékezetet megelőzőtt időkben vész el, és fennállása lenyulik a keresztény időszámítás hatodik századáig. A III-dik század közepe táján Kr. után, a parthus birodalom hanyatlása után a Chusok átkeltek az Oxus innenső vagy nyugoti partjára, és birodalmuk székhelyét Balch vagy Bahl városba tették, miért is az Örményektől ez idő óta Baali Chusoknak hivattak.

A Görögök a Chusokat az V-dik századig Kr. után általában Scytháknak nevezték, az V-dik században azonban a Scythá név megszakad vagy legalább ritkábban fordul elő történelmi munkáikban, és helyét a Hun, név szerint Euthalita-Hun, foglalja el és a nélkül, hogy legkisebb okát adnák ezen névváltoztatásnak. Ezen körülmény iszonyu zavart idézett elő az ókor történelmében. A régiségkutatók nem tudtak azon eligazodni mind maig; hová lettek a Oxus vize melléki Scythák az V-ik században Kr. után oly hirtelen, és honnan termettek oda ugyan azon időben a Hunok, a nélkül hogy

a) Saint Martin, Mémoires sur l'Arménie.

ezen eseményről a historia egy árva szóval emlékeznék. Neveli a zavart azon környülállás, hogy az Euthalita Hun-Magyarok, tekintve bel- és külviszonyaikat, ugyanazon állásban jelennek meg úgy egymás közt, mint szembe a szomszéd népekkel, jelesen a Persákkal, melyben állottak kevésbé előbb a Scythák.

Többen tudósaink közül, hogy ezen historiai rejtélyt magoknak megfejtthessék, elfogadták Deguignes francia történetbuvárnak csekély névhasználatosságon alapuló azon véleményét, hogy a Hunok a Chinaiak Hiongnoui, kik nyomtatva a Chinaiaiktól az Oxus melléki tájékokra jöttek; holott mi sem bizonyosabb az örmény írók egyhangú tanutételé után mint az, hogy a Hunok ős régi lakói a kérdéses tájékoknak, kiket a Görögök Cyrus és Nagy Sándor hadjárataiból a legrégebb idők óta ismertek, csak hogy az V-dik század előtt Kr. után általában Scytháknak, név szerint pedig Saca, Daha, Massageta Scytháknak nevezték, az V-ik században azonban, hogy a Görögök azon gyakori küldöttségek alkalmával, melyeket ezen században Persia királyaihoz II. Isdegerd s Pacorhoz intéztek, az Oxus melléki népeket, kiket előbb Scytháknak hívtak, saját neveikről ismerni kezdték, állandóan Hunoknak, és a már eleve ismert Attila-féle Hunoktól megkülönböztetés végett Euthalita- és Cidarita-Hunoknak vagy keleti Hunoknak nevezték. Az örmény írók a tárgyalt népeket saját nemzeti — mint keleti és görög neveikről a legkorábbi idők óta ismerték és irataikban felváltva hol Chus, hol Hun, hol Euthalita, hol végre Scythia nevezetekkel illették. Ezt ők tették és tehették korukban minden eszmezavar nélkül, miután mindenki jól tudta, miszerint ezen különböző nevek alatt azon egy hun-magyar népfaj értetik, néha azonban hozzá teszik a félreértés kikerülése tekintetéből, hogy a Hunok p. o. vagy Massageták ugyan azok, kiket az Ör-

mények Chusoknak hívják, így Eliseusnál olvassuk: A Hunok, kik Chusoknak neveztetnek *a*), Asolichnál: A Massageták, kik Báhlban laknak, Chusok *b*).

XIX.

Az Oxus melléki hun-magyar Scytháknak számtalan népei Plinius tanutétele szerint hatalomban versenyeztek a Parthusokkal „Ultra sunt Scytharum populi, multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat“ *c*), a mi tökéletesen megfelel azon nagy hatalmi fogalomnak, a melyet felölök Chus név alatt az örmény írókból nyerünk. Legnevezetesebbek ezek közül a Sakák, Dahák és a Massageták „Celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae“ — mond Plinius *d*), Curtius pedig arról értesít, hogy a nevezett scytha törzsek azon egy ajku és nemzetiségű népfajt képeztek. Sogdiani, Dahae, Massagetae, Sacae ejusdem nationis sunt *e*), és ugyancsak a Sakák, Dahák és Massageták a számtalan scytha népek közül, kiket kútfőink a hun-magyar fajjal azonosítanak, kiket a keleti Chus név egy néppé egyesít. Tartozhattak a magyar fajhoz, más scytha népségek is a mondottakon kívül, világos adatok hiányában azonban másoknak magyar nemzetiségét constatirozni képesek nem vagyunk. A Daha, Aparna Scytháktól származtak a Parthusok.

XX.

A második században Kr. előtt a Parthusok a Chus népcsaládnak egy más felekezete az Oxuson inneni vidéke-

a) Vallási háboru. I. könyv 9 l.

b) Örmények története. 2 k. 3 fej.

c) *Historiae Natural.* VI. k. 19 fej.

d) Plínus, *Historiae naturalis* L. VI.

e) Curtius.

ken alkotott biródalmat, mely nagyságra és hatalomra rövid időn tulszárnyalta az Oxuson tulit. A Parthusok elpártolván a Scytháktól, Mediában és azzal határos lakatlan tájékokon telepedtek meg. Kezdetben jelentéktelen népek voltak, és majd a Medoknak, majd a Persáknak, majd a Bactriában uralkodó Syro-Macedonoknak hódoltak. A II-ik században Kr. előtt, Arszaak vezérlése alatt, a Seleucidák ellen fellázadt görög tisztviselőket, egyiket a másika után megtámadták, tartományaikat elfoglalták, végre magát a felkelés elnyomására siető Seleucust megverték és ekképp urai lettek fél Ázsiának *a*).

A hon alkotó Arszaak Justin szerint bizonytalan származásu, *incertae originis b*); Strabo szerint Daha-Avar eredetű volt *c*). A Parthusok királyaikat Arszaak nevérol Arszaakoknak, Arsacidáknak nevezték *d*). Ebből áll mindaz, mit görög és latin kútfők után a Parthus nemzetnek és a Parthus-Arsacida királyi háznak eredetéről tudhatunk.

XXI.

Mennyivel világosabbak és határozottabbak ezeknél a tudósítások, melyeket a Parthus-Arsacida dynastia alkotójának és általában a Parthusok eredetéről az Örmény kútfők szolgáltatnak. Az általam korábban ismert és munkámban

a) Parthi qui olim sub imperio Persarum in exigua regionis parte habitabant, neque magnam admodum potentiam fuerant adepti, postquam labefactato Persarum imperio res Macedonum floruerunt, deinde successores Alexandri multis magnisque seditionibus debilitari et frangi coeperunt, primum duce quodam Arsaco, a quo reges eorum deinceps sunt Arsacidae nominati in medium prodierunt atque Asia potiti eam per Satrapas retinuerunt. Dio Cassius in Pompejo.

b) Justinus Historiarum L. XLI.

c) Strabo, de Situ Orbis L. XI.

d) Justinus L. XLI.

gyakran idézett örmény kútfőkből eléggé megmutattam, hogy a Parthusok az Ariai vagy Chus népfajnak egyik ágát képezték és az Örményektől hol Chusoknak, hol Parthusoknak hívtak és az Oxuson tuli Chusokkal azonosítottak. Az ariai vagy Chus népfaj pedig az örmény írók tanutétele szerint ugyanaz, mely az V-dik századig Kr. után a görög kútfőkben általában Scytha, névszerint Saca, Daha, Massageta-Scytha, azután meg Hun, Euthalita, Cidarita Hunmagyar néven jelenik meg.

Valarszakkal, az első Parthus-Arsacida örmény királyal egykoru Mar-Ibas-Katina a Parthus és Chus névszót felváltva használja synonym gyanánt a Parthus néptörzs jelelésére. „Hatvan évvel — mond — Nagy Sándor halála után a Chusok földén, Aria Bahl városában a Parthusokon a hős Arszaq uralkodott“; alább viszont: „A parthus származása Arszaq lerázván a Macedonok igáját, 31 évig uralkodott a Chusokon ¹²³⁾.“

XXII.

A nisibi feliratban, melyről fönnebb szólottam, határozottabban körülíratik Arszaq származása. Ezekben Arszaq mint hun királyfi mutattatik be a történelembe. A feliratnak ide vonatkozó helye ekképp hangzik: „Antiochus országlásának tizenegyedik évében a Parthusok a Macedonok igáját lerázták és az Euthaliták királyának fia lett királyuk, kinek nem sokára Kelet és Észak-Ázsia minden népei meghódoltak ¹²⁴⁾.“

A felirat, melyből e sorokat idéztem, egyike az ókor legnevezetesebb történelmi emlékeinek, mely, ha korát tekintve alább áll is a világhírű persepolisi és karnaki feliratok-

¹²³⁾ Chorenei 2. könyv 2. f. — 2. k. 68. f.

¹²⁴⁾ Sebeos. Heraclius történetei 10. l.

nál, terjedelmére és beltartalmára nézt bátran melléjük állítható; hitelességét neveli, hogy az író úgy magát, mint a királyt, ki azt oszlopra vésette, megnevezi, valamint azt is megmondja, hogy adatait honnan vette, e szavakban: Én Agathangelos Tiridat parancsára saját kezemmel véstem ezen oszlopra az elhunyt örmény királyok neveit és országlási éveit, a mint azt a királyi levéltárban találtam ¹²⁵⁾.

A czim után következik maga a történelmi emlékirat, mely Sebeos munkájában 12 lapot foglal el, melyekből a 7 első tartalmazza az első örmény fejedelmek és királyok névsorát, elkezdve Haikon, az Örmények ősapján, kiról a nemzet Haiknak és Hajnak neveztetett, Valarszakig, az első Parthus-Arsacida örmény királyig. A többi lapok adják a Parthus-Arsacida örmény királyokat Valarszaktól Tiridatesig, ki a feliratos gulát állította, feljegyezvék a királyok uralkodási éveik és viselt dolgaik.

Agathangelos titoknoka volt Tiridates királynak és tudósításait, melyeket oszlopra metszett, a királyi levéltárban őrzött évkönyvekből vette.

XXIII.

Királyi országos levéltárak kelet népeinél hajdan szokásban voltak. Minden valamire való álladalomban voltak nyilvános hivatalnokok, kik koruk nevezetesebb eseményeit feljegyezték. Az Assyriusokról, Babyioniokról és Phoeniciusokról bizonyítja azt Flavius József *a)*. Az Assyriusok, Medusok és Persák évkönyvei meg voltak Ktesias korában, ő azokat látta és használta *b)*. Az Assyriusok évkönyveiről a

¹²⁵⁾ Sebeos 2. lap.

a) Flavius József Apion elleni könyvének 1. 2.

b) Siciliani Diodor II. k. 32. f.

Szentírás is több helyen emlékezik c). Berosus Babylon évkönyveiből Nagy Sándor idejében kivonatokat közölt, melyeket itt-ott maga is megtoldott. Flavius József gyakran hivatkozik a phoeniciai évkönyvekre. Egyiptom országos krónikáit olvasták azon papok, kiktől Herodot történeti adatait kapta. A királyok könyvei és a krónikák az ószövetségi részben nem egyebek, mint évkönyvek. Az országos évkönyvek az ókor népeinél közönségesen a templomokban őriztettek. Nagy kár! felkiált a tudós Jahn, hogy a Görögök nyelvismeret hiánya miatt a keleti emlékeket általában használni nem tudták a). A Rómaiak a legrégibb korban az évszámot szeggel jelelték, melyet évenként ünnepélyesen Jupiter templomának falába vertek b). A szokást a Rómaiak az Etruskoktól vették c). Az ünnepélyről, melylyel az évszámot jelző szeg veretett, ítélhetünk abból, hogy a jogot előbb a Praetorok és Consulok, utóbb a Dictatorok gyakorolták d).

XXIV.

Örményországnak, mely egyike volt kelet legkorábban kifejlett álladalmainak, szintén meg voltak az ő országos le-

c) Esther könyve 10. f. 2. v. Eszrás 4. f. 15. 5 f. 19. 6. f. 2. v.

a) Jahn Archaeologie 1. Theil. p. 473.

b) Lex vetusta est, priscis litteris et verbis scripta, ut qui Praetor maximus sit, clavum pangat Idibus Septembribus. Fixus fuit dextro lateri aedis Jovis Opt. Max. ex ea parte qua Minervae templum est. Eum clavum quia rarae per ea tempora litterae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt, eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum est. Livius Hist. L. VII.

c) Clavus annalis appellatur, qui figebatur in parietibus sacrarum aedium per annos singulos, ut per eos numerus colligeretur annorum. Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae Etruscae Deae comparere, diligens talium monumentorum auctor Cincius refert. Festus L. VIII. c. 18.

d) Ab consulibus ad dictatores, quia majus imperium erat, solemne figendi clavi translatus est. Idem. cf. Baxter Glossarii p. 412.

véltárai, voltak évkönyvei. Leo Africanus Chorenei Mózes bizonyítása szerint historiai adatait az örmény királyokról Edessa levéltárából vette *a*). Ugyancsak Chorenei írja : hogy az edessai könyv- és levéltár a nisibi és sinopei templomi könyvtárakból alakult. A nisibi könyvtárt Abagar vitette Edessába, a sinopeit pedig a Rómaiak szállították oda *b*).

Ugyancsak Chorenei felhozván Abagarnak Tiberius császárhoz írt levelét a Megváltó csodatettei és Istensége érdekében, hozzáadja : „A király valamint egyéb leveleinek, ugy ennek is párját levéltárába tétette“ *c*).

Az országos levéltárakon kívül léteztek Örményországban nemzeti levéltárak. Mert találatnak nálunk — mond Chorenei — a mi időnkben is persa és görög betűkkel írt okmányoknak számtalan kótetői, melyekben a megyéknek, falvaknak és családoknak oklevelei és szerződésői foglaltatnak, főképp a Satrapák levéltáraiban *d*).

XXV.

A királyi levéltáraknak Örményországban, ha nem is alkotója, de fő pártolója kétségkívül az első parthus örmény király Valarszak volt, ki alig hogy trónra lépett 150 évvel Kr. előtt, tudni óhajtván, kik uralkodtak előtte Örményországban, Mar-Ibas-Katina chaldeus és görög nyelvben jártas férfit, testvéréhez, a nagy Arsakhoz küldötte, hogy a királyi levéltárban az Örményeknek és Armenia hatalmas satrapáinak eredetét és multját nyomozza. Örömmel teljesítette Arsak öcscsének kívánságát és Mar-Ibas-Katina szabad bejárást nyervén a ninivei levéltárba, kutatásait a legszebb si-

a) Chorenei 2. k. 10 f.

b) Chorenei 2 k. 37 f.

c) Chorenei 2. k. 33. f.

d) Chorenei 1. k. 3. f.

ker koszoruzta, mert egy chaldeus szövegü, de görög fordítással is ellátott következő czimü könyvet talált: „Ezen könyv, mely az ős előkornak és az ősapáknak valóságos történelmét tartalmazza, Sándor parancsára áttétetett chaldeus nyelvből görögre.“

Mar-Ibas-Katina — mond tovább Chorenei — nemzetünk történetét assyr és görög nyelven a könyvből lemásolta és Nisibbe hozta. A király, a hogy a könyvet vette, örömében annak Haignak Nimroddali harczára vonatkozó első részét kőoszlopra vésette és aztán a könyvet levéltárába tette és legdrágább kincs gyanánt őriztette ¹²⁶⁾.

Kétséget nem szenved, miképp az emlékoszlop, mely a feliratot hordotta, közhelyen volt felállítva, hihető valamely templom bemenetét díszítette. A nap templom ajtaja előtt állottak a hieroglyph iratokkal borított gulák Heliopolisban. Sebeos írja: hogy Sanatruk királynak udvari temploma előtt találtatott Nisibben a VII. században azon gula, melynek érdekes feliratát munkájában fentartotta.

Sanatruk — 35-től Kr. ut. 65-ig — hogy trónra lépett, Nisib várost, melyet földingás romba döntött, újból felépítette és birodalma székhelyévé tette. A szobor, melyet magának a város építése emlékeül abban emeltetett, kezében egy pénzdarabot tartott, jeléül annak — mond Chorenei — hogy a város építése minden pénzét utolsó fillérig felemésztette a).

A VII-dik században Kr. ut. midőn a persa Chosroes az ekkor már romban heverő Sanatruk palotájának és templomának romjait széthányatta, hogy a művészileg készült templomnak oszlopait és faragványait egy általa épített ki-

¹²⁶⁾ Chorenei 1. k. 9. f.

a) Chorenei 2 k. 36. f.

rályi laknak diszitására fordítsa, a templom csarnokában, romok alatt találtatott Tiridatnak feliratos gulája, mely azonban valószínűleg nem ott készült, hanem az ország belsejéből szállíttatott Nisibbe; minthogy e város, mely urát gyakran változtatta a III-dik század utolsó és a IV-dik század első éveiben, mely időbe esik Tiridat országlása, nem örmény, hanem római uralom alatt állott b).

Tiridat gulája, mint láttuk, nem első, sem egyetlen Örményországban, mely történelmi feliratot hordott, megelőzte azt szinte öt századdal Valarszak gulája, ennek tartalmát ismerjük Mar-Ibas-Katinának megbecsülhetlen könyvéből, melyet Chorenei kivonatban közöl. Tiridat gulájának feliratát Sebeos tartotta meg számunkra, és hihető, miképp ezen felirat szolgáltatott alkalmat az írónak az örmény királyok krónikájának a Persák és Rómaiakéval párhuzamos összeállítására, mint szintén kora eseményeinek megírására.

XXVI.

Mondottam fennebb, hogy a tárgyalta emlékirat Arsza-kot hun királyfinak mondja és a Parthusokat a Hun-Chusokkal azonosítja. A szoros viszony, melyben a Parthusok fajrokonság tekintetében állottak az Euthalita Hunokkal, kiket az Örmények Chusoknak is hívnak, ismeretes volt előttem Sebeos munkájának megszerzése és az emlékirat olvasása előtt is. Azt én munkámban számos adatokkal megmutattam. Ezen historiai igazsághoz azonban hosszú és fáradságos úton, az örmény kútfőknek gondos kutatása, azoknak egymással, meg a görög és latin íróknak megfelelő helyeivel egybevetése által jutottam, ily határozott és világos adattal, milyent a ni-

b) Sebeos. Heraclius kora 1. k. 1. l.

sibi felirat szolgáltat, nem birtam a Parthusoknak a Hun-Chuzokkali vérrokonságának bébizonyítására.

Ugyszintén a sem volt titok előttünk, hogy a Parthus-Arsacida ház vérrokonsági összeköttetésben állott a hun királyi házzal, tudta azt Tacitus is *a*). Vonones — mond ő — corruptis custodibus fugere in Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Csakhogy honnan vette eredetét a két királyi ház közti vérségi atyafiság, az iránt a Sebeos előtt ismert latin és örömény kútfők minket bizonytalanságban hagynak. Agathangelos azt úgy adja elő, mint későbbi eredetűt, azon időre tévén, midőn a Parthus-Arsacida ház tetőpontján állott hatalmának és Ázsia nagy részének királyokat adott. Ezt jelentik erre vonatkozó eme szavai: Parthi quando in maxima fuerunt felicitate, regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum, qui finitimi sunt orientalibus Persis, imo et durissimorum Massagetarum possederunt hoc ordine: Primus ex genere Parthorum, qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati, et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum, qui secundas sortitus erat partes Armeniorum consecutus est regnum, qui tertio erat gradu Indorum Persis vicinorum dominium habuit, quartus vero Massagetarum regnum suscepit. Hic erat ordo in genere Parthorum et longissimo tempore in tali steterunt prosperitate *b*).

A nisíbi emlékirat ellenben eredetét a szóban levő vérrokonságnak jóval korábbi időkre vezeti vissza, midőn a hatalmas Parthus-Arsacida dynastia alkotóját, Arszakot, fiának mondja lenni a Hunok, vagy, a mint az V-dik század előtt Kr. után nevezték, Massageta-Scythák királyának, mi a keleti népek eszméivel minden esetre jobban egyez, ama

a) Tacitus *Annalium* L. II. c. 68.

b) Vita S. Gregorii Illuminatoris. Acta Sanctorum Mensis Septembris.

homályos származásnál, melyet Arsza-
knak Justin és mások tulajdonítanak; egyszersmind megfejtí azon páratlan szerencsét, mely Arsza-
knak vállalatát kísérte. Ázsia népei általában monarchicus érzelműek és sokat tartanak fejedelmi házaik régiségére és fényes eredetére, mi azoknak csaknem isten-
ségi tekintélyt szerzett a nép előtt, és épp ezért nem egy könnyen ismernek el urakul és követik hadi szerencsáját valamely bizonytalan, vagy éppen homályos származásu ka-
landornak. Arsza-
knak ellenben, mint hun királyi herczegnek, könnyen sikerülhetett egyesíteni zászlói alá Oxuson inneni törzs rokonait, a Parthusokat, kik különben is türelmetlenül viselték a Syro-Macedonok igáját. Fellépése és azon segély, melyre az Arsza-
khoz csatlakozott hun-scytha törzsek, vezérük királyi házá-
nál, az Oxuson tuli hatalmas Hunoknál szá-
mithattak, kezeskedett a felkelés sikeréről. Irja Strabo, hogy Arsza-
knak a Dahok egyik felekezetének, a Parnok segítségével ütött bé Parthiába és azt elfoglalta a).

XXVII.

A nisibi emlékirat, mely első és egyetlen, mely Arsza-
kot hun-magyar királyi vérből származottnak mutatja bé a világnak, az Oxuson tuli Scythákat, mind Daha, Saca és Massageta, mind pedig az V-dik században felmerült Hun néven úgy állítja a világtörténet szinpadára, mint a melyek nagyság- és hatalomra a Parthusokéval versenyző önálló és ezektől független birodalommal bírtak, mi a történelemmel tökéletesen egyez. Ilyen független hun-scytha birodalomról emlékeznek Róma és Byzantz írói.

a) Postea Arsaces vir Scythia cum ex Dais quosdam haberet qui Parni dicuntur nomades Ochum accolentes Parthiam invasit atque obtinuit. Strabo L. XI.

Ultra Oxum sunt Scytharum populi . . . multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat, celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae a).

Densissima hic (ad Jaxartem) populorum frequentia cum Parthis legem placidi ab exordio moris incorrupta custodit disciplina. E quibus celeberrimi sunt Massagetae, Sacae, Dahae b).

Longe etiam diversis moribus vivunt — Hunni orientales — non enim vitam ut illi — Hunni ad Caucasum — ferinam agunt, sed regi uni parent, ac sub publicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt c).

Emlékezik a történetírás a korábbi persa királyoknak: Cyrusnak, Dariusnak hadjáratairól az Oxus melléki Saca, Massageta Scythák ellen; emlékezik az utóbbi persa királyoknak: Sapornak, Beroznak és Isdegerdnek a nevezett folyó körüli Euthalita Hun-Magyarok elleni táborozásairól, de nem emlékezik arról, hogy a Parthusok, jöllehet szinte ötszáz évig — 260-tól Kr. előtt — 226-ig Kr. után — urai voltak Persiának; ezen időszak alatt valaha háboruba elegyedtek volna a Saca, Daha, Massageta, Hunmagyar Scythákkal, sőt inkább arról tanuskodik a historia, hogy legmélyebb békében éltek egymás közt a Hun-Scythák és a Parthusok, hogy a Parthus-Arsacida királyi hercegek Hun-Scytha fajrokonak királyai udvarában neveltettek, hogy pártviszályok következtében vagy a Rómaiak által az országból kiszorított s trónvesztett Parthus-Arsacida királyok és trónkövetelők Hunmagyar-Scytha véreiknél találtak menedéket és segélyökkel tértek és nyerték vissza trónjukat. A Daháknál nyerte

a) Plinius *Historiae naturalis* L. VI. c. 19.

b) Solinus *Polyhistor* C. 62.

c) Procopius *de bello Persico* L. 1.

nevelését Artaban: Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus *a*). A Scytha rokonokhoz sietett menekülni Vonones. „Vonones fugere ad consanguineum sibi regem Scytharum conatus est *b*). A Scythák segítségével tért országába Phraates“. „Phraates... Scytharum maxime auxilio in regnum restituitur“ *c*). Ugyanaz történt Artabannal. „Artabanus ex Dahis et Sacis contracto magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium“ *d*), hasonlóan kísért meg Gotarzes: „Interim Gotarzes Daharum et Hyrcanorum opibus auctus bellum renovat“ *e*).

A Hunok segítették országába vissza Cabadest. „Timebant Persae ne forte aufugiens Hormisdas Persarum reipublicae negotium facesseret, sicuti Cabades, qui vestem uxoris indutus e custodia egreditur et accito Veose amico probatissimo ad Hunnos accedit, quos esse Turcos multis locis monuimus, ac a Nephtalitarum rege benevolentissime exceptus, copiisque instructissimis adjutus, victis certamine inimicis regnum postliminio recepit“ *f*).

Ugyancsak az Oxuson tuli Hunmagyar-Scytha rokonaiknál találtak menedéket a Parthus-Arsacida uralkodóház Báhlí Caren és Báhlí Suren ágainak ivadéki is, midőn nemzetségeik az örmény és persa királyok által egy lábíg kiirtattak, miről alább tüzetesen szólandunk.

XXVIII.

Sebeos munkájában a tárgyalt felirati helyen kívül még sok más érdekes adatokat találunk, melyek munkámban fel-

a) Tacitus Annalium L. II. c. 3.

b) Tacitus Annalium L. II. c. 68.

c) Justinus Historiarum L. XLII.

d) Josephus Flavius Antiquitatum L. XVIII.

e) Tacitus Annalium L. XI. c. 8.

f) Theophylactus apud Stritterum Hnnnicorum L. XIV.

állított rendszeremmel, a Hunmagyaroknak a Saca és Parthus Scythákkal azonsága iránt támogatják és új érveket szolgáltatnak annak békabizonyítására, hogy a Parthusokat és rokon faju Scythákat a Chus név egyesíti a Hunmagyarokkal, mint a mely név az Örmények által úgy az említett Scytháknak, mint a Magyaroknak jelölésére egyaránt és azokkal felváltva használtatik; lássuk az adatokat: „A Saracenok, kik Isdegerdet üldözték, kelet felé szinte Bahlig a Parthusok országába hatottak, itt a Chusok határinál utolérték és seregét szétverték; a futamló Isdegerd a segítségére siető Euthalita-Hunok táborába menekült, ezek azonban őt megölték“¹²⁷⁾.

Sembat hadaival elindult a Chusok nemzete, az Euthalita-Hunok királya ellen . . . Csapatai Báhlíg, a Chusok fővárosáig száguldoztak¹²⁸⁾.

Beroz persa király készült újból béütni Örményországba. Szándékát azonban nem teljesíthet, mert keletről érkezett tudósítások kényszerítették haderejét a Chusok ellen fordítani. A hadjárat azonban szerencsétlenül ütött ki, mert a persa sereg megveretett, ő maga is hét fiával elesett, s alig maradt, ki hírét vinné a szerencsétlenségnek¹²⁹⁾.

Ki nem látja, miképp a felhordott adatokban Parthus, Chus, Hun azon egy jelentésű; Báhl és vidéke, hol Parthusok, hol Chusok, hol Hunok földének és fővárosának mondatik. Ha ezen adatokhoz hozzáadjuk Pharbi Lázárnak és Procopiusnak ugyanezen hadjáratra vonatkozó és munkám első része II-ik czikkében idézett helyeit úgy a historiai igazság, mely egész munkámnak alapját képezi, kérdést sem szenved többé a).

¹²⁷⁾ Sebeos. 35. f. 214. l.

¹²⁸⁾ Sebeos. 18. f. 107. l.

¹²⁹⁾ Sebeos. 3. k. 1. f. 47. l.

a) Pharbi Lázár Örményország története 270. l. Procopius de bello Persico apud Stritterum Hunnicorum C. XIV.

XXIX.

A Hunmagyar-Parthus Scytháknak Massageta neve sem maradt említetlen Sebeos könyvében; az a Chus és Hun népekkel hozatik kapcsolatba és oly föld- és történetirati körülmények közt említettik, melyek kételkedni nem engednek, hogy az író Massageta neven ugyanazon népet érti, melyet fennebb Chusnak és Euthalitának, Hunnak nevez.

Azon időben Bahram, Persia keleti tartományainak kormányzója szerencsésen harczolt az Euthaliták — Hunok — ellen. A Chusoktól Báhl és vidékét Vehrod — Oxus — folyóig és azon túl Caspium helységig elfoglalta. Itt ütközetre került a dolog a Massageták nagy királyával, kit Bahram seregestől megvert és kincseit elrabolta ¹³⁰).

Asolich, örmény történetíró, a XI-dik századból ugyanazon eseményről szólván, Sebeos idézett helyét ekképp adja: „Hormisdas 12 évig országolt. Vezére és keleti Persiának kormányzója, Mihevant Bahram az Euthaliták — Hunok — hadait nem egyszer megverte, Báhl és a Chusok egész tartományát Vihrod — Oxus — folyón túl Caspig elfoglalta, megütközött a Massageták királyával; seregét szélyelve, a királyt megölte és elrabolt kincseinek egy részét Hormisdanak küldötte, a többi embereinek ajándékozta“ *a*).

Ha ezen helyeket egybe vetjük azon nagy számú örmény, görög és latin írói helyekkel, melyeket munkám I-ső és II-dik részében felhordottam, hol a közép-ázsiai és kaukáziai Massagetákról értekeztem, mi sem világosabb annál, mint hogy kútfőink Massageta nagy király alatt a Hunok királyát értették.

¹³⁰) Sebeos. Heraclius történetei 1. k. 2. f. 54. l.

a) Asolich 3. f. 114. l.

XXX.

A nisibi díszoszlop felírásának még következő helye szolgál célunkra, mely a parthus Arsacida dynastia hatalmáról és szélesen terjedt elágazásáról szól, és ekképp hangzik: „Ezek a Parthusok fejedelmei, kik atyjuknak Arszáknak halála után uralkodtak Bahlban a Chusokon. Az első parthus királynak Arszaknak négy fia volt, kik közt roppant birodalmát felosztotta, az elsőnek adta az Euthalitáknak — Hunoknak — országát, a másodiknak az Indusokét, a harmadiknak a Parthusokét — Persákét — negyediknek az Örményekét. Arszák 130 évig élt és uralkodott 56 évig; halála után fia Arszák uralkodott a Parthusokon, Chushon Bahl városában ¹³¹⁾. Szerzője a nisibi emlékfeliratnak, mint fennebb is mondtam, Agathangelos Tiridat örmény Arsacida királynak titoknoka, kitől az örmény irodalom egy nagy becsü munkát bir az Örményeknek a keresztény hitre téréséről, mi tudvalevőleg a nevezett király korában történt 305-ben Kr. után. Ezen műben, melyet Stiling bollandista a medicei könyvtárban Florenczben talált görög codexből latinra fordított, egyéb a parthus Arsacidákra vonatkozó érdekes adatokon kívül, egy helyet találunk, mely a nisibi felírásnak idézett helyével párvonalt képez és ekképp hangzik: „Parthi quando in maxima fuerunt felicitate regnum Persarum, Armenorum et Indorum illorum qui finitimi sunt orientalibus Persis imo et durissimorum Massagetarum possederunt. Primus ex genere Parthorum qui postmodum Arsacidae fuerunt cognominati et aetate reliquos praecedens et virtute ornatus dominium obtinuit regni Persarum, qui secundas sortitus erat partes Armenorum consecutus est regnum, qui tertio erat gradu Indorum Per-

¹³¹⁾ Sebeos Heraclius története 13 l.

sis vicinorum dominium habuit, quartus vero Massagetarum regnum suscepit“ *a*).

Az Euthaliták — Hunok — kiket Sebeos felírása az Arsacidákat uralt népek közt első helyen említ, ugyanazok, kik Massageta néven a negyedik helyen jelennek meg Agathangelosnál, mi ismét a két névnek synonym voltáról tanuskodik.

Hogy az Örményeknek szintugy mint a Persáknak a Krisztus születése körüli századokban azon egy Arsacida házból voltak királyaik, azt a görög és római történetírók is jól tudták. Tacitus a rangfokozatot is ismerte, mely köztök fennállott, midőn Vologeses parthus királylyal mondatja: „Hunc Tiridatem ego eodem mecum patre genitum, cum mihi per aetatem summo nomine concessisset in possessionem Armeniae deduxi, qui tertius potentiae gradus habetur, nam Medos Pacorus antea ceperat“ *b*); hanem hogy a Hunoknak vagy Massagetáknak és az Indoscytháknak a Persákkal és Örményekkel ugyan azon házból voltak királyaik, arról a világtörténet mostanig mit sem tudott.

XXXI.

Nem említi az örmény történetírás, hogy Valarszák, első Arsacida örmény király, kit fivére a parthus Arsák ültetett Armenia trónjára, parthus hadakkal jött volna az országba; ha kísérték is őt parthus csapatok és főemberek, ez hihető inkább díszkiséret volt, mely azonnal hogy a király trónra lépett, visszavonult; mert nincs adatunk rá a historiában, hogy Valarszákkal egy időben parthus családok telepedtek volna Armeniába. Valarszák, országlása kezdetén mindjárt, nagy számu udvari főhivatalokat alkotott és számos

a) Joannes Stilling. Acta Sanctorum Septembris.

b) Tacitus Annalium. L. XV.

állami és hadi tisztviselőket nevezett ki, melyek hosszu sorát adja Mar-Ibas-Katina, de nem olvassuk, hogy valamely hivatalra Parthust alkalmazott volna, hanem azokat egytől egyig benszülött, vagy korábbi időkben Örményországban megtelepedett nemzetségek és főnemesi családok tagjaira ruházta *a*).

Az örményországi parthus Arsacidák, kikről kútfőink emlékeznek, részint későbbi idők gyarmatai csakugyan az Arsacidák korából, részint magának a nagyon elszaporodott Arsacida királyi háznak ivadéki. Valarszák tudniillik, mivel sok gyermekei voltak, jónak látta azokat magától eltávolítani, valamenynyieket tehát Hasdian tartományba küldötte, azt köztük felosztotta és nekik adományozta örökségül, külön jövedelmet is rendelve kinek-kinek közülök a királyi pénztárból . . . csupán első szülött fiát Arszákot és ennek fiát Artaxest, mint koronája örökösét tartotta magánál. Azon idő óta törvénynyé vált az Arsacidáknál, hogy csak a trónörökös neveltessék a király udvarában, a többi gyermek pedig fiuk és leányok kivétel nélkül, lakjanak Hasdian megyében családi birtokaikon *b*).

Az Arsacida királyi hercegeknek ezen gyarmata idővel anynyira elszaporodott, hogy a nekik kezdetben adományozott föld nem volt elégséges azok eltartására, mire nézt 130-ban Kr. után, mint Chorenei írja, a hasdian-megyei Arsacidák királyi rokonukhoz Tiránhoz folyamodtak, hogy ősi birtokukat nagyobbitaná meg, ki némi vonakodás után, miután a hely színén véghezvitt földmérések és a telkeknek újabb felosztása által meggyőződött, hogy a túlnépesedett Hasdian-megye, az elszaporodott parthus Arsacida családok illő eltar-tására csakugyan elégtelen, birtokukat a szomszéd megyékre

a) Chorenei 2 k. 7 és 8 f.

b) Chorenei, 2 k. 8 f.

is kiterjesztette, és azon kívül még Turuperan tartományban két egész megyét adományozott az Arsacidáknak ugymint: Aghiovid és Arperani megyéket, melyeket birtokukba véve, rövid időn megnépesítettek *a*).

A Valarszák király által megalapított trónörökösödési és az ezzel kapcsolatban álló másik törvény, hogy az első szülött fiun kívül, a többi királyi hercegek és hercegnők valamenynyien még kis korukban költöztessenek által a királyi ház tagjainak lakhelyül kimutatott vármegyékbe, azokon kívül pedig, az országban egyebütt ne lakhassanak, oly szigoruan kezeltetett az Arsacida királyok által, hogy Knelnek, Arszak király fivére Tiridat fiának, ki Valentinian császár barátságában bizván, kitől consuli címmel tiszteltetett meg, lakását áttette Ararat tartományba, ezen merényleteért halállal kellett bünhődnie *b*).

XXXII.

A biborban született Constantin és Cedrenus írja: hogy Nagy Leo császár 471-ben Kr. után, azon Arsacidákat, kik a parthus Arsacida dynastiának Persiában és Örményországban történt megbukása után Örményországból Göröghonba menekültek, rangjokhoz illőleg fogadta, elébb ugyan Konstantinápolyban, azután Macedoniában nekik lakhelyeket és birtokokat adományozott. Heraclius császár ezen Arsacida családok közül utóbb néhányat Philippibe és Adrianopolisba telepitett *c*). Basilius görög császár, ki 976-ban Kr. után lépett a byzanti trónra, Göröghon ezen Arsacidáitól vette eredetét, és alkotója lett egy örmény-görög Arsacida dynastiának, mely

a) Chorenei, 2 k. 62 f. 3 k. 22 f.

b) Chorenei, 2 k. 22 f.

c) Constantinus Porphyrogenitus de administr. imperis. c. 18. p. 180. Cedrenus.

némi szakadozottsággal 212 évig tudta magát Byzant trónján fentartani, és legjelesebb uralkodókat adott Görögországnak. Ilyenek voltak Basiliuson kívül VI. Leo a bölc, Constantinus Porphyrogenitus a tudós történetíró, II-ik Romanus, II-ik Basilius és VIII-ik Constantin. Cedrenus egy egész cikket ír Basilius örmény Arsacida származásáról, melynek kezdő sorai ekképp hangzanak: „Fuit Basilius patria Macedo, natione Armenius, ex illustri Arsacidarum stirpe, ex qua unica leges sinebant Parthorum, Medorum, Armeniorumque reges deligi ob gloriam primi Arsacis“. Constantin nemzetségének örmény Arsacida eredetéről munkáiban nem egy helyen emlékezik és a Pakradita örmény királyokkal a legszívélyesebb egyetértésben élt *a*).

Az örmény történetírók hasonlólag egyhangulag tanuszkodnak Basilius császárnak és utódainak örmény nemzetiségéről, névszerint Asolich és Vartan; ezen utóbbi felhossa, hogy Basilius értesülván Arsacida eredetéről és hogy az Arsacida királyokat a Pakradita satrapák feje szokta koronázni, Asot Pakradita örmény király által magát újból és ünnepélyesen megkoronáztatta *b*).

Látható ezekből, hogy Photiusnak ismeretes cselfogása, melylyel magát Basilius császárnak kegyébe bészínlelte, nem nélkülözött historiai alapot.

XXXIII.

A parthus Arsacidákon kívül, kik a királyi házat képezték, és azokon kívül, kik mint láttuk, ennek ivadékaiból származtak és egész megyéket megnépesítettek, kútfoink az Arsacidáknak még két nemzetségéről emlékeznek ugymint:

a) Constantinus Porphyrogenitus de administrando imperio. c. 18.

b) Vartan, Örmények történetei 136 l.

a Karen és Surena nemzetségről. Szerintök a Surena ág közvetlen Persiából, a Karen ág ellenben a Parthusok ősi honából Balchból, a Chusok földéről, jött Örményországba, mind két család igen nevezetes szerepet játszott Armenia ugy egyházi, mint világi történetében, és azért helyén lesz itt azok eredetéről pár szóval emlékezni.

Arsavirnak persa Arsacida királynak fiai: Artaxes, Caren és Suren, atyjok halála után a trónbirtok felett kiegyezni egymás közt sehogy sem tudván, Abagar, Armenia királya, kit a viszálkodó testvérek békebiróul közakarattal megválasztottak, az ügyet akképp intézte el: hogy Artaxerxes örökölje a trónt és uralkodjék ő és utána nemzedéke egyenes ágon, mely ha kihalna, szálljon a korona fivéreire, kik Bahli Caren és Bahli Suren nevezetek alatt addig külön nemzetségeket képezzenek, melyek felül álljanak az ország minden satrapain. Caren és Surena e szerint törzsapái lettek két igen eiterjedt és virágzó Arsacida nemzetségnek, és megörökitették magokat illető családjaikban, melyeknek minden férfi-ivadéka saját neve mellett a Caren vagy Surena melléknevet felvette. Innen van, hogy a Parthusok és utóbbi Persák historiájában gyakran találkozunk Caren és Surena nevű fővezérekkel és államhivatalnokokkal *a)*.

A nevezett Arsacida hercegi családok némely tagjai a III-dik században Kr. után Örményországba jöttek, mint fennebb is mondtam; az események, melyek ezen vándorlásokat előidéztek és követték, azon kívül, hogy döntő befolyással voltak a Parthusok, Örmények és Chus-Hunok sorsára, reánk nézve még azon rendkívüli érdekekkel birnak, hogy a vérrokonsági összeköttetést, mely ezen népek országló házai közt századok óta fennállott, újabb szempontból tüntetik szemünk elé, és elvitázhatlan historiai adatokkal támogatják.

a) Tacitus Annalium, VI. c. 42. 6.

A harmadik század első felében 226-ban Kr. után, midőn a Persák a Sassanida Artaxes vezénylete alatt felkeltek, Artabant, utolsó parthus Arsacida királyt megölték, és a Parthusok birodalmának Persiában véget vetettek, Chosroes Armenia királya a felkelés elnyomására nagy haddal Persiába üttött azon reménységben, hogy a parthus főurak és nemzetségek, a hogy hírét veszik persiai hadjáratának, azonnal csatlakozni fognak hozzá csapataikkal, és ekképp aztán sikerülend neki Artaban rokonának halálát megboszulni és Persia trónját a Parthus-Arsacidáknak visszaszerezni. Számításában azonban csalatkozott, mert a parthus nemzetségek főbbjei Artaxesnek magokat alávetették; Chosroesnek e szerint nem volt egyéb mit tennie, mint seregét pár győzedelmes ütközet után visszavezetni Örményországba, inkább boszankodva, — mond Chorenei — rokonainak árulással határos részvétlensége miatt, semmint örvendve a vívott győzedelmeknek *a*).

Chosroesnek törekvései a parthus Arsacidákat közreműködésre birni Sassanida Artasires ellen, még sem maradtak minden siker nélkül, mert nem sokára azután hogy hazajött seregével, megérkeztek követei, kiket a Chusok ősi honába a dicső Bahlba küldött volt, hirt hozván, hogy Vesztadsan a bahli Caren Arsacida nemzetségnek feje, összes családjával és csapataival megindult országából és siet a király seregével egyesülni. Ezen örvendetes tudósítást követte nyomban a gyászhir, miszerint Artasir értesülvén kémei által a bahli Caren nemzetségnek szándékáról, a menekülőket üldözőbe vette, béérte, és egy lábíg levágta, kiirtatott ekkor a Careni ágnak minden férfi ivadéka, egyetlen Berozamad nevű kisdednek kivételével, kit Purz a ház híve megmentett és elvitt a Chusok országába, hol királyi rokonai házában neveltetett.

a) Chorenei, 2 k. 72 és 73 f.

Ezen Berozamad — mond Chorenei — törzsapja a Kamszárok nemzetségének Örményországban *a*).

A Chusok, kikhez Purz a közmészárlásból kiragadt kised Berozamaddal menekült, és a kiknek királyi háza a bahli Caren Arsacida nemzetség rokonának lenni mondatik, nem mások, mint a saca, daha, massageta Scythák, kik Plinius szerint: cum Parthis ex aequo degunt *b*), mint a közép-ázsiai Hunok, kik Procop szerint: sub politicis legibus inter se et cum vicinis ex aequo et bono contrahunt *c*), kiket az örmény kútfőkben a Chus gyűnév egyesít. A Hunok, kiket Chusoknak nevezünk mond Eliseus *d*), Asolich meg a Chusokat a Massagetákkal azonosítja *e*).

A felserdült Berozamadnak, a persa Artasir utóbb visszaadta az atyja által viselt helytartói tisztséget Bactriában és Parthiában, ki ezen végszéli tartományokat erélyesen tudta védelmezni, saját rokona a Chusok vezérhaganja ellen is, ki azokra, mint parthus Arsacida örökségre igényt képezett; azonban Sapornak Artasir fiának az engedelmisséget megtagadta, a persa seregeket, melyek meghódítására küldettek, megverte és önálló ura lett Parthiának.

Berozamadnak fia Kamszár, ki az atyja által viselt szabadsági háboru miatt, igen kimerült állapotban vette által az országot, bélátván azt, hogy országa birtoklása után egyaránt vágyó két, persa és chus-hun nagy hatalmasság közt sokáig magát fentartani nem képes, országát a Chus-Hunok birtokába bocsátotta, maga pedig nagy számu családjával és hű embereivel 326 körül Kr. után Örményországba vonult ki-

b) Chorenei, a fenn idézett helyen.

c) Plinius, *Historiae naturalis*. L. VI.

a) Procopius, *de bello Persico*.

b) Eliseus.

c) Asolich.

rályi rokonához a parthus Arsacida Tiridateshez, kitől rokonni kebellet és magas állásához illő kitüntetéssel fogadtatott.

Tiridat, Kamszárnak, hogy Vesztadsán hűségét és ragaszkodását, melyet atyja Chosroes és a parthus Arsacida ügy iránt tanusított, és a melynek áldozatja lett, unokájában megtutalmazza, és vele ősi örökségét, melyet odahagyni kényszerült, könnyebben elfelejtse, Örményországban tágas birtokot adományozott, és Kamszart nemzetségestől Armenia első rendű satrapai közé igtatta; növelte az örömet, hogy Kamszar családjával és számos kíséretével együtt a keresztény hitre tért és megkeresztelkedett.

Irja Chorenei, hogy ezen keresztelési szertartás egy nagyszerű családi ünnepélyt képezett, melyben részt vettek az Arsacida nemzetségnek különböző ágai: Kamszár, ki a szent keresztséget felvette, képviselte a bahli Caren; Szent Gergely, ki a keresztséget feladta, a bahli Surena, végre Tiridat, ki a keresztapai tisztet végezte, az örmény parthus-Arsacida királyi ágat. További történetei ezen nevezetes családnak nem tartoznak célunkra, elég legyen itt érinteni, hogy a Kamszarok családja Örményországnak sok jeles férfiakat adott, kik úgy a harcz mezején mint a polgári pályán, új hazájok körül halhatatlan érdemeket szereztek magoknak. Menjünk által most a bahli Surena ágára az Arsacidáknak, és lássuk mikor és miképp jöttek ezek Örményországba.

XXXIV.

Artasirnak, a persa Arsacida dynastiának megbuktatása után, hatalmas ellensége támadt, mint fennebb is mondtam Armenia Arsacida királyában Chosroesben, kit mivel fegyverrel legyőzni nem tudott, elvégezte magában ármánynyal és csel-szövénytörbe ejteni és életének véget vetni, bár mibe is

kerüljön. A ki tervének kivitelére orgyilkosnak ajánlkozott az Anak volt, a bahli Surena Arsacidák ágából, Chosroesnek közel rokona, ki, a mi rosszat sem gyanító királyt, kinél, mint az Arsacida családi ügynek áldozata, a legszívélyesebb fogadtásban részesült, vadászat alkalmával orozva meggyilkolta, mire azonnal ő is beéretvén futásában a király hivei által izekre-darabokra szakgattatott, és egész családja és kísérete a vonagló király parancsára kivégeztetett, csupán két kis fiu maradt életben. Az egyiket keresztény dajkája mentette meg, éjjel vitte magával szülőföldre Caesarea Cappadocia városába, a hol megkereszteltetvén Gergely nevet adatott neki, ki utóbb apostola lett Örményországnak. A másikat pedig kit Surenának hívtak, gyámatyja Persiába és onnan a Chusokhoz vitte, a hol felneveltetett nővére által, ki Tirannak az Euthalita-Hunok királya fiának volt neje *a*).

Ha ezen eseményt, melyet a korra ahhoz közel álló Zenob ad elő, egybevetjük Berozamadnak fennebb Chorenei után elbeszélt esetével, látjuk, hogy mind a bahli Surena, mind pedig a bahli Caren Arsacida ágnak életben maradt ivadéka a Chusoknál az euthalita-hun királyi házban talált menhelyet, mely királyi ház vérségi rokonságban állott a Parthusoknak és Örményeknek Arsacida királyi házaival, és meggyőződünk arról, miképp a Chus és Hun névszó az örmény kútfőkben azon egy jelentésű *b*). Ha nyomozásainkat a történelem világánál tovább folytatjuk, és az idézett írói helyeket párvonalba állítjuk Tacitusnak és Flavius Józsefnek azon helyeivel, a hol ezen írók a parthus Arsacidáknak a Scythák királyaivali vérszerinti atyafiságáról, azok udvarában nyer neveltetésökről, és menhelyről és segélyről szólnak, melyet

a) Zenob. Taronia története. Vartan. 7 f. 37.

b) Chorenei, 2 k. 72 és 93 f.

az Arsacida királyok és trónvesztett fejedelmek a Daha, Saca és Massageta Scytháknál találtak, azon meggyőződésre jutunk, miképp itt a római Tacitus és a zsidó Flavius, consanguineus Scythá, Saca és Daha nevezetek alatt ugyanazon népfajról, és a népfaj ugyanazon királyairól szólnak, a mely néptörzsről és királyi házról szólnak az örmény kútfők Chus és Hun elnevezések alatt, és hogy végeredményben, Chus, Hun, Saca, Daha sat. ugyanazon egy népfajt jelent c).

- c) Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenios inde in Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Tacitus Annal. L. II. c. 68.

Igitur Artabanus Arsacidarum e sanguine apud Dahas adultus excitur. Tacitus Annal. L. 2 c. 3.

Vitellius etiam pecunia corruptis aliquot amicis et cognatis regiis ipsum Artabanum conabatur occidere. Ille intellecta fraude . . . fuga se ad satrapias superiores servavit incolumem, ubi ex Dahis et Sacis conflato magno exercitu et debellatis inimicis restitutus est in imperium. Flavius Antiquitatum Jud. L. XVIII.

Béfejezés.

Örmények Erdély és Magyarhonban, régibb és újabb korban.

I.

Béfejezésül álljon itt pár sor a régibb és újabb korban Magyar- és Erdélyhonban megtelepedett Örményekről.

Örményország a VII-ik és VIII-dik században Kr. után, midőn a közép-ázsiai Magyarok, nyomatva egyfelől a Persák, másfelől a Törökök által, Oxus melléki lakhelyeiket odahagyták és főlebb a Jaik és Volga közti téreken foglaltak helyet; nagy részben az Arabok által leigázva, a hatalmas khalifáknak állott joghatósága alatt. Részben, mondtam, mert az Örmények azután is, hogy az Araboknak sikerült a persa trónt 637 körül Kr. után megdönteni, hozzáférhetlen fellegváraikban és sziklabérczeik közt erélyesen védték magokat és kemény harcokat vívtak az Arabok ellen.

A fejetlenség ezen korszakában, midőn a nemzet nagyjai hazájukat és szabadságukat védve, a mahomedanizmust fegyver erejével terjesztő Arabok ellen, erejüket a folytonos küzdelmekben kimerítették, seregeik megritkult sorait nem egyszer egészítették ki Hun, Kazár és egyéb magyar fajú népek zsoldos csapataival; melyeket legtöbb esetben magok segítettek áttörni az Arabok által őrzött kaukáziai vaskapukon és beütni Örményországba.

A jó viszony, mely a két nemzet közt az Arabokkal vívott harcokban szövődött, azután sem szűnt meg, hogy az

Araboknak sikerült a Magyarokat, kik gyakori bécsapásaik által újon szerzett armeniai birtokaikat háborgatták és lehetségesé tették az Örmények ellenállását a kaukáziai torlatokból kiszorítani.

Leontius, örmény történetíró a X-ik századból, ki Mahomednek és utódainak írta meg történeteit, írja: hogy a Kazarok chaganja állandóul nagy számu örmény harczosokat tartott seregében, kiknek hűségében és vitézségében az ütközetek alkalmával leginkább bízott *a*).

Constantin meg írja a Kazarokról, hogy azoknak Cabar nevű törzse a Magyarokkal, kiket ő Turkoknak nevez, egyesült „Pars Cabarorum — mond ő — fugientes ad Turcas in Pacinacitarum terram se contulerunt ibique sedes posuerunt... atque sic connexi inter se Cabari cum Turcis Pacinacitarum terram incoluerunt“ *b*).

Ugyanazt olvassuk a névtelen jegyzőkönyvében a Kunokról e sorokban: „Tunc praeominati duces Cumanorum, quum vidissent pietatem Almi ducis, quam fecit cum Ruthenis, pedibus ejus provoluti se sua sponte duci Almo subjugaverunt, dicentes: ex hodierna die nobis te dominum ac praeceptorem usque ad ultimam generationem eligimus, et, quo fortuna tua duxerit, illuc te sequemur *c*).

Hogy Anonym Cumánjai és Constantin Cabarjai alatt nem két különböző, hanem azon egy népet kellessék értenünk, bébizonyították Pray és Katona s újabban Szabó Károly történetírók *d*). Miben ismét újabb bizonyosságát találjuk

a) Indsidsian. Örményország régiségei 1. k. 338 l.

b) Constantinus Porphyrogenita. De adm. Imp. c. 39.

c) Anonymus c. X.

d) Pray Diss. V. p. 91. Katona Historia critica primorum Hungariae Ducum. Almus 1. §. XLIII. Szabó. Vezérek kora II-dik fejezet. 57. l.

annak, hogy a magyar fajhoz tartozó népek különböző neveket viseltek, másképp neveztettek a honi, és másképp a külföldi írók által. Hol történt a Kazaroknak ezen csatlakozása a Magyarokhoz, adatok hiányában meghatározni nem lehet, annyit azonban tudunk, hogy Pannoniába való béjövételüket megelőzte, mi célomra elegendő, mely nem egyéb, mint megmutatni: hogy az Örmények egyesülve a Kazarokkal, azokkal együtt és egy időben jöttek által a Magyarokhoz, és ekképp kétséget nem szenved, hogy részt vettek a honfoglalás nagy és nehéz munkájában.

Tény az, hogy az Örmények a IX-ik és X-dik században tömegestől hagyták oda szerencsétlen hazájokat, hol az Arabok, Persák és szeldsukida Törökök irgalmatlanul irtották és pusztították a föld népét. Találkozunk velök a jelzett századokban Göröghonban, a hol külön hadosztályt képeztek a seregben, mely nemzeti tábornokok alatt állott. Bolgárországban és Kis-Oroszországban, mely országnak fejedelme Tódor, maga hívta meg a nachitseváni Örményeket 1062-ben a lengyelek ellen segítségül. A királyi oklevelet, melyben a nyert győzelem után a király az Örményeket birtokkal, adómentességgel és egyéb kiváltságokkal megajándékozza, Lengyelhoni útleírásában felhossa Medicis Mihály *a*).

Megtartanak nézetemben a magyar őstörténelmi hagyományok hű tolmácsai, a krónikások, Kézai Simon és Turóczi, kik egyhangulag tanusítják: hogy az Örmények a vezérek és első magyar királyok korában jöttek bé és telepedtek le Magyarországban, kik hosszas együttlakás és házasságok által utóbb a magyar nemzetbe beléolvadtak, „*Praeterea intraverunt Hungariam tam tempore Ducis Geizae et Sancti Regis Stephani, quam diebus regum aliorum Bohemi,*

a) Medicis Mihály. Utazás Lengyelországban. Velence, 1830.

Poloni, Graeci, Hispani, Hismaelitae, Bessi, Armeni etc. qui diutius in regno commorando, quamvis illorum generatio nesciatur, per matrimoniorum diversorum contractus Hungaris immixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti“ a).

A magyarhoni örmény gyarmatok régisége és jelentékeny száma felől tanuskodnak továbbá az esztergomi Örményekre vonatkozó királyi oklevelek, melyeket IV-dik Béla és Kun László korából felhoz Fejér György a *Diplomaticus Codex*ben. Béla 1249-ben megújítja az esztergomi Örményeknek kiváltság levelét, hivatkozva a korábbi magyar királyoktól nyert hasonló Privilegiaikra az Örményeknek, melyekkel köztudomás szerint birtak, de a melyek Esztergom városának a Mongol-Tatórok által történt feldulatása alkalmával, elpusztultak. A másodikban Kun László 1281-ben az Augustinianus szerzeteseknek adományozza az esztergomi Örmények telkét, vagy annak azon részét, mely a káptalan birtokának szomszédságában feküdt. Az érdekes okmányok szövegét emlékezet okáért ide igtatom: „Procurator civitatis Strigonien-sis exhibuit quasdam litteras olim Domini Belae quarti regni Hungariae Regis privilegiales Anno incarnationis Dominicae 1243 (MCCXLIII) Secundo Calendas Aprilis regni autem sui anno VIII. sub suo majore authentico sigillo exaratas, inter caetera exprimentes; quod cum Armeni Praedecessorum ipsius Domini Regis et suo temporibus, in Strigonium ad hospitandum congregati, privilegium super libertate eorum obtentum Tataris totam villam Strigoniensem hostiliter invadentibus et eam funditus destruentibus amisissent, ipse Bela rex sicuti decuisset seriem libertatis ipsorum per singulos articulos prae oculis habendo, cum fuisset notorium ipsos ea usos libertate, ipsum privilegium duxisset innovandum.

Rex Ladislaus IV-tus donat Monachis Ordinis Sancti

a) Simon de Keza Chronicon c. 8. Thuroczy Chron. Parte II. c. 22.

Augustini in Monasterio Sanctae Annae de Strigonio pro aedificatione seu potius extensione monasterii terram Armenorum Kunchilmo comiti antea promissam, usque ad terram Capituli Strigoniensis et ad aliquas aquas, ut studium Theologicum ibidem alatur. Anno Domini 1281 a).

Az Örmények telkének Kun László által 1281-ben történt adományozásából azt lehetne következtetni, hogy az Örmények a mondott évben vagy azelőtt Esztergomból eltávoztak, mi azonban nem áll, mert Benkő József Milkoviájában 1447-dik évről emlékezik az esztergomi zöld mezőről nevezett Szent-György egyháza társas káptalanának Örmény Prépostjáról, (Thomas Armenus), kit Dénes, Esztergom bibernok-érseke, a nagy-szebeni és brassói egyházak látogatására Erdélybe küldött: miből világos, hogy a XV-ik században még számos Örmények léteztek Esztergomban, miután közülök egyesek magasabb egyházi méltóságokat viseltek.

A felhordott diplomaticai okleveleken és idézett irói tekintélyeken kívül, különösen Erdélyt illetőleg, a feltűnően nagy számú helységek, melyek egykori lakóiknak, az Örményeknek, nemzeti nevét anynyi századok lefolyta után is mind maig hiven megtartották, kételkedni nem engednek, miképp Erdélyhont egykor számos Örmény gyarmatok népesítették. Így, hogy többeket ne említsek:

Alsó-Fejérmegyében a marosi járásban létezik Örményszékes, románul „Armény“ nevű helység.

Küküllőmegyében a felső járásban Szász-Örményes, románul Örmjenis.

Közép-Szolnokmegyében, a szilágycsehi járásban, Örményes.

Kolozsmegyében, az alsó kerületben, „Örményes“ nevű járás és falu.

a) Fejér Codicis Diplomatici T. V. vol. III. p. 77.

Belső-Szolnokmegyében, a déési járásban, Örmány, németül „Armenen“.

Aranyosszéken, az alsó járásban, Örményes nevű helység és Örményes nevű patak.

Ily számos, egymástól távol eső helységek, egy járás és egy patak, melyek az Örmény nemzeti nevet magyar, német és román nyelven legtisztábban viszszaadják; illetén elnevezéseket minden bizonynyal nem mástól, hanem azon helységek és vidékek egykori örmény lakóseitől vették. Mert ha Kozár, Kozárvár, Kun, Kunság, Besenyő, Oroszfalu, Oroszhegy, stb. helységek neveiről joggal vonhatunk következtetést arra, hogy a nevezett helységek nevöket az egykor ott lakott hasonló nevű népektől vették, nem látom, miért ne lehetne a felhordott helységek Örmény nevéről Örményekre következtetni.

De történelmi adatok sem hiányoznak, vonatkozólag Erdély régibbkori Örményeire. Illyés András tanúsítja, hogy Thalmust, a középkorban nevezetes kereskedő helyet, a Vöröstoronynál Örmények, Görögök, Zsidók lakták *a*). Benkő Józsefnél meg olvassuk: hogy 1600-ik év october 25-én Léczfalván tartott országgyűlésen törvény hozatott, melylyel a görög és örmény kereskedők az országból kitiltatták *b*).

Szépvízen 1867-ben magam láttam Örmény feliratu sírkövet, mely 1573. évszámot hordott, mely évszám a mostani Örmények bėjövetelének korát egy egész századdal megelőzi.

Az Örmények, kikről eddig szóltam, és kik részint egy időben a Magyarokkal, részint a magyar vezérek és Árpádházi királyok korában telepedtek le a két magyar hazában, ha kiveszszük a pár historiai emlegetést, mely a magyar krónikákban és a Diplomaticus Codexben felölök elő-

a) Ortus et progressus variarum in Dacia gentium.

b) Historia Transsilvaniae c. IV.

fordul, meg a helységneveket, melyek a nemzeti nevet visszahangozzák, többiben mindkét hazában nyom nélkül kihaltak, vagy más nemzetekbe beléolvadtak.

Egyébiránt, hogy mily tekintélyben állott hajdan az Örmény név a Magyarok és azok Árpád-házi királyai előtt, tanúsítja Jeruzsalemi András tette, ki hogy lábát keleten megvesse, hasonnevű fiát, Endrét, Leó örmény király leányának jegyezte el, oly feltétel alatt, hogy a magyar király Leónak örököse legyen Antiochia fejedelmi székén, és csak Leónak közbejött kora halála akadályozta meg a két udvar és két nemzet közt czélbavett házasság által kilátásba helyezett szorosabb egyesülést — írja Szalai László a).

II.

A mostani Örmények egy más, az előbbiektől különvált s különböző időben és okokból Armeniából kiszármazott és Erdélyben megtelepedett gyarmatnak ivadéki; melynek eredetéről úgy a történelemben, mint a nemzet hagyományában biztosabb és részletesebb adatokkal birunk, mint a fennebb tárgyalt régiekéről.

Tudjuk, hogy 1672-ben jöttek Erdélybe, tudjuk, hogy ázsiai honjuk melyik vidékének és városának voltak egykor lakói, ismerjük az okokat, melyek őket eredeti hazájok és lakhelyeik odahagyására és új haza keresésére indították. Fennmaradt emléke azon sokszoros veszélyeknek, melyek őket hosszadalmas útjokban, különböző országokban és népek közt érték, míg végre Erdélyben megállapodtak.

Az erdélyi Örmények hiteles történeti adataink és hagyományaink egyhangu tanutétele szerint Ani városból származtak, mely város Nagy-Örményország Ararat középponti tartomány Sirág nevű megyéjében feküdt, és a Pakradita

a) Magyarország története 1. kötet 302 és 305 l.

házbeli örmény királyok korában fővárosa volt Örményországnak.

Az Arzeruni és Pakradita nemzetségek hatalmas Satrapái, Nagy-Örményország némely részeit, melyekben ősi váraik és birtokaik feküdtek, az Arabok igája alól a IX-dik században felszabadították és önálló országokat alapítottak. Így alakult a jelzett időben Armenia délkeleti részében a Vaszpurakáni királyság, Van fővárossal, az Arzeruniak jogára alatt. A Pakraditák meg Észak-Örményországban, Ararat tartományban alkottak magoknak királyságot, melynek Ani volt fővárosa.

Ezen utóbbi ország, daczára az Arabok, Persák és szeldsukida Törökök gyakori invasioinak és megsemmisítésére irányult törekvéseiknek, szinte harmad fél századig tudta magát fentartani, akkor is inkább a Görögök álnoksága, mint a barbarok fegyvere vetett véget életének. Monomach Constantin barátságot szinelve, Kakich észak Armenia királyát 1046 magához hívatta és letartoztatta, országát pedig lesben állított seregével elfoglaltatta. A görögök azonban sokkal gyávábbak voltak, semhogy az ily perfid úton szerzett országot meg tudták volna védeni a barbarok invasioi ellen. Alphaslan a szeldsukida Törökök sultánja 1062-ben temérdek sereggel Armeniába rontott, a Görögöket megverte és Anit bevette, hol iszonyu vérontást és pusztítást vitt végbe. A Törököktől elvették azt 1072 az Arabok. Az Araboktól 1086 a Persák. A Persáktól 1124 a Georgiaiak. A Georgiaktól 1126 ismét a Persák. A Persáktól 1131 a Georgiak. Ezekről a Persák negyedszer. A Persáktól 1174 újból visszafoglalták a Georgiak. Megjelentek végre 1239. Dsingischan mongol tatárjainak számtalan csordái, s egész Örményországot előzönlöttek, s Ani városában, melyet rohammal bevettek, iszonyu vérfürdőt vittek végbe.

Ani, midőn azt a Görögök elfoglalták, egyike volt Elő-Ázsia legnagyobb és leggazdagabb városainak. Templomainak számát ezer egyre, épületeinek száz ezerre, lakóinak rendszeren egy milliora teszik a történetírók. Bellovai Vincze, ki a midőn Anit a Tatárok feldúlták keleten tartzkodott, írja a városról: „In Armenia est civitas nobilis, quae Ani vocatur, ubi sunt mille ecclesiae et centum mille familiae, quam Tatarari ceperunt in 12 diebus *a)*).

Nem csuda aztán, ha ily fényes város, melyben a lakosai által üzött meszszeterjedő kereskedés összehalmozta Ázsia kincseit, koczódás almája lett a gazdag zsákmányra vágyó Görögöknek, szeldsukida Törököknek, Araboknak, Tatároknak sat. Kik annak birtoklása felett egymás közt versenyeztek, de versenyeztek egyszersmind annak kirablásában, pusztításában és lakóságainak kiirtásában. Képzeltetni sorsát a szerencsétlen városnak, mely aránylag rövid idő alatt, annyira invasióknak, annyira pusztító háborúknak volt színhelye, melyek azt tönkre tették, lakóságait pedig vég inségre juttatták. A mi a városból megmaradt azt rommá tette a földingás 1319-ben. Lakóságai pedig kik vadabbnál vadabb elleneik fegyverét kikerülhették, vagy rabságba nem hurczoltattak a szél-rózsza, minden irányában elszéledtek.

Az erdélyi Örmények ősei 1239-ben midőn Anit a Mongol-Tatárok végképp elpusztították, hagyták oda a vérfürdőben uszó és lángba borult szerencsétlen várost és vettek végbucsut eredeti szülőföldjüktől. Ők a menekülők azon csapatjához tartoztak, mely a város északi kapuján törvén ki egyenesen északnak tartott, áthatott Georgián és a Kaukáziai szorosokon, s észak Kaukaziába Kazan és Asztrachan közt a kipcsák Tatárok földén Achszar vidékén telepedett le.

a) Vinczentii Bellovacensis Spec. Hist. I. 90 c. 95.

Hosszas szinte egy egész századra terjedő itteni tartozkodások ideje alatt azon szomorú meggyőződésre jutván az Örmények, hogy a rablás és fosztogatásból élő tatárok közt, kiktől kimondhatlan sokat szenvedtek, további megmaradások teljes lehetetlen, képesek nem lévén életüket és vagyonokat a vér és préda után szomjuzó barbarok ellen állandóul fegyverrel védeni, 1330-ban átköltöztek Krimeába, hol a Genuaiak által, kik urai voltak a félszigetnek vendég szeretettel fogadtattak. Kútffőink negyven ezerre teszik a különböző úton Krimeába jött Anii örmény családok számát, kik azt minden irányban megnépesítették, Kaffát a félsziget fővárosát, hol általok megerősített külön város részzel birtak—a XIV. és XV-dik században a keleti kereskedés közép pontjává és a genuai köztársaság meszsze terjedő tengeri hatalmának főhelyévé, s birtokainak gyöngyévé tették. Ily hasznos szolgálatok által anynyira megnyerték a Genuaiak bizodalját, hogy azok krimi birtokaiknak elébb ugyan végszéli erősített helyeit, utóbb magát a fővárost örmény csapatok őrizetére bízták.

A Tatárok ellen még csak védték magokat és a várost az Örmények, az éjnek idején kivonult kormányzó által hátra hagyott csekély számú genuai várőrséggel, kivált hogy a tenger nyitva állott előttök; hanem azután hogy a Törökök a várost ezen oldalról három száz hajóval körül fogták, és élelmi szerek hiánya miatt a városban a dögvész kiütött elenyészvén minden reményök azt megtarthatni, erejükben is megfogyván, a várost a Törököknek esküvel szentesített feltételek mellett feladták.

A Törökök azonban a Tatárokkal egyesülve nem sokára daczára esküjöknek, a várost kirabolták a lakósokat a városban és azon kívül meggyilkolták.

Az Örmények kik az általános rablásban és öldöklésben

legtöbbet szenvedtek, nagy részt elhullottak, a megmaradtak futásban kerestek menedéket. A menekülőket Lengyelhon városai: Kámenicz, Mohilov, Lemberg, Stanislav sat. fogadták kebelökbe.

Lengyelországból nem tudni, mikor és miért, átköltöztek Moldovába, innen 1672 végre Erdélybe. Lakhelyeik ezen utolsó változtatásának okát egykoru hiteles adataink nyomán abban találjuk; hogy Moldova fejedelmei az Örményeket minden áron nemzetiségökből kivetkeztetni és a román nemzetbe beleolvasztani törekedtek, a mibe mivel beleegyezni nem akartak iszonyu üldözést támasztottak ellenek. Az üldözések sora kezdetét vette István Vajda alatt 1551-ben, melyet részletesen előad Mennas szerpap egykoru és szemtanu író 25 lapra terjedő siralmas versezetében, s tetőpontját érte 1668 évben Duca vajda korában.

Ekkor azonban az Örmények elkeseredve, legszentebb érdekeik védelméért, a kétségbeesés utolsó eszközéhez fegyverhez nyultak, s segittetve némely moldovai felkelők által a fejedelmet Szucsava várába szorították, honnan csak is a következő 1669 évben és akkor is a törökök segítségével szabadulhatott.

Szucsava alól a Törökök által elriasztott Örmények az erdélyi havasokba, onnan első Apafi Mihály fejedelem engedelmével a havasok aljába fekvő helységekre vonultak. A nevezett fejedelem az Örményeket, a belviszongások, török és tatár dúlások által népességében megfogyatkozott országa benépesítése és a kereskedés előmozdítása tekintetéből vendég szeretettel fogadta. Különböző szabadalmakkal és kiváltságokkal megajándékozta. Kik utóbb két királyi városnak Szamosujvárnak és Erzsébet városának lőnek alkotói: bővebb ismertetése az erdélyi Örmények polgári és egyházi életének nem tartozik czélomra, azt megtalálja az olvasó latin mun-

kámban. *a)* itt még csak azt hozom fel, hogy az erdélyi írók: Benkő József, Fasching sat. egyetértének abban velünk, hogy az Örményeket Aniból származtatják, eltérnek azonban abban és tévednek, hogy megjelenésüket a Duna fejedelemségekben és Erdélyben közvetlen kapcsolatba hozzák az örmény királyi trón felforgatásával és Ani elpusztulásával, s mind kettőt a XVII-dik század második felére teszik. Okául pedig a katasztróphának, mely az országot és várost érte a vizsályt hozzák fel, mely állítólag Oscin és Hagag III-dik Leo király fiai közt a trón örökösödés felett támadt volna, miről mit sem tud az örmény történelem, melyet az előadottakban követtem. *b)*

Végre az erdélyi Örmények nyelve élő bizonyysága annak, hogy ők ősi hazájok oda hagyása után, az általam fennebb kijelölt úton jutottak Erdélybe, miután mindazon népek nyelveiből, melyek közt, leirt, hosszadalmas vándorlások ideje alatt tartózkodtak, feles számu szókat vettek föl nyelvekben, melyek abban fenn maradtak és felismerhetők, p. okáért észak Kaukaziában a Tatárok nyelvéből tatár szókat, milyenek többek közt: Csárdách: ház vagy istálló hiu, Csardscha, ablak, Bachtscha, kert, Chamdschi, ostor, Charachtschi, tolvaj sat. Krimben a genuai Olaszok nyelvéből olasz szókat: úgy mint: Calzoni; lábharisnya. Cosabona, étel neme; Lescia, lug, Forchezza, villa, Coppolongi, hajkötő, sat. Lengyel országban lengyel és ruthen szokat, ilyenek: Kohanka, szolgáló, Brasztava, czéh, Saresta, czéhmaster, Meresch, háló, Tocsilá, fenőkö, Szendug, láda, Klesta, vas-fogó, Kozsá, fahéja, Moroz, dér, Zsolob, vályu, Rogozsina, gyékény. sat.

a) Historia Armenorum Transsilvaniae. Viennae 1859.

b) Benkő. Hist. Transsilv. I. IV. §. 158. Ortus et Progressus variarum in Dacia Gentium p. 82 Nova Dacia p. 25.